

SCHÖNER, ALFRÉD

Te érted....

11.11.2017.

*Gyermeimnek,
Zsuzsinak és Gabinak
ajánlom*

Schőner Alfréd

TE ÉRTED...

Budapest, 2004

© Bookmaker Kiadó

© Schőner Alfréd

Minden jog fenntartva.

Borítófotó: Gy. Balázs Béla

Megjelent a MAZSIHISZ támogatásával

Szerkesztő: Oláh János

Szakmai lektor: Frőlich Róbert főrabbi

Képek: Schőner Alfréd, Bobella Tamás, László Pál és László Endre

A szerző ötlete alapján a könyv címlapját Szmuk Judit tervezte a „Sidur Hamilton” (Spanyolország – 1300 körül) betűinek felhasználásával.

A kiadásért felel: Kőszegi Dániel, a Trifaux Bt. ügyvezető igazgatója

Tipográfiai és nyomdai előkészítés: SZÜCS Bt., Dunakeszi

Készült 20.5 ív terjedelemben

Nyomtatta és kötötte: Gabbiano Print Bt., Budapest

ISBN 963 212 2194

TARTALOM

I. MŰVÉSZETRŐL	9
1. Figurális ábrázolás és a zsidó művészet	10
– <i>Van-e a zsidóságnak ábrázoló művészete?</i> –	
2. A luláv és az etrog motívuma	27
– <i>Adalékok a zsidó művészet ikonográfiájához</i> –	
3. Adalék az Eszter-tekercesek művészettörténetéhez	41
– <i>A Kaufmann-megilla</i> –	
4. Ákédát Jichák	50
– <i>Adalék egy szentírási motívum ikonográfiájához</i> –	
5. A cseppben benne él a tenger... ..	57
– <i>A világ teremtésének misztériuma Michelangelo művészetében</i> –	
6. Rembrandt: Bélsácár lakomája	65
– <i>Asszociációk egy Rembrandt-mű analíziséhez</i> –	
7. A Pokol traktátusa a Nagykanizsai Hevra Kadisa könyvben	69
– <i>Van-e a zsidóságnak ábrázoló művészete?</i> –	
8. A Dohány utcai zsinagóga	104
– <i>A Templom építésének előtörténetéből</i> –	
9. Fejezetek Buda zsinagóga-építészetének történetéből	116
10. Az elveszített álmok – Dr. Birnfeld Sámuel emlékére	122
Gondlattöredékek Dr. Birnfeld Sámuel (1938–1942) naplójából Schőner Alfréd szerkesztésében	
11. „És készíts színarany lámpatartót...”	151
Gondolatok a Kneszet-kert Menórájának analíziséhez	
12. A megváltás képzelete a Kneszet kerti Menóra reliefjein	159
II. A ZSIDÓSÁG ESZMEVILÁGÁBÓL	171
13. Régi célok – új kihívások	172
14. A jótékonyosság szerepe a zsidó hagyományban	182
15. A papi szolgálat alapjai a Szentírásban	185
és a mai zsidóság gyakorlatában	
16. „...Ászé lechá ráv...”	189
– <i>„...válassz magadnak tanítómestert...”</i> –	
17. A zsidó család a XXI. század elején Magyarországon	197

18.	Felekezetiiség, kultúra, tradíció	204
19.	Előszóder – élő szóder	209
20.	„Ájeká?” – Hol vagy ember?	213
21.	„Dor medábér” – Az oktató generáció	216
22.	Fény és árnyék a szegedi zsidóság életében a hetvenes évek elején – <i>Szubjektív emlékezés</i> –	219
III. BÉKÉS SZOMBATOT – SÁBÁT SÁLOM		225
23.	Egész szívvel – Egész lélekkel – <i>Együtt Debrecenben</i> –	226
24.	„És elhelyezem hajlékomat köztetek...”	229
25.	„Egy nép – Egy szív”	235
26.	„...Menjetek, és lássatok munkához...”	239
27.	„És akkor hallotta a hangot...”	243
28.	„...Jobél év legyen nektek” – <i>A 100 éves szegedi zsinagóga jubileumára</i> –	247
29.	„...Egy világító fáklya...”	254
IV. ÜNNEPEK		259
30.	„...még édes a fény, melynek napsugarait időnként eltakarják a terror árnyai.”	260
31.	Kol nidré tanítása – 2002/5763	264
32.	Chanuka – 5762	268
33.	Ádár hó hetedike – Zájin ádár	270
34.	Peszách – 5762	274
35.	Ám Jiszráél cháj – <i>Jom Háácmáut – Izrael 54. születésnapja</i> –	276
36.	„...és ideje van a kövek összegyűjtésének.”	279
V. MÁRTÍRJAINK EMLÉKE		283
37.	Ki vigyázott rájuk? Ki őrizte őket?	284
38.	„...a jelenből a jövőhöz szól...”	289
39.	A pápai zsidóság emlékezete	292
40.	„Minden nemzedékben felkeltek, támadtak ellenünk...” – <i>Szolidaritás Izrael államával</i> –	295
VI. SCHÖNER ALFRÉD ÍRÁSAINAK BIBLIOGRÁFIÁJA		301

„ÉLETRE ...KELTENI A KÖVEKET A FÖLD PORÁBÓL...”

Tapasztalt előszóírók jól tudják, hogy mindig az első, az indító mondat a legnehezebb. Ami ráadásul persze nem is az első, hanem az utolsó, sőt az utolsó utáni. Az író már lezárta könyvét, s a mű elindul minden kéziratok rögzös kiadói útján. Iskolás módon könnyű volna a tartalmi ismertetéssel kombinálva felsorolni, hogy a kötetben egybegyűjtött, az elmúlt évtizedekben keletkezett, 40 (e szám a bibliai allúziókban járatos olvasóknak rögtön szemébe ötlük) elegendő tanulmány, megemlékezés, prédikáció hogyan oszlik meg a könyv öt (de inkább négy) ciklusa – a művészet- és irodalomtörténet, a zsidóság eszmevilága, a szombati és ünnepnapra prédikációk és a mártírmegemlékezések – között, de ily módon épp a tudós rabbi, mély emberszeretetről tanúskodó, emelkedett, a pátoszt olykor szelíd ironiába ágyazó, a dolgokat, folyamatokat mindig egységben látó és láttató szemlélete szenvedne csorbát.

Ez az egységre törekvés hatja át a könyv minden sorát. A magyarországi és egyetemes zsidóság szeretete, az Izrael Állama iránti elkötelezettség, a mély vallásossággal párosult empátia „az emberi dolgok” iránt, a nagy világi tudás és a képzőművészetek iránti különleges affinitás, a közösség odaadó szolgálata és jövőjébe vetett szilárd hit a legfontosabb jellemzői, amelyek minden tanulmányában, cikkében szétválaszthatatlanul köszönnek vissza. Engedjék meg bizonyításul csupán az Országos Rabbiképző Intézet fennállásának 125. évfordulója alkalmából rendezett konferencián elhangzott *Régi célok - új kihívások* című előadására, vagy (az ugyancsak az ebben a kötetben szereplő) „...Ászé lechá ráv...” (...válassz magadnak tanítómestert...) tanulmányára hivatkozni, amelyekben a „tűzből mentett maradék” számára az „építeni és ültetni” gondolat köré felépített programadó írásában is módot talál, hogy lerója kegyeletét szülei és közvetlen és közvetett tanítómesterei, Scheiber Sándor, Benoschovsky Imre, Lőw Immánuel, Róth Ernő, Blau Lajos vagy a csengeri „glatt” ortodox R. Áser Ansel Hálévi Jungreis iránt és megemlékezék a szegedi új zsinagóga művészeti értékeiről.

Művészet és irodalom. Ezek az írások teszik ki a kötet közel három ötödét (ami képp impozáns számban vannak jelen a szerző ez idáig 306 bibliográfiai tételt felsoroló életművében is). A magyar-zsidó művészettörténet legnemesebb hagyományait – álljon itt a tanulmányokban sokszor említett és minden vonatkozásban abszolút mesternek tekintett Scheiber Sándor mellett az ugyancsak gyakran idézett Naményi Ernő és Munkácsi Ernő neve – teljesíti ki szülővárosom (Nyíregyháza) szülötte, Schőner Alfréd enémű munkáiban, amelyek közül történeti érdeklődésnek megfelelően szívemhez legközelebb egy másik vidéki város zsidóságának emlékét megörökítő tanulmánya, *A Pokol traktátusa a Nagykanizsai Hevra Kadisa*

könyvben áll. Itt aztán igazán minden együtt van: elmélyült talmudi, és liturgiai ismeretek, egyetemes és magyar-zsidó történelem, a művészeti párhuzamok fölényes ismerete és a bibliográfiai tájékozottság. (Ez utóbbinál külön is szólni kell a minden zsidó tudományosságnál megkerülhetetlen izraeli szakirodalom up to date ismeretéről.) A téma eredeti változata – formailag neológ rabbiról, *Herr Dr. Rabbiner*-ről lévén szó, Schöner Alfréd doktori disszertációja – érthető módon a szerző szívéhez is közel áll, de az igazi kedvence az 1944-ben mártírhalált halt rabbi, Birnfeld Sámuel élete és munkássága különös tekintettel annak János vitéz fordítására és illusztrációira. Együtt a vallás, s a *haza és ember(i)ség* – ahogy eleink mondták. (Bár az édes haza néhányszor megtagadott bennünket.)

Schöner Magyarországon és Izraelben, Budapesten és Szegeden, Pápán és Debrecenben, az ország televíziójában és az ország házában elmondott beszédeiben is mindig minden együtt van: vallás és tudomány, zsidóság és magyarság, haza és emberiség, kettős kötődés a szó legnemesebb értelmében. Ez a kettősség érhető tetten a könyv talányos és többértelmű (szójátéktól sem tartózkodó) címében.

A cím a Talmud *Megilla* traktátusában a targumok (az arameus nyelvű bibliafordítások) keletkezéséről megőrzött legendák egyikének parafrázisa. Ott olvassuk:

a „Tóra targuma Onkelosztól a prozelitától való, ... a próféták targuma pedig Jonatán ben Uziéltől való, aki Chággáj, Zechárjá és Maleáchi tanítványa volt. És Izrael országa ... megrendült és Égi Hang zendült fel és szólt:

– Ki az, aki felfödte titkaimat az ember fiai előtt?

És akkor felemelkedett Jonathán ben Uziél és mondá:

– Én vagyok az, aki a te titkaidat az ember fiai előtt felfödtem. Tiszta és világos Előtted, hogy nem az én dicsőségemért tettem, sem az atyám házának dicsőségéért, hanem a Te dicsőségédért tettem, hogy a viták (*tudniillik a szent szövegek értelmezése körül*) ne szaporodjanak el Izraelben.”

A Te dicsőségéd a héberben többértelmű. A fordítás – némi szabadsággal megengedi a *Te érted...* változatot is. Ki-ki döntse el kire vonatkoztatja. A szerző olyan országból tért vissza a magyar zsidóság szellemiségének istápolására, amelynek himnusza a *remény* címet viseli. Csak azt kívánhatjuk, hogy útján kísérjék a „megtalált álmok”.

Haraszti György

I. MŰÉSZETRŐL

FIGURÁLIS ÁBRÁZOLÁS ÉS A ZSIDÓ MŰVÉSZET

– VAN-E A ZSIDÓSÁGNAK ÁBRÁZOLÓ MŰVÉSZETE? –

Megjelent a Múlt és Jövő 1993/1-es számában

Az első monoteista vallásra több ezer esztendeje a nonfigurativitás és az etikájából adódó puritánság jellemző: mégis beszélhetünk zsidó művészetről. Már a Szentírás utal az első művészre, Becálelre. (1) Munkássága nyomán kifejlődött az artisztikum iránti vágy. A két jeruzsálemi Szentély, sőt már ezek építése előtt az ún. „pusztai sátor” külső architektúrája és belső berendezési tárgyai – a fennmaradt írásos és tárgyi dokumentumok szerint – művészi ízlésre vallottak.

Az első századok katakombaábrázolásai, a IV. századi Tibériás-i zodiákus képek és szakrális tárgyak, az V. századi Bét Seán-i kultikus eszközök, a VI. századi Bét Alfai-i „Izsák feláldozása”-jelenet és egy teljes zodiákus szimbólumrendszer, a Gáza-i és En Gedi-i ember- és állatfigurákat bemutató mozaikok (IV-V. sz.) ellentmondanak a Szentírás ábrázolási tilalmának. Az egykori Mezopotámiában lévő, a III. században épült Dura Europos-i zsinagógában freskósorozatot találhatunk. (2)

Jelentős alkotások születtek az ötvösművészetben, de a zsinagógák frigszekrényét takaró és a Tórák pergamentekercsét beborító textíliákon is. A III. századtól kezdve egészen napjainkig a zsinagógák építészetben, a templomok belső terének fali dekorálásában is felfedezhetőek az egymást követő stílusáramlatok. (3)

A zsidóságot mindig a „könyv népe” jelzővel illették. E meghatározás arra utal, hogy népünk történetében döntő jelentősége volt a tanulásnak, a tanításnak és mindannak az irodalomnak, amely a vallástudomány különböző diszciplínáit foglalta magában. A tekerceken, kéziratokban s a könyvekben – a IX. század végétől – végigkísérhető az illusztrált, illuminált kéziratok fejlődésének vonala. (4)

E dolgozat célja: bemutatni a figurális ábrázolások fejlődését a II. századtól a zsinagógaépítészetben, a mozaikművészetben és az illusztrált kéziratokon.

A DURA EUROPOS-I ZSINAGÓGA NYUGATI FALÁNAK FRESKÓSOROZATA

Dura Europos a mai Szíria területén, az iraki határhoz közel, az Eufrátesz folyó mentén található. Eredeti nevén: Dura. Az Europos nevet akkor kapta, amikor Seleukos Nikator i. e. 280 körül erődített görög várost alapított a helyén. Az i. e. I. században a Parthus Birodalom részévé vált. I. sz. 165-től a Római Birodalomhoz tartozott. A rómaiak határerődnek használták, amíg 265-ben Sapur szasszanida király el nem pusztította. Virágkora a parthus uralom idejére esik, amikor a Palmyrán átvezető útvonal mentén a Római Birodalom és a Kelet közötti kereskedelem egyik csomópontjává vált.

Az 1922–37 között végzett ásás során feltárt művészeti emlékek a görög hatás alatt kialakult ókori közel-keleti művészet ismeretének fő forrásai. A fontosabb épületek: a városfal és az akropolisz, több palota és magánház, az Atargatis-, Bél-, Gadde-, Zeus Theos-, Mithras-templom és a zsinagóga. (5)

A zsinagóga eredeti freskósorozatának restaurált változata a damaszkuszi Nemzeti Múzeumban, hiteles másolata pedig a tel-avivi Bét-Hátfucot Múzeumban található.

A Dura Europos-i zsinagóga nyugati fala

A ZSINAGÓGA NYUGATI FALÁNAK IKONOGRÁFIAI ANALÍZISE

ELSŐ SOR

1-2. kompozíció: ismeretlen

3. kompozíció: Mózes

„...vesd le saruidat...”

Az első kép megsemmisült, s a pusztulás nyomai a harmadik egységre is áthúzódtak. De alul egyértelműen kirajzolódik M.II III,15. jelenete. Mózes táltba burkolózik, ruhájának szélén szemlélőrojt, a „cicit” díszeleg. (6) A jobb oldalon a levett saru a bibliai történet jellemző attribútuma.

Már a polgári időszámítás szerinti első három évszázadban az itáliai katakombák reliefdíszítésein megjelenik a hellenisztikus hatást mutató Mózes-ábrázolás. Ezen a kompozíciókon Mózes, Jézus prefigurációjának tekinthető. Az arcok szépsége mindenütt a görög ideált testesíti meg.

Nyilvánvaló, hogy a római impérium területén az eltérő helyeken élő művészek közös előképek alapján dolgozhattak. Még a XII. századi sínai-hegyi Szt. Katalin kolostorban lévő ikon Mózes-ábrázolásán is a hellén-bizánci effektus érzékelhető. A képen Isten megjelenik Mózesnek, s a későbbi népevezér már levett saruval, meztelen lábbal éli át az elhivatás misztériumát. (7)

4. kompozíció: ismeretlen

5. kompozíció: Mózes a csipkebokorral

Mózes a csipkebokorral

Szemből egy fiatal, szakállas arcú férfi – Mózes – tekint reánk. Tógyszerű ruháján – a Tóra parancsának megfelelően – cicit lóg. Öltözetének redőzete a mozgás illúzióját kívánja megjeleníteni. Mózes nyitott tenyérrel az „égő csipkebokorra” mutat. A képsík bal felső sarkából kéz nyúl alá, így érzékeltetve M.II. III,2. mondatának lényegét: „És megjelent neki az Örökkévaló angyala tüzlángban a csipkebokor közepéből, és látta, hogy íme a túskebokor tűzben ég, és a túskebokor el nem hamvad.” (8)

Az ókori katakombákból már ismert „csipkebokor”-jelenet ismétlődik meg a Dura Europos-i képen, majd ennek árnyaltabb – művészileg kifejezettebben fejlettebb – változata jelenik meg az i. sz. 432-440 között épült római Santa Maria Maggiore templomban.

A Dura Europos-ihoz hasonló arceállítás látható a IV. századi római katakombák falfreskóin is. A X-XIV. század között épült szicíliai bazilikák (mint pl.: Palermo és Monreale székesegyháza, valamint a velencei San Marco-katedrális) mozaiksorozatain mindenütt megjelenik ezt az ikonográfiai programot feldolgozó Mózes-ábrázolás. (9)

E sorozatok jelenetei Jézus életének és csodatetteinek előképei. Hasonló gondolat fogalmazódik meg a XV. század utolsó harmadában a Signorelli, Botticelli és több kortársuk által dekorált Sixtus kápolnában. Itt, a déli oldalon Mózes életének, az északi oldalon pedig Jézus életének párhuzamos jelenetei találhatók. (10)

Külön dolgozat témája lehetne a Dura Europos-i zsinagóga több kompozícióján megjelenő „isteni kéz”, amelynek a – teológia tanításaira épülő – keresztény művészetben különleges jelentősége van. (11)

6. kompozíció: Izrael Egyiptomban

A tizennyolc részből álló képciklus legnagyobb s egyben leghosszabb szerkezeti egysége ez, amelyet három részre tagolt a korabeli művész.

a) *Izrael gyermekei elhagyják Egyiptomot*

A kvadrátkövekkel borított falsíkból nyitott kapu tárul elének, így szimbolizálva a kivonulás tényét. A korinthuszi oszlopok és a portál feletti szoborimitáció a hellén gondolkör szülötte. Az Egyiptomból kivonuló zsidókat a római légiók katonai egyenruhájába öltöztetett harcosok testesítik meg. Előttük a pszichológiai perspektívában ábrázolt Mózes, kezében a csodatévő bot, amellyel a tengert választotta szét.

b) *Az egyiptomi sereg pusztulása*

„És szólott az Örökkévaló Mózeshez: Nyisd ki karodat a tenger fölé, és térjenek vissza a vizek az egyiptomiakra, szekérhadaikra és lovasaikra.” (12) Az egyiptomi piramisok falképfestészetéből jól ismert felülnézeti ábrázolási mód érzékelhető a Szentírásból előbb idézett mondat ábrázolásán. A menekülni próbáló katonák, valamint a halak oldalnézetből történő bemutatása didaktikussá teszi a képrészlet interpretálását. (13)

c) *A tizenkét törzs száraz lábbal kel át a tengeren*

A tizenkét törzs száraz lábbal kel át a tengeren

Mózes figurája itt is a legnagyobbra méretezett, magassága uralja a teret. A frontálisan ábrázolt katonák lába alatt a kettényílt tenger illúziójának naiv ábrázolása azt kívánja sejtetni, hogy a szemlélő egyértelműen megértse a bibliai tanítás lényegét.

Már az egyiptomi falfestészetből jól ismert az a módszer, amikor egy képen belül – szinte epikus jelleggel – több, egymással összefüggő epizódot jelenít meg a művész. A hellén kultúra közvetítésével e forma átkerül az itáliai kultúrkörbe, szinte az impérium valamennyi területére. A Dura Europos-i három részből álló kompozíció ennek a stílusteréknek az eredménye és helyi vetülete.

Az ikonográfiai programból – ismételten nem törekszünk a teljességre, csak szemelgetünk érzékeltetésképpen a gazdag anyagból – kiemeljük az i. sz. I. században Rómában készült s jelenleg a Laterán Múzeumban található szarkofág-reliefet. Szemtanúi lehetünk itt is az egyiptomi kivonulás eseményeinek, ahol a művész a görög templomok timpanonjából jól ismert plaszticitással dolgozik, az események kavalkádját áthatja az archaikus örökség. Mózes térbeli elhelyezése, gesztusa, ruhájának redőzete – primitív formában ugyan –, de a Dura Europos-i alkotáson is megjelenik.

Szintén I. századi produktum az Alles-i Musee Lapidaire-ben található szarkofág-relief, amely elbeszélő módszerével és a téma tömörítésével a római mintát idézi.

Amíg a IV. századi nimesi szarkofág-relief még az antik példák alapján készült, addig az egy évszázaddal későbbi s a római San Sabine templomában lévő fadombormű már a hellén stílus és a prebizánci gondolat ötvözete. (14)

A VII. században gazdagon illusztrált Ashburnham Pentateuch (Párizs, Nemzeti Könyvtár) kora karoling stílusban rajzolt Mózes-ciklusa egy képen belül szintén több szentírási egységet tömörít. (15)

Kilenc évszázad művészetében tallózva megállapítható, hogy a Dura Europos-i két Mózes-ciklus egy nemzetközileg elfogadott program darabja.

MÁSODIK SOR

7. kompozíció: Meribáh vizénél

Mint a képciklus minden egységében, itt is geometrikus díszítés keretezi az ággádikus ihletettségu történetet. A teret itt is Mózes alakja uralja, aki – M.IV. XX,7-14. verseinek megfelelően – botjával vizet fakaszt „Meribáh vizé”-nél. Az éltető nedű kanyargó erekben folydogál a 12 sátor felé, amelyek előtt a 12 törzsfő áll. Hálaadó mozdulatuk – nyilván a kora kereszténység hatására – a csoda érzékelésének, a hódolatnak és a hálának ötvözete. A kép közepén a felső sávban a menóra motívuma a téma zsidó jellegét domborítja ki.

A zsidóság egyik legősibb motívuma a menóra, amely a megváltás ígéréteinek örök szimbóluma. Nem véletlen, hogy a németországi születésu zsidó szobrász, Benno Elkáná ezt a mintát választotta hatalmas műve tárgyaként, amely 1956-ban került, a brit parlament ajándékaként, a Kneszettel szemben lévő Elnöki kertbe.

A menóra eredeti formáját pontosan tükrözi a Titusz diadalívéről, az I. századból jól ismert relief. A Becáel által elkészített szentírási forma, amely elkísérte őseinket a sivatagi vándorlásaikon, majd a jeruzsálemi Templomban nyert elhelyezést, megjelenik az ókori zsidóság építőművészetében és zsinagógáinak mozaikján. A motívum – a nagy szétszórás után, tehát i. sz. 70-et követően – eljut minden olyan területre, ahol zsidók élnek. (16)

Példaképpen megemlítjük a IV. századból származó albertirsai sírkövet, a szintén IV. századi törökországi Szárdin városából származó mácévát, a Kfár Náhumi III. századi oszlopfőt, a római Villa Torlonia-i III-IV. századi katakombafalat, a IV. századi szardíniai sírkövet, a III-IV. század körül készült ostiai homlokzati követ is. (17)

A Bét Seárim-i katakombák és más korabeli szentföldi források több mint negyvenféle menórátípust mutatnak.

8. kompozíció: Áron

Áron, a főpap

M.II. XL,7-16. versei Áron hivatásáról szólnak. A timpanonos korinthoszi oszlopfőekkel díszített Szentély két oldalán a főpapi díszben pompázó Áron, valamint az áldozati szertartásra készülők, perza udvari ruhában ábrázolt Áron fiúk láthatók. A főpapot nevének görög átírása is azonosítja.

A Dura Europos-i zsinagóga falképein görög és arameus szöveg olvasható. Nem véletlenül, hiszen e korban a görög a „nemzetközi diplomácia”, a kvadrát betűs arameus pedig a nép nyelve. Arameus szöveg határozza meg a zsinagóga építését, te-

hát i. sz. 256-ot, a kor uralkodójának, Filippus császárnak nevét és azoknak a vallási vezetőknek a személyét, akik a közösség élén álltak. A képeket néha értelmező szöveg kíséri. A főpap görög nevének előbb említett átírásán kívül figyelemre méltó a 6. kompozícióban található arameus szöveg: „Mózes, midőn kijött Egyiptomból, és szétválasztotta a tengert.”

A Dura Europos-i zsinagóga festménysorozatán található összes szöveg tudományos feldolgozása már megtörtént. (18)

9. kompozíció: Józsuá

Józsuá

A sematikus háttérből a mozgás látszatát keltő, redőzött ruhájú, archaikus öltözetű szakállas férfi tekint reánk. Józsuá ő, Mózes utóda. A szentírási téma: Józsuá megállítja a Napot és a Holdat. (Józsuá X,12)

10. kompozíció: József Egyiptomban

A képciklus szinte mértani közepén lévő József-történetbeli eseményeket vízszintes, geometrikus vonal osztja két részre. Fent József fogadja az Egyiptomba érkezett testvéreit, lent Jákob keresztbe tett kézzel áldja meg két unokáját, Efraímot és Menásét. (M.I. XLVIII,13-14)

11. kompozíció: Ezra

Ezra

Nyílt tekintetű, hellenisztikus portréjú, palliumba öltöztetett férfi megillát, kinyitott tekercset tart kezében, és – talán – felolvassa azt. Feltehetően Ezra ő, a száműzetésből visszatért népvézér és próféta. (Nehemja VIII,1-8)

12. kompozíció: Szentély-ábrázolás

13. kompozíció: Dágon templomában

„A filiszteusok Eben Ezerből Ásdodba vitték Isten ládáját. És megfogták Isten ládáját, és bevitték Dágon templomába és Dágon mellé állították. S midőn kora reggel az Ásdodbéliek felkeltek, látták, hogy Dágon földre esett az Örökkévaló ládája előtt, és felvették Dágon, és ismét helyére állították.” A filiszteusok újból átélték az előbbi eseményt, majd hogy megszabaduljanak a csapástól, Gátba szállították a frigyszekrényt (ládát). (Sámuel I. V,1-8)

A bibliai elbeszélés pontos ábrázolása szinte didaktikusan látható a képen. Hat korinthoszi oszlop öleli körül a frigyládát, előtte a darabjaira széttört Dágon-szobor, valamint kultikus tárgyak hevernek. Bal oldalon ökrös szekér szállítja a „nemkívánatos” frigyládát.

Feltételezhetően a Dura Europos-i zsinagóga falképén láthatjuk először az egykori Szentély kultikus tárgyai közül a frigyládát. A későbbi évszázadok illusztrált kódexei közül kiemeljük az Ashburnham Pentateuch nem zsidó kézirat tabernákulum, sulhán, hétágú menóra és frigyláda ábrázolását.

A X. századtól kezdve már zsidó kéziratokon is feltűnnek e motívumok, így elsőként az ún. „Első Leningrádi Tánách”-ban, amelyet Slomo Hálévi illusztrált

Egyiptomban i. sz. 929-ben. (19) A zsidó kéziratosság aranykorszakának francia, spanyol és olasz darabjai közül kiemeljük a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonában lévő Nátán bár Simon Hálévi által 1295-ben írt és illusztrált ún. Májmúni kódexet. (20)

HARMADIK SOR

14. kompozíció: *Élijáhu / Illés*

A gyermek feltámasztása

Élijáhu csodatettei közül az egyik legismertebbet (Királyok I. XVII,17-24), az epikus jellegű „gyermekfeltámasztást” dolgozza fel e freskórészlet. A színszimbolika internacionális motívumát felhasználva, fekete gyászruhában áll a halott gyermekét kétségbeesetten a próféta felé nyújtó anya. (21)

Élijáhu baldachinnal díszített trikliniumon pihen. A Szentírásból jól ismert „mesterséges légzés” után a csecsemő új életre kél. Jobb oldalon, a világos ruhába öltöztetett nő, az édesanya örömteli, büszke mozdulattal mutatja fel magához tért fiát. A szigorúan szerkesztett, de statikus struktúra ellenére eleven dráma szemléltői lehetünk.

„A baldachin: eredetileg drága bagdadi selymekből (az elnevezés Bagdad olasz nevéből – Baldacco – származik) készült, hordozható, díszes mennyezet, az egyházi és világi reprezentáció kelléke. A trónusok, oltárok, sírok, keresztelőmedencék fölé helyezett sátorszerű tetőt sokszor ugyancsak baldachinnak nevezett, épített tabernákulumok váltották fel, amellyel a hely szentségét emelik ki.” (22)

A baldachin-motívum először az évszázadok sírkőművészetén jelenik meg. Már az ókori görög kódexek is alkalmazzák a baldachinformát. Példaképpen a IV. században készült s a milánói Bibliotheca Ambrosiana tulajdonában lévő lapot említ-

jük, amelyen görög hősök – Akhilleusz, Europülosz, Patroklosz – mögött a háttérben jelenik meg e motívum.

Sancho és Florelino készítette 960 körül a berlangassi monostorban az *Áron áldozata* című miniatúrát. Ez jellegzetes mór–arab hatást mutat. Áron vagy a lázadó Koráh nemzetségének egyetlen foltban összefogott csoportja ugyanúgy díszítőelem, mint a Dura Europos-i kompozíció baldachin formájú sátomustrája.

„Az ember egyes tagjainak megbetegedéséről...” szól Avicennának XIV. században írt könyve, hol a trónoló királyi pár fenségét a dekoratívan készített baldachin-sátor is érzékelteti.

Külön tudományos feldolgozást igényel e motívum fejlődéstörténete, különös tekintettel a zsidó illusztrált kéziratosságra.

15. kompozíció: Részlet Eszter könyvéből

Mordecháj és Hámán

A kanonizált szöveg és a legenda mondatainak ötvözete lengi át Eszter könyvének eseményeit. Perzsa főnemesi ruhában lovagol a győzedelmes Mordecháj, és előtte a vereséget szenvedett Hámán, ki a ló kantárját fogja. Szinte halljuk a bibliai idézetet: „Vette tehát Hámán az öltözéket és a lovat, s felöltöztette Mordecháját, és lóra ültette a város piacán, és kikiáltotta előtte: Így történik azzal a férfiúval, akinek a király kívánja megtisztelését!” (Eszter könyve VI,11)

A megilla szövegében nem szerepel Isten neve. Azonban angyalok segítették a zsidók harcát. A képsík közepére szerkesztett áldásosztó négy angyal ezt az ággádikus elemet testesíti meg, mintegy jelképezve a hit győzelmét.

Jobb oldalon trónuson ül a királyi pár, eleganciájuk a perzsa udvar divatját tükrözi. Ahásvéros trónusa Salamon trónjára emlékeztet, hiszen a különböző lépcsőfokokon állatképek plasztikus ábrázolása látható. Hódoló szolga jelenti a hírt a zsidók győzelméről. (Eszter könyve IX,11) A kép háttérébe komponált kvadrátköves díszítés a Kotel maárávi, az ún. Siratófal hangulatát idézi.

A megilla történetének, művészi ábrázolásának ikonográfiai fejlődéséről kitűnő magyar nyelvű tanulmány is megjelent. (23)

16. kompozíció: A frigyszekrény

A frigyszekrény

Az egykori jeruzsálemi Szentély Jáchin és Boáz nevű oszlopára asszociál a kagylós béleletű frigyszekrény két fali pillére. A felette lévő falsík bal oldalán a szentföldi katakombákból jól ismert, hétkarú menóra látható. A világítótest ágai 45 fokos szögben emelkednek ki a menóra törzséből. (24) Az ősi zsidó kultúra két klasszikus szimbóluma, az etrog és a luláv egészíti ki a kompozíciós egységet. A frigyszekrény félköríve felett korinthoszi oszlopfőkre helyezett architráv jelzi a Templomot.

Jobb oldalon az „ákédát Jichák”, az „Izsák megkötözése” közismert attribútumai: a háttal álló Ábrahám, a távolban álló Izsák, az oltár s a bozótba szarvaival beakadt kos; valamennyi az ókori művészet kedvelt, de eltérő módon interpretált témája.

Az i. sz. I. század óta a keresztény ikonográfia egyik közismert motívuma az „ákéda”-jelenet mint Jézus életének prefigurációja. (25) A III. századi zsinagógabeli ábrázolás egészen eltérő teológiai alapokon nyugszik.

E szentírási rész megjelenik az ókori Bét Alfa-i zsinagóga mozaikdíszítésén is. A téma rendkívül gazdag és összetett ikonográfiai analízisével dolgozatunk második része kíván foglalkozni.

17. kompozíció: Saul és Dávid

Sámuel királlyá keni Dávidot

Sámuel I. XVI,1-14. elbeszélése szerint Dávidnak, Izrael legnagyobb királyának életében sorsfordulót jelentett, amikor Sámuel próféta felkente őt, és az ország első emberének nyilvánította. A pszichológiai perspektíva törvényei szerint Sámuel figurája – habár nem ő áll a kép centrumában – a kompozíció domináns személye. Mellette Jisáj hét fia áll, az előtérben Dáviddal. Itt nem érzékelhető a szentírási idézet örökövényűsége, miszerint: „Az Örökkévaló azonban azt mondta Sámuelnek: Ne a külsejét és magas termetét nézd... Isten ugyanis nem azt nézi, amit az ember. Az ember a külsőt nézi, az Örökkévaló azonban a szívet.” (26)

A statikus figurák a szöveghűség szerint jelennek meg, hiszen ez a korabeli művész célja, drámaiság, feszültség, a dinamika eszközeinek alkalmazása nem tartozik, nem is tartozhat a „képíró” eszköztárához. Kizárólag Sámuel mozdulata (amikor Dávid fejére önti az olajat) utal a szentírási történetre. A háttérben álló fivérek sematikus, jellegtelen arca és a kora keresztény művészet hatását mutató ruhák sztereotípiája némileg segít kiemelni az előtérben, a fókuszban lévő s ruházatában is kiemelkedő és – egyben – eltérő Dávidot.

A Dávid életéről szóló történetek a III-IV. századtól a képzőművészet szinte minden ágának kedvelt témái. A tengernyi ikonográfiai irodalomból a Dura Europos-i kompozíció keletkezéséhez közel álló milánói Sant’Ambrogio – IV. században készült – fakapuját emeljük ki, ahol Dávid fiatal éveinek nyolc jelenetét faragták meg. IV-V. századi az a Gázából előkerült padlómozaik, amelyen idillikus pásztorjelenetet látunk, amint Dávid hárfán játszik az állatoknak. E gondolat nyilván találkozik az Orpheusz-képpel, a békét hozó, jó pásztor alakjával.

18. kompozíció: Mózes gyermekkora

Részletek Mózes gyermekkorából

A Dura Europos-i zsinagóga utolsó egységének központi témája ismét Mózes, illetve Mózes gyermekkora. Jobb oldalon perzsa ruhában trónuson ül a fáraó, mellette az újszülött gyermekek életének kioltásával megbízott két bábaasszony: Sifra és Pua áll. Mellettük Mózes édesanyja (Jochebed) és nővére (Mirjam) figyeli, amikor behelyezik a gyereket a Nílus vizén lebegő kosárba.

A bal oldali csoportkép központjában ruhátlan nő veszi ki a gyereket. A folyóban térdig álló asszonyt Aphrodité-Anahitával azonosították, akinek meghatározó attribútuma a különleges nyakék. A kosárból kiemelt gyereket az emblémájukat maguk elé tartó nimfák felé nyújtja, akik – a görög mitológia szerint – az isteni gyermekek „nevelői”.

Jochebed, a gyermek Mózes és Mirjám

A kép bal oldalán Jochebedet és Mirjamot látjuk, akiknek a karján ül a vízből kimentett gyerek. A kompozíció felső síkján kétszer is megismétlődik az Eljáhu-jelenetből jól ismert baldachin-motívum. Mózes gyermekkorának ikonográfiai analízise tudományosan már feldolgozott téma. (27)

A Dura Europos-i zsinagóga nyugati falának képciklusát elemezve megállapíthatjuk, hogy már az i. sz. III. században egyértelműen szembezártak a „Ne készíts magadnak semmiféle képet és szobrot...” tórai és Tízparancsolat-beli tilalmával. Teológiai reformról van szó? Vagy a szétszórásban élő zsidóság Szentírásban való járatlanságát próbálták a képek, illusztrációk segítségével kompenzálni? Netán a zsinagóga építőinek, szellemi vezetőinek, „szponzorainak” egyedi elképzeléséről van szó? Esetleg általunk teljesen ismeretlen, más indokok tették lehetővé a képciklus megszületését?

A nyugati fal kompozícióit elemezve megállapíthatjuk, hogy a korabeli művészek képsorozatában logikai összefüggést nehezen – avagy csak erőltetetten – lehet felfedezni. A képek önmagukért beszélnek. Elbeszélő, narratív stílusukból arra következtethetünk, hogy a figurális ábrázolás nem az esztétikai ízlés finomodását, hanem a Tanban kevésbé járatos hívek lelki épülését szolgálta. A zsinagógába lépő férfiakat a Szentírás figurái fogadták, áhitatot teremtve, s gondolkodásra készítette a látogatót. Az immár majdnem két évszázada a szétszórásban, de az óhazától pár száz kilométerre élő közösség tagjai Mózesre, Áronra, Józsuára, Ábrahámra, Mordechájra és Dávidra hőseikként tekintettek, akik életükkel, tanításaikkal, cselekedeteikkel, rendíthetetlen hitükkel példaképként szolgáltak, és akik – olykor emberi gyarlóságaik ellenére is – mindig kiállták a próbát.

Dolgozatunkban a Dura Europos-i zsinagóga északi és keleti falának elemzésével nem foglalkoztunk. Képleíró és ikonográfiai párhuzamokat bemutató analízisünk csak a nyugati falra korlátozódott. A zsinagógáról összefoglaló, teljességre törekvő és a legújabb kutatási eredményeket is bemutató munka még nem látott napvilágot, habár a téma szelektív jellegű vizsgálatára történtek kísérletek. (28)

A Dura Europos-i zsinagóga archeológiai feltárása, a freskók restaurálás utáni közzététele reveláló hatással volt a tudományos közvéleményre. A művészettörténetileg kevésbé, de kultúrtörténetileg annál lényegesebb alkotás kétségkívül a zsidó és az egyetemes művelődéstörténet egyedülálló és felbecsülhetetlen kincse.

JEGYZETEK:

1. „És szólott Mózes Izrael fiaihoz: Lássátok, az Örökkévaló elhívta nevén Becalélt, Uri fiát, Hur unokáját, Jehuda törzseből. És eltöltötte őt isteni szellemmel, bölcsességgel, értelemmel és tudással minden munkára. Hogy terveljen terveket, alkosson aranyban és rézben, és foglalásra való kövek metszésében és fametszésében, hogy alkosson minden tervező munkában.” M.II. XXXV,30-33.
2. A mai Izrael területén lévő összes feltárt ókori zsinagóga archeológiai elemzését nagyszerű bevezető tanulmánnyal és illusztrációs képanyaggal látta el a fiatalon elhunyt kiváló tudós, Cvi Ilán a *Báté kneszet kedumim Beerec Jiszráél* című kötetében. (Jeruzsálem, 1991)
3. A zsinagógák külső architektúráját és belső terének fejlődését bemutatja, és gazdag fényképdokumentációval érzékelteti Amirám Hárláp: *Báté kneszet beerec Jiszráél* c. kötetében. A kötet végén kiváló bibliográfia foglalja össze a témával foglalkozó sokrétű és terjedelmes irodalmat.
4. Az illusztrált héber nyelvű kéziratok fejlődéstörténetéről lásd: Becalél Nárkiss: *Kitvé jád ivrijim mecujárim*. (Jeruzsálem, 1984) A kötet angol fordításban is megjelent.
5. A hosszú ideig tartó ásátások, rekonstrukciók összefoglalása: C. H. Kraeling: *The Sinagogue*. (Final Report) 8 pt. 1. 1956.
Érdeemes megjegyezni, hogy a korabeli MŰLT ÉS JÖVŐ c. folyóirat folyamatosan, szinthe naprakészen számolt be az ásátások eredményeiről.
6. A „cicit” törvényének tórai forrása: M.IV. XV,37-41.
7. E korszak politikai, társadalmi teológiai és főleg művészettörténeti összefüggéseiről a magyar nyelvű irodalomból kiemeljük Faludi Anikó: *Bizánc festészete és mozaikművészete* c. könyvét. (Budapest, 1982)
8. „Isten keze” a zsidó és az őskeresztény művészet ismert motívuma. E jelképet feldolgozta Ida Huberman a *Symbols in Jewish Art*. (Massada, 1988) című könyvében.
9. E korszak katedrálisai közül sok rendelkezik olyan sorozattal, amely az újszövetségi témákon kívül az Ószövetség legismertebb, s legjobban megjeleníthető történeteit ábrázolja. Külön említést érdemel Otto Demus: *The Mozaics of San Marco Venice*. (London, 1984) című munkája.
10. Jézus és Mózes életének párhuzamos eseményeit és művészettörténeti analizését adja Pitaluga, M: *The Sisitine Chapel*. (Róma, 1961)
11. Schiller, G: *Iconography of Christian Art*. (Lund Haphries, London, 1971)
12. M II. XIV,26.
13. Az ókori egyiptomi művészet perspektíva törvényszerűségeiről lásd: *Enciklopédiájá leománut hácijur vehápiszul* I. kötet p. 104.
14. A téma ikonográfiájának minden vetületét leírja, s világosan proporcionálja éppen hetven esztendővel ezelőtti művében Theodor Ehrenstein: *Das Alte Testament in Bilde*. (Bécs, 1923)

15. Kurt Weitzmann: *Late Antique and Early Christian Book Illumination*.
16. A menóra korabeli típusai s fejlődéstörténete, valamint folklorisztikus háttere feldolgozást nyert Ervin Goodenough monumentális ciklusában: *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*. (N. Y., 1965) A makkabeus dinasztia korabeli menóraábrázolásokról lásd: B. Kanael: *Notes Oriental Society* 1958-59. (Leiden, 1959. 65)
17. Az „albertirsai kő”-ről szóló irodalmat lásd: Scheiber Sándor: *Magyarországi zsidó feliratok*. (Budapest, 1960. p. 21)
18. Jozsef Nave: *Ál pszifász veeven*. (Jeruzsálem, 1978) című munkájában feldolgozza az ókori zsinagógák domborművein és mozaikjain található összes interpretáló szöveget. A héber mondatokat eredetiben, az arameus, néha görög szavakat héber fordításban közli. A Dura Europosra vonatkozó összes felirat a 88. és a 104. oldal között található.
19. A híres bibliofil, Abrahám Firkovitz a múlt század végén a kairói karaita zsinagógából szerezte meg a kéziratot, amely jelenleg a szentpétervári Központi Könyvtár tulajdona.
20. Lásd: *A Májmúni kódex*. A válogatás és a bevezető tanulmány Scheiber Sándor munkája. A művészettörténeti tanulmányt és a képmagyarázatokat Sed-Rajna Gabriella írta. (Budapest 1980)
21. A Biblia színszimbolikájáról írt doktori értekezést Teichmann Jakab, volt újpesti, majd zürichi főrabbi. Címe: *Színek a Bibliában*. (Budapest, 1940. 34)
22. *A keresztény művészet lexikona*. Szerkesztette: Jutta Seibert a Herder Verlag lexikon szerkesztőségének közreműködésével. Fordította: Harmathné Szilágyi Anikó. (Corvina, 1986) A címszó a 45. oldalon található.
23. Munkácsi Ernő: *Eszter könyvének művészete*. (MIOK Évkönyv, Budapest, 1973-74. pp. 232-253)
24. M.II. XXV. fejezete a menóra elkészítésének módját beszéli el. Rási, a XII. században élt kommentátor a menóra ágainak elhelyezéséről a fejezet 32. pászakjában a következőket írja: „*lehán ulehán bááláhszon...*” A modern héber nyelvben az „*áláhszon*” szó átlót jelent. Ezt a nem félkörív formát használják a Hábád mozgalom hívei a Chanukka ünnepen. Köszönetemet fejezem ki Cvi Moskovits professzor úrnak (Bné Brák), aki figyelmeimet felhívta Rási magyarázatára.
25. A témáról értekezik Gila Cohen, az *Ákédát Jichak beománut hádorot* című tanulmányában, amely a Reuvén Bonfil szerkesztette: *Maré mikra* című kötetben jelent meg. (Jeruzsálem, 1970. pp. 71-93)
26. Sámuel I. XVI,7.
27. Lásd: Theodor Ehrenstein korábban már idézett munkája.
28. Lásd: T. Ehrenstein: *Über die Fresken der Synagoge von Dura Europos*. (1937)
M. I. Rostovtzeff: *Dura Europos and its Art*. (1938)
N. Schneid: *Ciuré bét hákneszet be-Dura Europos*. (1946)
E. L. Sukenik: *Bét hákneszet sel Dura Europos vecijuráv*. (1947)
R. Wischnitzer: *The Messianic Theme in the Paintings of the Dura Synagogue* (1948)
Goodenough: *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*.
Becalel Cecil Roth: *Háomanut hájehudit*. (Ramat-Gan, 1974)
Ilana Lackstein: *Toldot háománut veháádrihálut*. (Tel-Aviv, 1990)

2.

A LULÁV ÉS AZ ETROG MOTÍVUMA

– ADALÉKOK A ZSIDÓ MŰVESZET IKONOGRÁFIÁJÁHOZ –

Az előadás héberül hangzott el a Haifa Egyetemen 1993. 06. 30-án,
a „Történelem a művészetben” című konferencián.

Nyomtatásban is megjelent 1993. szeptemberében

: מוטיב האחרון והלולב באמנות הפסיפס של בתי הכנסה בימי קדם:
מחיל אל חיל בת-ים. חשג"ד ספממבר-תשרי.)

valamint a Shalom zsidó évkönyvben (Debrecen, 2002)

A Szukkot ünnepére vonatkozó rendkívül gazdag háláchikus irodalomból hadd emeljük ki a *Dvorá* és *háráv Menáchem háKohen* szerkesztésében megjelent öt kötetes *Chágim umoádim* című kompendiumot. (1)

A *Chág hászukkot* című fejezet részletesen foglalkozik az ünnep történeti és mezőgazdasági hátterével. Ismerteti e zárándokünnep különböző neveit, elnevezési formáit, az „ünnepi csokor” jelentőségét, értelmezését, szimbólumrendszerét. (2) Bemutatja az ünnepi olvasmányt, a Koheletet, és foglalkozik a *Szimchát Bét háSoévá*, valamint a *Hosáná rábbá* vallási hátterével. (3) Nagy teret szentel a *tfilát hágesemnek* és az *uspizin* misztériumának. (4)

Erwin R. Goodenough *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period* című több kötetes monumentális munkája elsősorban etnográfiai szempontból analizálja a luláv és az etrog jelentőségét. (5) Hivatkozik e két motívum első megjelenési formáira a korabeli pénzerméken, és az ókor több dokumentumán. (6)

Néprajzi szempontból analizálja az etrog és a luláv szertartási rendjét az ókori Szentélyben, s jelentőségét, hatását az ókori zsidóság életének liturgiájára.

Rávilágít e motívumok keletkezésfolyamatának hellenisztikus hatására, és a földközi-tengeri népek kultúrájával való összefüggésére. A forráshelyek pontos megjelölésével ismerteti, hogyan magyarázza Philo és a zsidó misztika a luláv és az etrog jelentőségét.

A *háKohén* házaspár a téma háláchikus, E. R. Goodenough etnográfiai elemzését készítette el.

E dolgozat célja – a szakrális és néprajzi aspektusokat figyelembe véve – kísérletet tenni – természetesen a teljesség igénye nélkül – az etrog és a luláv motívumtípusainak bemutatására a zsidó művészet fejlődésének tükrében. A tanulmány néhány ikonográfiai-tipológiai adalékkal járul hozzá a neves izraeli és amerikai szerzők példaértékű munkáihoz.

Zodiákus kép. Bét Alfa-VI. sz.

A LULÁV ÉS AZ ETROG MOTÍVUMA AZ ÓKORI ZSINAGÓGÁK MOZAIKMŰVÉSZETÉBEN

Az ókori zsinagógák architektúráját, belső szerkezeti felépítését, s nem utolsósorban a zsinagógák mozaikművészetét vizsgáló, kutató ember rengeteg olyan információra bukkan, melyek összegzéséből kirajzolódik e korszak világlátása, gondolkodásmódja, a hitről vallott nézete. Nyomon követhetőek szokásaik, a hagyományhoz való erősebb, vagy gyengébb kötődésük. (7)

Ma már művészettörténeti közhely, hogy a „*Ne készíts magadnak faragott képet...*” tilalma ellenére figurális ábrázolások jelennek meg már az ókorban, s igen erős volt az idegen népek, kultúrák s nyelvek hatása. (8)

A II. Szentély pusztulását követő, művészettörténeti szempontból termékeny évszázadok zsinagógái mind a Szentföldön, mind a diaszpóra területein mára romokká váltak, ám ezek mindegyike ugyanerről a sokszínűségről tanúskodik.

A legújabb archeológiai ásatások, kiegészítve a talmudi források információival, továbbá klasszikus szerzők – Josephus Flavius, Philo – műveiben található adatokkal, mind-mind azt bizonyítják, hogy a bibliai korban is elismert és elfogadott szimbólumrendszer tovább élt, a jelképek sokasága újabb jelentéstartalommal bővült. (9)

Engedtessek meg, hogy kiragadjunk a mai Izrael területén lévő egykori zsinagógák mozaikművészetéből néhány eklatáns példát, melyeken megjelenik a luláv és az etrog motívuma.

Tibériástól délre – a jelenlegi Nemzeti Park területén – állottak a Chamat Tverja-i zsinagógák. Az első 230-ban épült, a második, amely a Severus zsinagóga nevet viselte (בית הכנסת של סוירוס) 286-337 között épült. (11)

A zsinagóga mozaikpadlózata három részre bontható. A felső panelen, a közepén elhelyezkedő „áron hákódes”-t két oldalt szimmetrikus elrendezésben hétágú menóra, valamint fűzfaággal és mirtusszal ékesített luláv, továbbá sófár és machta (מתח) övezi. (12)

Az ókori zsinagógák talán legismertebb épülete az Emek Jezreelben található Bet Alfa-i templom (13). Az V. században alapított zsinagóga hosszú évszázadokon keresztül volt I-ten háza. A mozaikon a különböző korszakokból származó görög, arameus és héber nyelvű mondatok, idézetek a kultúrák kölcsönhatásáról árulkodnak (14).

Ákédát Jichák – Izsák megkötözése. Bét Alfa-VI. sz.

A zsinagóga központi terme – a Chamat Tverja-ihoz hasonlóan – három részre tagolódik. Az elsőben a Tórából jól ismert idézetekkel illusztrált, a gyermekrajzok naiv stílusát idéző „Ákédát Jichák” – „Izsák megkötözése” jelenet látható. A középső egységben a keleti, pogány elemeket tükröző zodiákus kép, középen Helios port-réjával, a négy sarokban az évszakfordulókat szimbolizáló figurális ábrázolásokkal.

Frigyszekrényi lulávval és etroggal. Bét Alfa-VI. sz.

A mozaiksorozat legfelső egységében – Chamat Tverja pandanjaként – az „áron hákodes”-t (frigyszekrény) ábrázolta a művész, amely előtt „nér támíd”, azaz az örökmécses függ. Két oldalon állatábrázolások, talán kerubok, majd két hétágú menóra díszleg. A kompozícióhoz itt is hozzátartoznak mindazok a „kegytárgyak” (חַשְׁמִישׁ הַקֹּדֶשׁ), melyek az egykori jeruzsálemi Szentély kultikus tárgyai voltak. Így a menóra, a máchtá, valamint e dolgozat tárgyát képező etrog és luláv.

Külön tanulmányt érdemelne annak vizsgálata, hogy milyen érzelmi és racionális célok vezették az egykori mecénásokat és építetőket, hogy a figurális ábrázolások tiltó parancsolatát áthágva, emberi alakot illusztráljanak.

Az imént említett emlékeken kívül a luláv és az etrog motívumát felfedezhetjük még többek között Chámát Gádér, Tibériás és Tel Menorah egykori zsinagógáinak mozaikjain is (15).

FRESKÓFESTÉSZET, KATAKOMBAFESTÉSZET, KÉZIRATOSSÁG

A zsidó művészet történetében különleges jelentősége van a Dura Europos-i zsinagógának. Az i. sz. III. század első felében épített templom falait freskók díszítették. Eredetijük a damaszkuszi Nemzeti Múzeumban, hiteles másolatuk a tel-avivi Bét Hátfucot Múzeumban található.

*Izsák megkötözése (feláldozása).
Dura Europos-III. sz.*

A zsinagóga főbejáratával szemközti falon – három sorban – szentírási jeleneteket örökített meg a művész. A középpontban frigyszekrény áll, amelynek felső sávján epikus jelenet, a zsidó művészettörténetben először ábrázolt „Izsák megkötözése (feláldozása)” történet látható.

*Menóra lulávval és etroggal.
Dura Europos-III. sz.*

Középen az egykoron állott Szentély vázlatos architektúráját korinthoszi és dór oszlopok, valamint a hellenisztikus művészetből jól ismert kagylómotívum teszi árnyaltan kifinomulttá. Jobb oldalon a hétágú, átlós szerkezeti felépítésű menóra mellett etrog és luláv, mint a zsidó szimbólumrendszer egyik legrégebbi attribútumai bizonyítják – többek között – a helyiség zsidó jellegét.

*Menóra lulávval, etroggal, a Szentéllyel és Izsák megkötözésével.
Dura Europos-III. sz.*

Az itt ábrázolt etrog és luláv pontos megfigyelésre vall. Például: a pálmaág jellegzetes levele a valóság hű tükörképét adja. A jelenet négy témája – Izsák megköltözése, a Szentély, a menóra, valamint az etrog és a luláv – logikus összefüggésben állnak egymással. Az I-ten iránti hűséget, a Templom újbóli felépítésébe vetett reményt, valamint a tradícióból adódóan, a Messiás eljövételébe vetett bizalmat is hivatott kifejezni (16).

A menóra és luláv motívumának együttes ábrázolása nem véletlenszerű az ókor zsidó művészetében. Most lássunk erre néhány példát a római katakombák festészetéből is!

A római Monteverde kilencsornyi, görög nyelven írott szövegét két oldalon szimmetrikusan elhelyezkedő menóra, valamint etrog és luláv övezi.

Szukkoti jelképek tűnnek fel a Vigna Randanini-i, a torloniai katakombákban is. A randaini sírkamra egyik szarkofágján két kőbe vésett portré között, a görög szöveg alatt sófár és luláv, valamint a „salom” héber szava tűnik elő. (17)

Korabeli dokumentumokat vizsgálva megállapítható, hogy nemcsak a diaszpórában, hanem Izrael területéről is ismeretes más megközelítésű alkotás. Például egy Caesareából való üvegamulett, ahol tetten érhető a menóra, valamint a luláv és az etrog együttes képi megfogalmazása. (18)

Elhagytuk az ókor világát. A következő stílustörténeti korszak, ahol nyomon követhetjük a luláv és az etrog megjelenését: a gótika.

A XIV. és XV. század többek között a németországi zsidó illusztrált kéziratosság klasszikus korszaka.

Dél-Németországban 1320 körül készült a *Hámácházor hámesulás* néven ismert és Sávuot, valamint Szukkot ünnepére írt, kommentárral ellátott ünnepi imakönyv. A könyv kolofonjában feltüntették a *scriptor* és egyben az *illustrator* nevét is: „Cháim Házák”. A témánk szempontjából fontos könyv egy része a londoni British Libraryben található. (19)

A szukkoti rész a következő figuratív egységeket tartalmazza:

„Ünnepi csokrot” lengető férfit, mint bevezető illusztrációt a Szukkot ünnepi imádságokhoz.

Vízmerítő férfit, illusztrációként a „Szimchát Bét haSoévá”-hoz (20).

Az esőért való imádsághoz medalionokba foglalt zodiákus képeket.

A *Hámácházor hámesulás*-ban lévő figurális kompozíciókon is feltűnik a németországi, héber nyelvű, illusztrált kéziratokból jól ismert groteszk ábrázolási forma. (21)

A KÖNYVNYOMTATÁS FELFEDEZÉSE UTÁN

Ha a főbb vonulatokat vizsgáljuk a zsidóság művészetének fejlődéstörténetében, meg kell állapítanunk, hogy az ókor építészeti, mozaik- és freskóművészete, valamint a X. századtól kezdődő héber nyelvű illusztrált kéziratosság után elsősorban a nyomtatott könyvekben láttak napvilágot értékes alkotások. Olyan könyvek (hágádák, megillák, máchzorok, Tánáchok stb.), amelyekhez hebraikai és judaikai tar-

talmukhoz méltó, igényes, nívós, önálló művészi értékkel bíró illusztrációk is tartoztak. (21)

Később a zsidóság emancipálódása következtében immár zsidó művészekről születtek önálló képzőművészeti alkotások, amelyek forrása a zsidó tradíció, s célja a zsidó élet korhű bemutatása vagy az üzenetértékű zsidó hagyomány aktualizálása volt.

A XVII. század a németalföldi és az itáliai zsidóság életében igen jelentős korszak. Jelen tanulmány kutatási témájának okán – természetesen nem a teljességre törekedve, csak a kor eszmeiségét és stílusirányzatát bemutatandó – hadd utaljunk a holland nyomtatott könyvművészet remekeire két példával.

1. 1650-ben látott napvilágot Hollandiában a *Széfer miksztusz* címen ismert publikáció, melyben Szukkot ünnepének képi megközelítését adja közre a korabeli szerző. A barokk stílusjegyeket viselő metszeteken élénk tárul a németalföldi zsidóság hagyománytisztelete és folklórja. Kirajzolódik Szukkot ünnepének két alapvető vallási parancsolata:

I. „Jesivá bászukká”, azaz „a sátorban való időtöltés”. A sátor szimbóluma utal az ünnep történelmi, társadalmi, mezőgazdasági hátterére. A szukká nem más, mint „dirát árái”, azaz „ideiglenes lakhely”, s emlékeztet az Egyiptomból való kivonulásra és a pusztai vándorlás történetére. (23)

II. „Netilát luláv”, azaz a „Pálmaág lengetése”.

A luláv a zsidó hagyomány tanítása szerint szimbolizálja a boldog, teljes életet Izraelben, továbbá kapcsolatba hozható az esőért való imádsággal. (24) Erre utal többek között Josephus Flavius is az *Apion ellen* c. könyvében, valamint Rámbám a *More Nevuchimban*. (25)

2. Szintén Hollandiában 1662-ben, a korabeli zsidóság egyik központjában jelent meg a *Széfer minháгим*, a *Szokások könyve*. Ebben a fontos kiadványban helyet kapott a Sátoros ünnep megjelenítése is. Korhű öltözékben „ünnepi csokrot” áruló két férfit láthatunk. A háttérben középkori város kontúrjai rajzolódnak ki, az előtérben két kereskedő kínálja portékáját. A mozgás illúzióját keltő férfi puttonyában a folyó partjáról gyűjtött *árává*, jobbában a *hádász*, a *mirtuszág*. A másik férfi is a mirtuszágot kínálja megvásárlásra. A Szukkot ünnepének e több ezer éves kellekei testesítik meg a „Vehájitá ách száméách...” – „Örömd legyen ünnepeden...” parancsolatát. (26)

FESTÉSZET A XIX–XX. SZÁZADBAN

A XIX. század közepén a zsidóság egyenjogúsítási törekvései lassanként diadalra jutottak. Helyet kaptak a polgárisodó Európa országaiban, s fontos szerepet játszottak a gazdasági, szellemi és a kulturális élet minden ágazatában. (27)

A képző- és iparművészet területén is megjelentek a zsidók, igaz, hogy elsősorban azok, akik a „befogadó” ország asszimilációs törekvéseit támogatták, és ezeket akár nyíltan képviselték. Mindezek ellenére kezük nyomán születtek olyan alkotások is, melyek témája a zsidó hagyomány.

– Ismeretlen festő képe ez az 1850-ben készült kompozíció, amely az új londoni zsinagógát, a Great Helen Street zsidó templomát mutatja be. Az új időknek megfelelő bazilikális teret rosetta-mennyezet fedi. A keresztény templomok apszisát idéző „áron hákodes” előtt jól kirajzolódik a nyitott frigyszekrény. Szukkot ünnepét köszöntik a hívek. A kántor – reverendába öltözve, tetőtől talpig *tálit*ba burkolva – viszi körbe a Tórát.

A kép jobb szélén az *ünnepi csokort* viszi a *sámás*, s készül átnyújtani az elegáns ruhába öltözött férfiaknak. A „keleti falon” angol és héber nyelven imádság olvasható a királyi házáért.

– Alfonse Lewy festményén, amely a XIX. század utolsó harmadában született „szukká” enteriőrjében hajlott korú, tálitot viselő férfi lengeti a lulávot. A háttérben jól kivehető az ünnepi asztal, valamint a *mizrách tábla*. Sejtelmes atmoszféra, áhítatos hangulat lengi át a kép minden szegletét.

– A németországi születesű Moritz Oppenheim 1885-ben festette a *Sátorban* című képet, melyen jól érzékelhető Szukkot ünnepének újkori jelentéstartalma. (28) A polgári attitűdöket hordozó európai család életében e zarándokünnep már más jelentést, mint régen hosszú-hosszú évszázadokon át. A sátoros ünnepnek ez a megközelítése előhírnöke a „kétgyökerűség, a kettős gyökér” fogalmának. Tehát megtalálhatjuk az alkalmazkodásra való törekvést a befogadó nemzet kultúrájába (szokásaiba, divatjába, nyelvébe stb.), de ugyanakkor nem kisebb a jelentősége a feltétlen tisztelet megadásának az ősi zsidó tradíció felé. A művész az értelem és a szépség harmóniáját keresi, a téma választásának és feldolgozásának igényessége a korabeli zsidó polgárság világszemléletét tükrözi.

Ünnepnap, avagy rabbi etroggal

– Vilnában született Lasar Segal, aki 1927-ben rajzolta *Az imádkozó zsidó* című képét. (29) Az expresszionista stílusjegyeket tükröző alkotáson a barázdált homlokú, mereven maga elé néző – talán a jövőt fürkésző – zsidó etrogot és lulávot tart kezében. A művész az új szerkesztésmód szellemében fejezi ki mondanivalóját, s a reális formák helyén szándékosan torzít, s erősen eltúlozza a valóság elemeit.

– A XX. század egyik legnagyobb művészeinek, Marc Chagallnak egész életútját határozza meg az a vallásos milió, melybe született. Alomképein felidéződik Vityebszk tradíciót tisztelő világa. (30)

Chagall szeretettel, tréfálkozva, a világfi jó modorú nemtörődömségével szemlélte azt a kicsi, zárt világot, amelyben nevelkedett, és amely felnőttként már nem volt elég számára.

Az *Ünnepnap, avagy rabbi etroggal* című képen – melyet 1914-ben festett –, az ábrázolt fér-

fi megkapó vonzerejével, méltóságával hat ránk. Nyilvánvaló azonban, hogy a művész kritikával láttatja a ragaszkodást ahhoz az idillhez, amelyhez neki már semmi köze – írja egy méltatója.

Két évvel később festi a *Sátorosünnep* című vásznát, ahol az apró, orosz faluban élő vallásos zsidó életének minden szakrális és világi vetülete felfedezhető. „...Szándékosan esetlenek az egyenesek által határolt, térben elhelyezett figurák, mintha a környezetükhöz semmi közük se lenne. A gyermekrajzokra emlékeztető módon vagy csak profilból, vagy egyenesen szemből látjuk őket, s bonyolultabb testtartás sem illene a jelenet robusztus egyszerűségéhez.” (31)

Sátorosünnep

A díszítés híján való „szukká”-ban apa és fia fogyasztja ebédét, míg a ház asszonya az ablakon keresztül nyújtja be a következő fogást. Jobb oldalon az előtérben gondtalan gyermek játszik a háziállatokkal, mintegy ellensúlyozva a sátorban ülők üres, élettelen, semmitmondó tekintetét.

A pravoszláv templom előtérében hajlotthátú, fekete ruhás férfi szukkoti ünnepi csokrot tart a kezében. Vigyázó, óvatos mozdulata arra irányul, nehogy megsérüljön az etrog és a luláv.

Egy esztendővel az 1917-es oroszországi forradalom előtt Chagall szinte megjövendöli, hogy hosszú évtizedekre a világ egyhatodán, az egykori Szovjetunió területén sanyarú lesz a zsidók sorsa, a férfiak ruhájának sivár színszimbolikája mintha csak a gyászt tükrözné. (32)

A luláv és az etrog motívumának és fejlődéstörténetének a zsidó művészet különböző területein való bemutatása arra a következtetésre juttat bennünket, hogy e két tárgy a zsidóság legősibb jelképei közé tartozik. A mintegy 2000 esztendő zsidó emlékeinek, művészi alkotásainak analízise azt bizonyítja, hogy ha különböző jelentéstartalommal is, de mindig jelen van a zsidó gondolkodásban, életben és az elmúlás fogalmában egyaránt.

Nyilvánvaló, hogy az ókorban a korabeli sírköveken fellelhető pogány kultuszok pálmaág motívumai hatást gyakoroltak a zsidóság gondolatvilágára. A zsidóság monoteisztikus világképében megjelenik a túlvilág hite, s ennek egyik jelképe a megújuló természetet szimbolizáló két növény, a luláv és az etrog. Népünk már akkor sem vonhatta ki magát – habár erre számos kísérlet történt – a nemzetközi, s elsősorban a közel-keleti kultúrák és új ideológiák, vallási irányzatok hatása alól.

A későbbi korszakokban is – ha más aspektusból is tekintjük az összefüggéseket – a luláv és az etrog a zsidó azonosságtudat fontos jelképe lett. Azáltal, hogy fokozatosan elnyerték állandó helyüket a szétszóratásban élő nép szukkoti rituális rendjében, a hagyomány őrzésének és ápolásának klasszikus tárgyaivá váltak.

A gálutban, népi jellegének megtartása mellett, elsősorban a vallás tanításainak megőrzése, e törvények gyakorlati alkalmazása tartotta meg elődeinket a hazatérés és a megváltás hitének reményében. A luláv és az etrog tehát melynek képi megfogalmazását, típusainak sokszínűségét kíséreltük meg bemutatni – a zsidóság identitástudatának és a jövőbe vetett hitének máig is időszerű jelképe.

JEGYZETEK:

1. *Chágim umoádím I-V.* Szerk. Dvorá veháráv Menáchem Hákohen. (Jerusálajim, 1978)
2. *Chágim umoádím I-V.* id. m. Ros Hásáná, Jom Hákipurim, Chág háSzukkot kötet. pp. 181-193.
3. *Szimchát Bét háSoéva*: A „Vízmerites Öröme”. Szukkot félünnepének minden estéjén megtartották a *Szimchát Bét háSoéva*-t. „Az ünnep örömét a fény jelképezi.” Nem volt Jeruzsálemben udvar, ahol ne világított volna a *Szimchát Bét háSoéva* fénye, az öröm fáklái. Eredete erre a versre vezethető vissza: „*Usávtem májim beszászon*” – „*És meritsetek vizet örömben...*” Innét kapta nevet is: *Szimchát Bét háSoéva*.
Más nézet szerint a „soéva” szó összefügg az arab „sahab” szóval, amelynek jelentése: „ég, lángol”. Ezt a felfogást alátámasztja a Talmud egyik elbeszélése: „Rábbán Gámliel a *Szimchát Bét háSoéva* ünnepén nyolc égő fáklát tartott a kezében, majd egyesével feldobta őket, s elkapta úgy, hogy sohasem ért egyik a másikhoz.” (Szukka 53a)
Hosáná rábba: „Nagy hozsanna”. Szukkot félünnepének hetedik, a sátor és az ünnepi csokor használatának utolsó napja.
4. *Tfilát hágesem*: Szukkoti imádság. E zarándokünnepen mondja ki Isten az ítéletet, hogy milyen mennyiségű eső hull majd a földre. *Uspizin*: a modern héber nyelvben az *uspiz* szó vendégfogadót, szállodát jelent. Az *uspizin* fogalma szoros összefüggésben van a kabbalával, melynek tanítása szerint Szukkot ünnepén „*vendégségbe jön hozzánk*” Ábrahám, Izsák, Jákob, Mózes, Áron, József és Dávid király.
5. Goodenough szinte felülmúlhatatlan munkáján kívül a témával legújabban foglalkozó munka:
Frankel, Ellen–Flatkin Teutsch, Betsy: *The Encyclopedia of Jewish Symbols Northvale*. (New Jersey – London, 1992)
6. Az első pénzérme az i. e. 69-70-ból való. Lásd: Casanoswitz JE, VIII. pp. 205-207.
7. Az ókori zsinagógák feliratai többségükben arameus, héber és görög nyelvűek. Az ókori Izraeltól és környékéről mintegy 120 szöveg, illetve töredék ismeretes. Kisebb részük héberül, nagyobb részük arameusul íródott. A görög nyelvű, mozaikba rögzített, írásos dokumentumok száma mintegy 30 tételt tesz ki. A diaszpóra hasonló jellegű dokumentumain görög, latin és héber szöveg olvasható. A szöveggörnyezet gyakran feltünteteti az adományozó, az építető nevét, az építés időpontját, s előfordul a nemzetközi politikára utalás is. Például, hogy melyik császár ideje alatt építették a templomot. Néha megismerhetjük a korabeli művész nevét. Például a Hárám-i és a Bét Seán-i, valamint a Bét Alfa-i alkotót. A zsinagógák mozaikjain ritkán megtalálható idézetek bibliai műveltségre vallanak. Külön érdekesség és írástörténeti szenzáció a Bét Seán völgyében található Rechov zsinagógájának talmudi idézettel ékesített mozaikja, amely 29 sorban 1807 betűt tartalmaz. Keletkezési ideje az V. századra datálható. A témáról részletes irodalmat lásd: Nave: *Mikrá ál ketovot jehudijot*. Likute Tarbiz II. (Jerusalem, 1972)

8. A klasszikus görög-római kor zsidó szimbolikára való hatását vizsgálja Goodenough, Erwin: *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*. Volume Four. The Problem of Method. Symbols from Jewish Cult. Bollingen Series XXXVIII. Pantheon Books.
9. *Literal Mystery in Hellenistic Judaism*. Quantulacumque, Studies Presented to Kirsopp Lake. (1937, pp. 224–241)
 - Josephus Flavius magyarul megjelent és közismert munkái mellett ajánljuk Josephus: *Complete Work*. (1969. Translated by W. Whiston)
 - F. H. Colson and G. H. Whitaker, *Philo*. (Complete Works) 12 volumes 1953-63.
10. A dolgozatban említett két zsinagógán kívül a bizánci korból ismert még a 420-430 között épült, 31x24 négyzetméter alapterületű, bazilikális jellegű épület, valamint a muzulmán éra alatt, a VIII. században felhúzott zsinagóga is.
11. Chámát Tverjá zsinagógáiról megjelent publikációk közül kiemeljük:
 - Dothan, M.: *Hammath Tiberias*, (Jerusalem. 1983)
 - Oren, E. : *Tiberias*. Notes and News. IEJ 21. (1971, pp. 234–235)
 A Chámát Tverjá-i zsinagóga görög nyelvű feliratai szerint egy Julius nevű ember volt az épület befejező építész, s Severus – akiről az épület a nevet kapta – feltehetőleg a korabeli renoválási és rekonstrukciós munkáknál játszott jelentős szerepet. Lásd: Ilán, Cvi: *Báté kneszet kedumim Beerec Jiszráél*. (Jerusalajim, 1991. p. 141)
12. Avraham Even-Sosan szerint a *máchtá*-nak két funkciója volt.
 - Ezzel az eszközzel vették le az izzó parazsat az oltárról.
 - A Szentély Menorájának tisztító eszköze.
 (Maga a *máchtá* kifejezés különböző formában tizennyolcszor szerepel a Tórában.)
13. Bét Alfa építészeti- és művészettörténeti jelentőségéről lásd: Suenik: *Bét hákneszet heátik Bevét Alfa*. (Jerusalajim)
 - Avigad, N.: *Ricpát bét hákneszet Bevét Alfa umekomá beománut hájehudit*. (Jerusalajim, 1962)
 - Gutmann, Joseph: *The Dura Europos Re-Evaluation*. (1932–1972)
14. A zsidó szimbolika és a keleti kultúrák jelképrendszerei közötti kölcsönhatásról lásd: Huberman, Ida: *Living Symbols. Symbols in Jewish Art and Tradition*. (1988, pp. 19-24) Zodiákus kép jelenik meg Chámát Teverján, Bét Alfán kívül Husifahán, Náarámban, s a néhány héttel ezelőtt, a Galilban feltárt zsinagóga mozaikjain egyaránt. Maga a zodiákus káld motívum már ismert a Napisten kultuszából az i. e. IX. századból.
15. Chámát Gádérről lásd: *Chádásot árcheologiot*. (1983, pp. 11-12) Tibériásról lásd: *Chádásot árcheologiot* (1964, p. 16) Tel Menorahról lásd: Goldschmidt, S.: *Szidré bét kneszet betel sel Kefár Kárnájim. Eretz Jisrael XI*. (1973. pp. 39-40)
16. Lakstein, Ilana: *Toldot háománut veháádrichálut. Ománut jehudit*. (Tel-Aviv, 1990. pp.79-95)
17. Kanael, Baruch: *Die Kunst der antiken Synagoge*. (München, 1961, p. 76)
18. *The Jewish World*. Edited by Elie Kedourie. (Thames and Hudson, 1979. p. 194)
19. *Hámáchzor hámesulás*. In: Narkiss, Bezael: *Kitvé-jád ivriim mecujárím*. (Jerusalajim, 1984. p. 135)
20. A *Hámáchzor hámesulás* részei a következő helyeken találhatóak:

- I. kötet: Magyar Tudományos Akadémia Kaufmann Gyűjteménye, Budapest, MS. A. 384.
II. kötet: London, British Library, Add. 22413.
III. kötet: Oxford, Bodleian Library, Mich. 619.
21. A korabeli németországi, héber nyelvű illusztrált kódexek közül, melyek a groteszk ábrázolási formát alkalmazzák, a legismertebb a *Hággádát rosé háciporim*, azaz a „*Madárfejű Hággáda*”, amely a XIV. század negyedik negyedében készült. A jeruzsálemi Izrael Múzeumban található, 47 oldalt magába foglaló hággáda jellegzetessége, hogy a figuratív ábrázolásoknál az emberfejek helyett madárfejeket rajzolt a művész.
22. A könyvnyomtatás felfedezése utáni művészi értékű hággádákról kitűnő összefoglalás született: Yerushalmi, Yosef Hayim: *Haggadah and History*. (Philadelphia, 1975.) A kötetbe bekerült Ribáry Géza bevezetésével, dr. Munkácsi Ernő történeti és művészettörténeti tanulmányával, illetve dr. Kohn Zoltán fordításával és magyarázatával 1942-ben Budapesten megjelent OMZSA *Hággáda*. Az OMZSA Hággáda illusztrátora Gondor Bertalan (1908-1945) volt. A kötet facsimile kiadása 1987-ben látott napvilágot, szintén Budapesten.
23. A hagyomány szerint „...menj ki az állandó lakásodból, és foglalj helyet az ideiglenes otthonban!” A Tóra-i parancsolat eredeti forrása: „Sátrokban lakjatok hét napon át, mindenki, aki bennszülött Izraelben, lakjék sátrokban. Azért, hogy tudják nemzedékeitek, hogy sátrokban laktattam Izrael fiait, midőn kivezettem őket Egyiptom országából.” (M.III. 23,42-43)
24. A luláv jelentéstartalmának háláchikus összefoglalására lásd: Ki Tov, Elijáhu: *Széfér hátodáá*. (Jerusalajim, 1976)
25. A magyar nyelvű irodalomból lásd:
– Josephus Flavius: *Apion ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról*. Fordította, a jegyzeteket és az utószót írta: Hahn István. (Bp., 1984)
– A budapesti Országos Rabbiképző Intézet végzettjeinek Rambam-ról írott dolgozatait foglalja össze Dienstag, Jacob: *The Seminary and Maimonidean Scholarship* c. tanulmányában. In: *The Rabbinical Seminary of Budapest*. Edited by Moshe Carmilly-Weinberger. (New York, 1986. pp. 269-298)
26. Az ünnepi csokor parancsolata: „És vegyétek magatokhoz az első napon díszfának gyümölcsét, pálmaágakat, és sűrűlombú fának és fűzfának a gallyát, és vígadjatok az Örökével, a ti Istenetek előtt hét napon át.” (M.III. 23,40) A hagyományos értelmezés szerint a „díszfa” gyümölcse az etrogot, a „pálmaág” a lulávot, a „sűrű lombú fának gallya” a mirtusz ágat, a „fűzfának gallya” az árávát jelenti.
27. E téma magyar nyelvű összefoglalását adja a Kríza Ildikó szerkesztette *A hagyomány kötelékében* című kötet. (Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből, Bp., 1990.)
28. A zsidók magyar gazdaságban betöltött szerepéről a legújabb megjelent kötet: *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945*. Edited by Michael K. Silber. (Jerusalem, 1992)
29. Oppenheim, Moritz Daniel (1799-1882). Németországban született festőművész. Lásd: Mayer. L. A.: *Bibliography of Jewish Art*. (1967)
30. Segal, Lasar (1891-1957). Vilnában született, majd Braziliában letelepedett művész.

31. A Chagallra vonatkozó rendkívül gazdag magyar nyelvű irodalmi anyagból kiemelem:
Walther, Ingo F.–Metzger, Rainer: *Marc Chagall 1887–1985. A megfestett költészet.*
Magyar fordítás: Petrány Judit. (Budapest, 1992)
32. Walther, Ingo F.–Metzger, Rainer fent idézett munkája pp. 37-42.

ADALÉK AZ ESZTER-TEKERCEK MŰVÉSZETTÖRTÉNETÉHEZ

– A KAUFMANN-MEGILLA –

Megjelent héberül:

מגילה אסתר מאוסף קיפמן. איורים מהמאה ה'י"ז. ב"מי הפורים" קובץ
לחג הפורים, בעריכת הרב ד"ר יצחק אלפסי בת-ים, אדר תשנ"ד.

Megjelent magyarul:

Menora (Toronto, 1994); Remény (Budapest, 2000/2); Purim / Az Országos
Rabbiképző - Zsidó Egyetem időszaki kiadványa (Budapest, 2002–5762)

A középkorban Eszter életének jeleneteit leginkább a miniatúrafestészetben ábrázolták. Az egyetemes művészetben főleg a reneszánsz korától örökítik meg Eszter könyvének (*Megillát Eszter*) jeleneteit. E kor művészete kedvelte a hős férfiakat és asszonyokat.

Példaképpen megemlíthetjük Sandro Botticelli *Mordecháj gyásza* és Filippino Lippi *Eszter Achásvéros előtt* című, szintén 1478-ban készült alkotását. Michelangelo *Hámán halála* című, a Sixtus kápolnában található művét, mely 1508–1512 között született, illetve Tintorettonak, a midrásból merített *Eszter elájul Achásvéros király előtt* című munkáját.

A barokk kori művészek közül elsősorban Rembrandt és tanítványai, valamint Rubens műveire hívjuk fel a figyelmet. (1)

A MEGILLÁT ESZTER ÉS A ZSIDÓ MŰVÉSZET

A zsidó művészet máig egyedülálló alkotása az a freskosorozat, amely az i. sz. III. század első felében készült a mai Szíria területén levő Dura Europosban. E több mint hét évtizeddel ezelőtt előkerült falképsorozat a helyi zsinagóga falait díszítette. A zsinagóga nyugati falának kompozíciói közül az egyik Purim történetének epizódjait ábrázolja. (2)

Majd egy évezreddel később, a héber nyelvű illusztrált kéziratosság korában találkozunk újból Eszter történetének jeleneteivel. Az Eszter könyv művészetének kiindulási pontja:

1. Tánách, a Szentírás; 2. Zarándokünnepi Máchzor; 3. Széder esti olvasmány, a Hággádá.

E három típusban nem fejlődött ki az Eszter-történetet illusztráló, teljességre törekvő művészet. Az itt előforduló kompozíciók egyes jeleneteket, kiragadott mozzanatokot ábrázolnak anélkül, hogy művészileg összefüggő képsorozatot alkotnának.

Hadd emeljünk ki néhány példát:

1. Az 1300-ban írt *Chumas Regensburg* magába foglalja Mózes öt könyvének, a háftáraknak, az öt megillának, valamint Jeremiás könyve egyes fejezeteinek szövegét. A könyv illusztrációi között megtaláljuk *Eszter Achásvéros előtt*, *Mordecháj diadala*, s a *Hámán akasztása* jelenetet. (3)

2. A Lipcsei Egyetemi Könyvtárban őrzik az 1320 körül Dél-Németországban írt és illusztrált *Máchzor lifszijá*-t. A purimi liturgikus költeményben marginálisán ábrázolták Hámán és fiai végzetét, valamint egy ismert midrás jelenetét, amely szerint Hámán lánya szennyvizet zúdít – tévedésből – apjára. (4)

3. A XV. századi reneszánsz hangulatot tükrözi a Jeruzsálemi Nemzeti Egyetemi Könyvtárban lévő *Rothschild hággádá*. A hággádá egyik lapján két miniatűr kép van. Az egyikben Eszter királynő rendeli el udvarhölgyeinek a böjtöt, a másikon Hámán lóg az akasztófán.

Az említett példák ellenére azt mondhatjuk, hogy illusztrált megillák a XVII. századtól maradtak fenn, eltérően a pészáchi hággádáktól, amelyeket már sok évszázaddal korábban illusztráltak zsidó művészek. Az utóbbit ugyanis – ellentétben a megillákkal – nem a zsinagógákban használták, hanem családi körben, széder este. A XVII. század a barokk százada, így a Megillát Eszter szinte egész tartalma, a királyi udvar, a palota, az udvarhölgyek, az udvari emberek, fényes lakomák, az intrika, a diadalmenet, mind-mind jellegzetes témái a színekben, díszítési elemekben bővelkedő barokk művészetnek.

„A legrégebbi megilla, amelynek keletkezési évszámát hitelesen ismerjük, az 1637 évből származik, és jelenleg Arthur Howitt angliai gyűjteményében található. Olaszországban készült, így az ottani barokk stílus jellegzetességeit figyelhetjük meg benne. A szöveget oszlopok választják részekre, melyek között áll a megilla szövege. Ez az első tipikus formája az architektonikus díszítésű megilláknak. Az oszlopok felett jellegzetes barokk *portale* van, és rajta pálmát hordozó női alakot látunk, amely minden *kolumna* fölött ugyanaz, és semmi zsidó jellege nincs. Az oszlopfők között az Eszter dráma főszereplői: Eszter, a király, Mordecháj és Hámán láthatók. Az oldal alsó részén keretekben kisebb képek vannak. A Howitt-féle megilla általában a megilla illusztrációjának fő típusa volt, amit évszázadokon keresztül utánoztak.” (5)

A „MEGILLÁT KAUFMANN”

Az előbb említett ún. Howitt-megilla hatott az Olaszországban született, majd Amszterdamban alkotó grafikusra, a nyomdát alapító Salom d'Italia-ra, s közvetve a dolgozatunk témáját alkotó ismeretlen mesterre, művészre, aki a Kaufmann-megillát képsorozattal látta el.

MIÉRT KAPTA TEKERCSÜNK
A „KAUFMANN-MEGILLA” ELNEVEZÉST?

Kaufmann Dávid a morvaországi Kojeteinben született 1852. június 7-én, és Karlsbadban hunyt el 1899 július 6-án. Breslauban szerezte meg rabbioklevelét 1877-ben. Rendkívüli tehetségének köszönhetően meghívást kapott a budapesti Országos Rabbiképző Intézetbe, ahol a vallásfilozófia és a zsidó történelem tanára lett. A középkori zsidó történelem témaköréből merített tanulmányai meghozták a nemzetközi elismerést.

Feladatának tartotta a zsidó tudományok népszerűsítését, s szerkesztője lett a *Monatschrift für Gesichte und Wissenschaft des Judentums*-nak. Emellett egyedülálló hozzáértéssel és érzékel gyűjtötte a ritka könyveket, kéziratokat és inkunabulumokat.

Világhírű gyűjteménye halála után a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Keleti Gyűjteménye (Kaufmann Gyűjtemény) tulajdonába került. A gyűjtemény katalógusát Weisz Miksa rabbi állította össze. (6)

A Kaufmann Gyűjteményből eddig megjelentetett művek legutolsó darabja az ún. Kaufmann-megilla. (7)

A Kaufmann-megilla első lapja

Az Eszter-tekerceset Kaufmann Dávid Gabriele Trieste-től vásárolta Mantovában. A különleges érték megszerzése mindig megrendítette Kaufmannt. A *Maimuni kódex* megvásárlása után így írt: „Ki mondotta volna Dávidnak, hogy lakásában látni fogja, amit csodálattal és ámulattal nézett tizenkilenc évvel ezelőtt a Trieste testvérek palotájában, megb. dr. Cosimo orvos barátja társaságában 1877 nyarán Páduában. Azért nevezhetem ezeket a napokat Purimnak, mert sorsom megajándékozott ezzel a kinccsel, a gyönyörűségnek e csodás foglalatával, melyet viszontlátni nem reméltem. Már felhagyott a szívem minden reménnyel, hogy birtokba vehetem, amit a Trieste testvérektől megvásároltam. Mert amikor a könyvek tíz ládában a határhoz, Udinebe értek, a vámosok nem engedték ki az országból... Már lemondottam a reményről,

és íme segítség és mentés jött más helyről. A firenzei Galéria véleményezte a kivitel engedélyezését... Pénteken, 1896 Purimján házamba vihettem...” (8)

A Kaufmann Gyűjteményben őrzött Eszter-tekercs (jelzete: Kaufmann A 14) 3 m 93,5 cm hosszú és 39 cm széles. A pergamentekercsre írt hagyományos szöveget a scriptor 16 kolumnára osztotta. Külön pergamentekercs őrzi a Megillát Eszter elmondása előtti és utáni imákat. Színekben rendkívül gazdag, architektonikus keret veszi körül minden oldal 22, sötétbarna tintával írott sorát. A Tánách hagyományos szövege felett hol a különböző – női képmás szimbolizálta – műzsák foglalnak helyet, hol szárnyas puttók tartanak ékes koronát, mely alatt különböző bibliai idézetek találhatók.

Érdeemes rámutatni a szöveg és a kolumnák alatti képek közötti kapcsolatra. Azonnal felvetődik a kérdés, vajon a scriptor és az illusztrátor egy és ugyanaz a személy volt-e. A Kaufmann-megilla nem tüntet fel semmilyen impresszum adatot, így egyelőre a kérdés megválaszolhatatlan.

Tény azonban, hogy az illusztrátor ügyes kézzel, szellemesen, sőt érzékletesen választotta ki az adott oldal egyik jellemző és jellegzetes jelenetét. Így a megillát olvasó ember előtt „megjelent” az olvasott téma attraktív képi megfogalmazása. Mindemellett a különböző Tánách motívumok háttérében felvillan a reneszánsz korának városa, az élet hangulata, s a barokk ízlésvilág hatása is.

Az illusztrátor 18 képen, miniatúrán foglalta össze, illetve a képzőművészet nyelvén mondta el a történetet. Melyek ezek a témák?

1. Áchászéros lakomája. (Eszter 1,3)

3. A hét udvari bölcs megjelenik Áchászéros előtt, s Vásti királyné megbüntetését tanácsolja a királynak. (Eszter 1,13-15)

3. Esztert Hégájhoz, a háremőr házába vezetik. (Eszter 2,8)

4. A puccsot előkészítő Bigtán és Teres végzete. (Eszter 2,23)

5. Hámán pénzt ajánl fel a királynak a zsidók elpusztításáért cserébe. (Eszter 3,9)

6. Eszter ruhát küld Mordechájnak, hogy azt vegye fel szákruhája helyett. (Eszter 4,4)

7. Hátách, Eszter háremőre viszi az üzenetet a királynőnek, mely szerint elrendeltetett a zsidók elpusztítása Susánban. (Eszter 4,9)

8. A királyi lakoma után Hámán hazatértében megpillantja Mordechajt, aki nem alázkodik meg előtte. (Eszter 5,9)

9. A király álmatlanságban szenved, s felolvastat magának az udvari krónikából. (Eszter 6,1)

10. A királyi udvaroncok Hámán házába érkeznek, hogy a minisztert Eszter lakomájára hívják. (Eszter 6,14)

11. Eszter a király lába elé veti magát, s könyörög népéért. (Eszter 8,3)

12. Mordecháj Áchásvéros király nevében levelet diktál az írnoknak, melyet elküldenek 127 tartományba. (Eszter 8,9-10)

13. A zsidók felveszik a harcot ellenségeikkel, s elpusztítják őket. (Eszter 9,6)

14. Hámán 10 fiának akasztása. (Eszter 9,7-9)

15. „Misloách mánot” küldése. (Eszter 9,22)

16. Zsinagógai enteriőrben Mordecháj népét tanítja, a „dores” szót átvitt értelemben a „drasa”-val hozva összefüggésbe. (Eszter 10,3)

A külön pergamentekercs – amelyen a megilla felolvasása előtti és utáni imák olvashatók – két önálló kompozícióval egészíti ki a purimi történet illusztráció sorozatát. Az egyik a purimi karnevált, a másikon az önvédelem jeleneteit láthatjuk.

A Kaufmann-megilla illusztrációinak stíluselemeit vizsgálva megállapítható, hogy vannak olyan szimbolikus attribútumok, például a pálmaág, zeneszerszámok stb., melyeket Jan van Eyck vagy Veronese álmódott vászonra, festett oltárképre a XV–XVI. században. A csavart oszlopok, a múzsákat szimbolizáló nőalakok, a koronát tartó puttók az érett reneszánsz jellegzetességei. Ugyanakkor felfedezhetjük a XVII–XVIII. század fordulójára jellemző mozgáskavalkádot, drámai témaválasztást és teatralitást.

Az említett, datált Howitt-megilla, valamint a korszakból ismert más Eszter tekercek összehasonlítása, egybevetése alapján feltételezhető, hogy a Kaufmann-megilla Itáliában készült a XVII. század utolsó és a XVIII. század első harmada közötti időszakban. (8)

JEGYZETEK:

1. Rembrandt és tanítványai, valamint kortársai bibliai tárgyú képeiből 1993-ban reprezentatív kiállítás volt a jeruzsálemi Izrael Múzeumban. Ebből az alkalomból látott napvilágot a *Holland sel Rembrandt* című héber nyelvű munka Martin Weil és Rivka Weisz-Bloch szerkesztésében.
 - A nagy németalföldi festő bibliai témájú képeit analizálja: *Rembrandt and the Bible*. Composition and explanatory notes by Hidde Hoekstra. (Utrecht, 1990)
 - Rubens Szentírásból vett motívumait mutatja be: *Rubens and the Old Testament*. Corpus Rubenianum. By R. A. Dulst and M. Vandenven.
2. Dura Europos intenzíven kutatott területe a zsidó művészetnek. A témára vonatkozó gazdag irodalomból néhányat kiemelünk:
 - Sukenik: *Bet hákneszet sel Dura Evroposz vecijuráv*. (Jerusálajim, 1943)
 - C. H. Kraeling: *The Synagogue*. (The Excavations at Dura Europos... Final Report, 8 pt. 1, 1956.)
 - R. Goodenough: *Ancient Symbols in the Greco-Roman Period*. (N.Y., 1958)Az angol és héber nyelvű szakirodalmon kívül, e sorok írójának tollából magyar nyelven is megjelent a témát érintő tanulmány: Y. A. Schönér: *Figurális ábrázolás és a zsidó művészet. A Dura Europos-i zsinagóga nyugati falának freskósorozata*. (MÚLT ÉS JÖVŐ, Budapest, 1993/1)
3. B. Narkis: *Kitvé-jad ivrijim mecujarim*. (Jerusálajim, 1984. p. 125)
4. B. Narkis: idézett munka, 52.
5. Dr. Munkácsi Ernő: *Eszter könyvének művészete*. MIOK Évkönyv, 1973/74. Szerk. Scheiber Sándor. (Budapest, 1974. p. 247)
6. – Miksa Weisz: *Katalog hebraischen Handschriften und Bücher in der Bibliothek des Prof. Dr. Kaufmann*. (Frankfurt am Main, 1906)
 - Schmelzer-Hermann Imre, St. Gallen rabbija *Kaufmann halálának centenáriuma* címmel dolgozatot készített, amelyet ebben az esztendőben az Országos Rabbiképző - Zsidó Egyetem önálló kötetben jelentet meg.
7. A Kaufmann Gyűjtemény anyagából megjelentetett publikációk közül kiemeljük:
 - The Kaufmann Haggadah*. Facsimile Edition of MS of the Kaufmann Collection in the Oriental Library of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 1957.
 - A *Kaufmann Haggada* második, faksimile kiadása 1990-ben látott napvilágot.
 - A *Májmúni kódex*. A válogatás és a bevezető tanulmány Scheiber Sándor munkája, a művészettörténeti tanulmányt és a képmagyarázatokat Sed-Rajna Gabriella írta. Budapest, 1980.
 - Eszter könyve*. Faksimile kiadás.
 - A kísérőfüzet tanulmányát Harasztiné Takács Marianna írta. Budapest, 1989.
8. A *Májmúni kódex*. Idézett munka, p. 15.

ÁKÉDÁT JICHÁK

– ADALÉK EGY SZENTÍRÁSI MOTÍVUM IKONOGRÁFIÁJÁHOZ –

Megjelent: Remény (Budapest, 2001/3)

Májmuni, Maimonides, Rámbám. (1)

Tündöklő csillaga a zsidó történelemnek. Tibériáson zsidók, keresztények és muzulmánok egyaránt felkeresik nyugvóhelyét, s ott imádkoznak.

A második világháború előtt, az Országos Rabbiképző Intézetben működött egy filozófiai kör, amely a Maimonides nevet viselte. 1977-ben az intézet fennállásának centenáriumi évfordulóján Mose Carmilly-Weinberger professzor jubileumi kötetében külön összegyűjti azt a publikációs jegyzéket, amelyeknek tételeit az intézetben végzett egykori hallgatók szenteltek Májmuni életének. (2)

Maimonides klasszikus munkáját, a *Misné Torát* 1180-ban fejezte be Kairóban. 1980-ban jelent meg először Budapesten A Májmúni kódex ma már kuriozitásként értékelendő mű. Ez magában foglalja a Budapestre került kézirat hatvannyolc legrszebb oldalát. A válogatást két rész egészíti ki. Az egyik Scheiber Sándor bevezető tanulmánya, amelyben a rámbámi életet foglalja össze. A másik Sed-Rajna Gabriella művészettörténeti analízise. (3)

A Scheiber-, illetve Sed-Rajna Gabriella nevével fémjelzett különleges kiadvány a Magyar Tudományos Akadémián lévő *Misné Torán*ak egy olyan változata, amelynek – kvázi – jubileumi évfordulója van. 5056. elul hó 8-án, a polgári időszámítás szerint 1296. augusztus 8-án, tehát hétszáz évvel ezelőtt készült el a Budapesten őrzött kézirat.

Feltételezések szerint Franciaországban láthatott napvilágot a mű. A kolofonból kiderül, hogy ki volt a scriptor és illusztrator. Neve: Nátán bár Simeon Hálévi. Így ír önmagáról:

„A király és emberei nyomába merészkedik munkájában kicsiny és fiatal. Én Nátán b(ár) Simeon Hálévi ezt a könyvet sógorom a nemes R(abbi) Ábrahám b(en) Beráchjá részére másoltam...” (4)

A kolofon végén így fogalmaz: „*Lichtov, ligmor, veliszmon...*” - „*Én írtam a könyvet, én fejeztem be, és én illusztráltam...*” A „*liszmon*” terminus technicusból vonja le a következtetést Sed-Rajna Gabriella, hogy Nátán bár Simon volt az, aki a megfelelő részeket színekkel, formákkal megjelölte. Talán így ő lehetett az illusztrátor is. (5)

A budapesti Májmúni kódex XLIV. táblájáról (III. kötet, 81. levél) így ír a magyar származású, Franciaországban élő világhírű művészettörténész: „A kódex tizedik könyve a tisztaságra és a tisztátlanságra vonatkozó törvényeket foglalja össze. A címtámla aszimmetrikus osztású. (...) A lap aljára indasávkok közé a művész bibliai jelenetet festett: Izsák feláldozását. Az illusztrációt a címlapot megelőző oldal szövege kívánta meg, ahol Májmuni az áldozatbehelyettesítést tárgyalja: ezt a törvényt a bibliai kommentárok a Mózes első könyve 22,13-nál idézik. A tunikába öltöztetett Izsák imára kulcsolt kézzel az oltáron kuporog. Ábrahám a hajánál ragadja meg a gyermeket, és készen az isteni parancs végrehajtására, feje fölé emeli kardját. A felhők közül előtörő dicsfényben az angyal egyik kezével a levegőben elkapja a kardot, a másik kezével egy kosra mutat, amelyik szarvánál fogva fennakadt a bokorban. Ábrahámnak fia helyett ezt a kost kell feláldoznia.” (6)

Ákédát Jichák. Májmúni Kódex1296 Budapest, MTA

A budapesti Májmúni kódex *Izsák feláldozása* című kompozíciójának jobb megismeréséhez hozzájárulhat, ha kiemelünk egy-egy archetípust, amely része, esetleg elindítója, vagy formálója volt az ákéda-illusztráció hatalmas sorozatának. (7)

Ákédát Jichák ábrázolásának három, vallási ideológia szerinti megközelítése: zsidó, keresztény és muzulmán. Három világ találkozása, az *ákédát Jichákkal* kapcsolatban.

Igy szól a közismert torai textus, a szentírási hagyomány:

„És történt ezek után, hogy Isten megkísértette Abrahámot és szólt hozzá: Abrahám! És ő felelt: Itt vagyok. És szólott hozzá: Vedd egyetlen fiadat, Izsákot, akit szeretsz, és menj el Mória földjére és áldozd fel őt égőáldozatul a hegyek egyikén, amelyet majd mondok neked.” (8)

Az áldozat nem történik meg, felhangzik az isteni parancs: „...ne nyúlj a gyermekhez...”. Isten nem kíván emberáldozatot. Ugyanakkor a Midrás Rábbá M.I. 22. fejezetének e mondatait a megbocsátással és a megváltással összefüggő értelmezésként értékeli. (9)

A keresztény teológia az Ószövetséget az Újszövetség prefigurációjaként tekinti. Az *ákédát Jichákot* Jézus kereszthalálának előképeként is értelmezik. S ezért már az első és második századi ábrázolásokon így jelenik meg a keresztény síremlékeken.

E motívum belső fejlődéstörténetét analizálva Jutta Seibert így ír: „Abrahám az Úr parancsára fel akarja áldozni Izsákot. A képzőművészetben a dráma csúcspontját szokták megjeleníteni. Az áldozati oltárnál térdelő Izsákra Abrahám már-már lesújt kezével, amikor egy angyal, vagy a felhőkből kinyúló Isten keze megakadályozza ebben. Végül Izsák helyett egy, a szarvánál fogva a bozótban vagy egy fán fennakadt kost áldoz fel, amelyet a keresztfán függő, feláldozott Krisztus előképének tekintettek, ugyanúgy, mint Izsákot.” (10)

Hadd említsek meg egyet a korai emlékek közül. A Petrus és Marcelinus temetőből megmaradt I. századi falfestmény ábrázolja az *ákédát Jichák* jelenet fő motívumait. Középen Abrahám görög, még hellenista hatást mutató tógában, jobbra az isteni kéz. Jobb oldalon a gyermek Izsák, amint hátán – a torai leírás szerint – viszi a rózsát. A keresztény teológia interpretációja szerint itt keresztény üzenetről beszélhetünk.

Ákédát Jichák. Római katakomba-I-II. sz.

De nemcsak az első századokban, s nemcsak a keresztény környezetben, hanem zsidó emlékeken is találkozunk az *ákédát Jichákkal*. A harmadik században a mai Szíria területén, közel Irakhoz állott egy nagyon fontos város: Dura Europos, amely a korabeli nagy szellemi mozgalmaknak, így a zsidóságnak, a kereszténységnek és a hellenista ideológiáknak volt a centrumában.

Innen századunk húszas-harmincas éveiben rendkívül sok emlék került elő, ezek közül is kiemelkedik a Dura Europos-i zsinagóga, az egyetlen olyan zsidó templom az ókorból, ahol az épület fala illusztrációval, falfestményekkel van teli. Ezen szintén megjelenik Izsák feláldozási jelenete. A kompozíciósorozat hiteles másolata Tel-Avivban van, a Bét Hátfucot Múzeumban. (11)

A második zsidó ábrázolás, amelyet ma ismerünk a VI. század elejéről származik Bét Alfáról (12), a mai Izrael területéről. Ez a leginkább épségben megmaradt mozaikrendszer, amelynek alsó egységében ábrázolták az *ákédát Jichák* kompozícióját. Nagyon egyszerű, a gyermekrajzok naivságát tükröző elbeszélés, amelyen nemcsak a személyeket lehet azonosítani.

Ákédát Jichák. Bét Alfa-VI. sz.

Középen a kéz fölött, ugyanaz, mint a keresztény ikonográfiában, feltüntették Abrahám nevét. Kicsi, ormótlan gyerekeske mellett szerepel az újabb héber személynév: Jichák, tehát Izsák.

A héber nyelvű eligazító szöveget két újabb torai idézet egészíti ki:

„...íme a kos”, s „...ne nyúlj a gyermekhez.” Tehát 1400 évvel ezelőttről megmaradt egy olyan illusztráció, amelyen szentírási motívum van, és a szentírási jeleneten a mai napig olvasható héber betűs szöveg. (13)

E tanulmány készítése közben a Ciporiban, a Misna egykori kodifikációjának színhelyén olyan mozaikrendszert tártak fel, és rekonstruáltak, amelyen egész sor

bibliai jelenet, többek között egy erősen sérült, *ákédát Jichák* kompozíció körvonalazódik ki. (14)

Az iszlám látásmód egy harmadik világképet vetít elénk. A szöveg nem analóg a M.I. könyvében közöltekkel. Így ír a Korán:

„És hírt adtunk neki egy szelíd fiúról. És miután annyira felserdült, hogy vele séreánykedhetett, (Abrahám) azt mondta neki: „Fiacskám! Azt láttam álmomban, hogy feláldozlak. Fontold meg hát, mi a véleményed!” „Apácskám” – mondta ő – „Tedd azt, mire parancsot kaptál. Ha Allah is úgy akarja, állhatatosnak találsz majd az állhatatosok között.”

A Simon Róbert gyűjtötte Korán exegézis-kompiláció a 37. 101–hez a következőket fűzi: „Nem egyértelmű, hogy ki is az a „szelíd fiú”... Mivel Izsák csak a 112. versben bukkan fel, kézenfekvő lenne Ismáelre gondolni.”

A különböző interpretátorok feltételezik, hogy korábban Izsák szerepelt a Koránban, s csak később váltotta őt fel, a jelentőségében erősen felértékelődött Ismáel. Felvetődik a kérdés: ezek szerint Abrahám nem Izsákot, hanem féltestvérét akarta feláldozni? Az általunk ismert muzulmán kultúrkörből származó kompozíciókon azonban mindenütt Izsákot, és nem Ismáelt ábrázolták. (15)

JEGYZETEK:

1. Scheiber Sándor, a magyarországi zsidó tudományosság egyik huszadik századi atyja, tanulmányok sokaságát szentelte a témának. Lásd: „Maimúni Magyarországon” In: *Jewish Studies in Memory of Michael Guttman I.* (Bp., 1946, pp. 389-412) A Maimonidesszel kapcsolatos magyar nyelvű irodalom: Jacob I. Dienstag: *The Seminary and Maimonidean Scholarship.* In: *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877-1977.* Edited by Moshe Carmilly Weinberger. (New York, 1986)
2. A Májmúnival kapcsolatos magyar nyelvű irodalom bibliográfiájának kiegészítése Babits Antaltól: Guttman-Husik-Scheiber, *Maimonidész. Zsidó filozófia. Zsidó és skolasztikus filozófusok a középkorban.* (Bp. Logos Kiadó, 1995, 189-203. o.) Valamint Turán Tamástól: *A középkori zsidó filozófia kutatásának hungarika-bibliográfiája.* In: Colette Sirat: *A zsidó filozófia a középkorban a kéziratos és nyomtatott szövegek alapján.* (Logos Kiadó, Bp., 1999, pp. 401-428)
3. *A Májmúni kódex.* (Mose Májmuni törvénykódexe) *A budapesti „Misné Tóra” legszebb lapjai.* A válogatás és bevezető tanulmány Scheiber Sándor munkája. A művészettörténeti tanulmányt és képmagyarázatokat Sed-Rajna Gabriella írta. (Magyar Helikon-Corvina, Bp., 1980)
4. *A Májmúni kódex.* i. m. 17. old.
5. *A Májmúni kódex.* i. m. 30. old.
6. *A Májmúni kódex.* i. m. o.n.
7. Ákédát Jichák = Izsák feláldozása. Maga a szó nem pontosan azt jelenti, hogy feláldozás. Ákédá = Megkötözés.
8. M.I. 22,1-2. Fordítás: *Zsidó Biblia. Mózes öt könyve és a Háftárak.* (Budapest, 1996)
9. Lásd: *Midrás Rábbá* 56.9.
A témára vonatkozó rendkívül gazdag vallási, exegetikai irodalomból hadd emeljük ki: *Mikráot gedolat. Hámisá humsé Torá. Váaléhem Onkelosz...* (Jerusálajim, 1992)
Az „ákédá” témájának vallási, vallásfilozófiai, szépirodalmi fejlődéstörténetének analízisét nyomon követhetjük: Gávriél-Chájim Kohén: *Szifrut keesnáv látorá / Kriát ákédát Jichák.* (Universzitat Bár Ilán, 1995)
A modern héber irodalomban is állandóan visszatérő téma M.I. XXII. fejezete. Lásd: Michael Brown: *Biblical Myth and Contemporary Experience. The Akedah in Modern Jewish Literature.* *Judaism* 31. (New York, 1982)
10. *A keresztény művészet története.* Szerkesztette: Jutta Seibert. (Corvina, Bp., 1986)
11. A Dura Europos-i zsinagóga nyugati falának kompozíciójáról s ezen belül az Izsák feláldozása jelenetről lásd: Schöner A.: *Figurális ábrázolás és a zsidó művészet. A Dura Europos-i zsinagóga nyugati falának freskósorozata.* In: *MÚLT ÉS JÖVŐ.* Budapest, 1993/1.

12. Az elmúlt évszázad archeológiai kutatásai nyomán, a Szentföld területén száznál is több zsinagógát tártak fel. Lásd: Cvi Ilán: *Báté kneszet kedumim Beerec Jisráél*. (Jerusálajim, 1991)
Bét Alfa mozaikrendszeréről lásd: N. Avigád: *Ricpát bét hákneszet Bevét Alfa umekomá beománut hájehudit*. (Bét Seán, 1982)
13. Az Izraelben található és beazonosított héber és arameus nyelvű szövegemlékekről lásd: Jozsef Nave: *Ál pszifász váeven. Háketuvot hááramijot veháivrijot mibáté hákneszet háatikim*. (Tel-Aviv, 1978)
14. Azóta már az első publikáció is megjelent: Zeév Vájsz-Ehud Necer: *Hávtáchá ugeulá. Peszifász bét hákneszet micipori*. (Jerusálajim, 1999)
15. A muzulmán művészet szentírási vonatkozású jeleneinek analizéséről lásd: Náámá Bros: *Szipuré háTánách becijur hámuszlemi*. (Jerusálajim, 1991)

5.

A CSEPPBEN BENNE ÉL A TENGER...

– A VILÁG TEREMTÉSÉNEK MISZTÉRIUMA
MICHELANGELO MŰVÉSZETÉBEN–

Az előadás héberül hangzott el a Haifa Egyetemen 1994. 05. 19-én,
a „Történelem a művészetben” című előadásorozat keretében.

Nyomatásban is megjelent: Keresztény–Zsidó Teológiai
Évkönyv 2001/2002 (Budapest, 2002)

A cseppben benne él a tenger, a szilánkban a szikla, a kagylóból kihallik a tenger zúgása... A zseniális alkotó életművét, az életmű jellegzetességeit, sajátosságait, kuriozitását koncentráltan fedezhetjük fel egyik legjelentősebb munkájában is.

A Sixtus-kápolna mennyezeti freskóit analizálva megkereshetjük Michelangelo művészegyéniségének összetevőit. Munkásságát többek között meghatározta az a hely, ahol született: Firenze. Az az iskola, amelyben alapismereteit szerezte: Ghirlandaióé. Az a szellemi irányzat, amely Firenzét ekkor az átlagból kiemelte, a Mediciek művészpártoló életfelfogása. Új ideológiák, reformtörekvések előtérbe kerülése, amelyek formálták Michelangelo érzelmi- és gondolatvilágát. E tényekhez adódott a zseni újat teremtő készsége.

E jellemzők összességét megtaláljuk a Sixtus-kápolna dongaboltozatára festett világában. A kápolna mennyezete 40 méter hosszú és 13,5 méter széles termet boltoz. Kifestése már IV. Sixtus pápát is foglalkoztatta. IV. Sixtus a legjobb festőket – Botticellit, Rosellit, Ghirlandaiót, Peruginót, Signorellit, Pinturicchiót – hívta Rómába a kápolna oldalfalainak díszítésére.

Michelangelo a következő pápa, II. Gyula felhatalmazását nyerte el, hogy a mennyezetet tetszése szerint festhesse ki. Tanítómesterénél megismerhette az ecsettel való bánásmódot, a színek felrakási technikáját, de a témák megkomponálásánál és különösen az alakok megfestésénél önálló utakon járt.

Szobrász volt. Közismert, hogy Michelangelo kezdetben mennyire vonakodott a freskóművészettől. A művészetek csúcsának a szobrászatot tartotta, ahol három dimenzióban gondolkozhatott, s valósíthatta meg azt az eszményt, amelyben egyesült az ókor klasszikus világa a felvilágosult reneszánsz szellemével. Mindezt a humánus keretei között.

Hogy megismerhesse az emberi szervezet sajátosságait, a mozgás harmóniáját, az izmokat, az idegeket, boncol, még saját biztonságának veszélyeztetése árán is. Nem véletlen tehát, hogy a szobrász Michelangelo szakít a plasztikai formálás tradicionális módszerével, új utat keres, és új kifejezési formát talál.

Irigység és pozícióföltés, intrika és értetlenség lengi át környezetét. Ilyen körülmények között, de ugyanakkor a rá jellemző tennivágyással és újjáteremtő képességgel hozzáfog egy olyan terület meghódításához – a freskófestéshez –, amelyet addig a szobrászat mögé helyezett. Kétségtől való tény, hogy Michelangelo, a *szobrász* festi meg a Sixtus-kápolnát.

A mennyezet díszítését megelőzően az architektonikus kérdéseket oldotta meg. Az eredeti elképzelésből a postamensek trónusait hagyta meg. A trónusok két oldalát határoló pillérekkel részben az oldalakat keretezte, részben a mennyezetmegosztás alkotó elemévé tette.

A dongaboltozat középső, majdnem vízszintes síkját párkányokkal vette körül, amelyet a pillérek megtörnek. Így négy szélesebb és öt keskenyebb mezőre tagolódik, amelyek magukba foglalják a Bibliából merített történeteket. A nagyobb mezők a vallástörténetileg lényegesebb eseményeket örökítik meg, a próféták és a szibillák között elterülő boltmező hosszát ülő rabszolgákkal és medalion motívumokkal töltötte ki.

E dolgozat témája a dongaboltozat Mózes I. könyvéből ismert történeteinek művészettörténeti elemzése.

A kilenc freskó – tartalmilag – három csoportra bontható:

- I. A világ teremtésének első napjai
- II. Az ember teremtése
- III. Noé és a vízözön története

A világ teremtésének első napjai

1. A világosság és a sötétség szétválasztása

A jelenet azt sugallja, hogy már túlvagyunk a „creatio ex nihilo” állapotán. A matéria már megvan.

Szükre szabottan keretben ábrázolja a világot átfogó Isten megjelenését. Az Alkotó alakját tudatosan túlméretezi, s így egészében nem fér bele az ábrázolt térbe. Hatalmas karjai még feszülnek, hogy a formátlan anyagot – a sötétség és a világosság elegyét – szétválassza.

Bal karja a világosság felé, jobbra – amelyet elforduló tekintete is követ – a sötétség felé irányul.

2. A Nap, a Hold és a növényzet megteremtése

E képen az égitestek helyét jelöli meg a Teremtő. Hagyományos elveket követ, amikor két történeti egységet ábrázol egy kompozícióban.

Bal karjával a háttérre és a Hold felé mutat. Jobb kezével kijelöli az égitestek helyét. Arca szigorú, a szeme szinte villámokat szór. Lobogó haját a légáram hátrafeszi, hosszú fehér szakála az érkezés lendületét rögzíti. Angyalsereg száll vele együtt, akik két oldalról veszik körül, s a lazán felrakott köpenyből, itt-ott bukkannak elő.

Az előtérben – a kompozíció szinte mértani középpontjában – a fényes Napot, bal kezénél a sápadt Holdat ábrázolta a művész. A kép bal oldalán a Teremtő már hátat fordít, s egy könnyed intésére immár a növényvilág is él.

3. Az ég és a vizek szétválasztása

A Biblia tanítása szerint Isten hat nap alatt teremtette a világot. Az első öt nap számára a kápolna mennyezetén három egységet használt fel a művész. Ezen a képen a Teremtés ötödik napját rögzíti.

Vékony vízsáv felett lebeg az erős rövidülésben ábrázolt Alkotó. Tekintete itt nem szór villámokat, homlokát nem tördeli barázdaháló.

Fenséges nyugalom lengi körül a képet. Kezét szinte áldásszerűen tartja a magasba. Arca jószágos, fejét sűrű, őszes haj borítja. Szakála mellét súrolja. Az őt körülvevő angyalok közül az egyiket profilban ábrázolta Michelangelo. Mintha az eddig elért eredményt, a megteremtett világ egy részét tekintené át.

Az ember teremtése

1. Ádám teremtése

Ádám teremtésének ábrázolása a legnagyobb mezőbe került. A kompozíció előzményének tekinthetjük a firenzei Campanile bronzkapuját, amelyet Ghiberti, valamint San Petronio kapuját, melyet Jacopo della Quercia készített. Ezekon Ádám fekvő helyzetben van, akihez az Alkotó áldó kézzel közeleg. Giotto ismert festményén – Páduában a Capella del' Arenában – Michelangelo Ádám ábrázolásának festészeti előképét fedezhetjük fel. Ádám hanyatt fekszik, Isten megérinti ujját, s ezzel életre kelti. Ezt a formai megoldást veszi át Michelangelo is.

Angyalsereg övezi a szétterjesztett köpenyben lebegő Alkotót. Köpenye bíborszínű. Bal karjával szép arcú figurát karol át. Talán Évát, akit Ádám társaként az emberiség ősanjának szán? Ádám szinte öntudatlanságban van, arcán az isteni képmás jegyei fedezhetők fel. Michelangelo nagy kifejezőerővel ábrázolja a teremtés pillanatát. Az izmos férfi, Ádám, száját csukva tartja, hiszen beszélni még nem tud, szeme azonban ragaszkodással és hálával teli.

Condini így ír a mozdulatot kommentálva: „Isten egyidejűleg meghagyja Ádámnak, mit szabad cselekednie, mitől kell tartózkodnia.” E szövegmagyarázattal he-

lyezkedik szembe az az értékelés, amely szerint e mozdulattal kelti Isten életre az első embert.

Ghiberti Adámjánál találkozunk ugyan e motívummal, de a külső hasonlóság ellenére Michelangelo e jelenetben újra értelmezi és a közérthetőség nyelvére fordítja le a Szentírás szavát.

2. Éva teremtése

Három alak tölti meg a képmezőt. Szinte beborítják az egész felületet. Az Alkotó széles köpenyben előrehajló fejtartással tekint az alvó Ádámra, és mély kifejezőerővel rendelkező mozdulattal kelti életre Évát. A háttér kopár sziklás táj és a tenger.

A kép bal oldalán fatörzsből – Éva törzsével párhuzamos – csonka ág nyúlik ki. E fatörzsnek dől félig ülő helyzetben, kifordított bal kézzel az öntudatlanságig álomba merülő Adám. Adámnak ez a helyzete nagyon alkalmas arra, hogy Éva szinte az oldalából kelhessen életre.

Ikonográfiai előképként Jacopo della Quercia a bolognai San Petronio főkapujának domborművét használta fel a művész. Quercia domborművén a paradicsomi pompa és a dús növényzet képezi a háttérrel, s jelzi az idealisztikus állapotokat. Itt Éva szinte a Teremtővel van azonos magasságban, aki baljával kelti életre őt.

A téma feltétlenül és egyértelműen befolyásolta Michelangelo kompozíciós elgondolását.

3. A bűnbeesés

Az első ember teremtése, Éva életre keltése, a bűnbeesés és a kiűzetés négy olyan esemény, amelyekre a Sixtus-kápolna boltozatán mindössze három képmezőt használhatott fel a művész. Michelangelo a kényszerhelyzetből adódóan különleges kompozíciós készséggel a bűnbeesés és a kiűzetés jelenetét egy képmezőbe szerkeszti, és a két vallástörténeti egységet a tiltott gyümölcs fájával választja ketté. A fa így határként is szolgál az ideális paradicsomi állapot és a bűnbeesés következményeként létrejött ösztönvilág között.

Az előképek közül Quercia domborművét emelném ki, amely a bolognai San Petronio kapuzatán található, hiszen Adám és Éva beállításuk mindkét kompozíción azonosnak tekinthető. A tiltott fa a kép mértani közepén van. Füge terem rajta, lombzatát azonban csak a Paradicsomban lévő szemlélhetik. A kigyó a fa köré csavarodott, felső része női alakban végződik. Éva jobb kezére támaszkodva hever a pázsiton, féloldalán fekszik, baljával a gyümölcs felé nyúl. Adám izmos bal karjával a faágat feszíti, jobbával a bűn gyümölcsét érinti.

A kép jobb oldalán a kiűzetés pillanatát rögzíti a művész. Angyal érkezik a lángpallóssal, aki a büntetést kiosztja a vétkezők számára. Adám jobb kezét védekezően maga elé tartja, baljával elhárító mozdulatot tesz. Arcát a fájdalom és lemondás redői barázdálják. Éva bűnösnek érezvén magát, testét szinte összehúzza, hogy kisebbnek, jelentéktelenebbnek lássék. Két kezét ösztönszerűen maga elé tartja, kíváncsi asszonytekintete azonban a múltat, a bűn helyét kutatja.

*Noé és a vízözön története**I. A vízözön*

Noé történetének ábrázolására három képmező állt Michelangelo rendelkezésére. Miután a középső volt a legnagyobb, a kronológiai hűséget nem tartotta be a művész. Így a képek sorrendjében a Noé áldozata című jelenet megelőzi a vízözön történetének feldolgozását. A vízözön témájának előképei közül nemcsak Ghiberti domborművét emeljük ki, hanem a Santa Maria Novella zárdájának udvarában Paolo Ucello freskósorozatát is, hiszen ehelyütt is megtalálható a hármasság egysége:

1. A vízözön, 2. Noé hálaáldozata, 3. Noé megittasodása.

Ghiberti és Quercia munkáikban ezt a témát ábrázolták, amikor a megmenekültek elhagyják biztonságuk helyét, a bárkát. Ucello tartalmi elgondolását követi Michelangelo, amikor a vízözön okozta megpróbáltatásokat és az ebből egyenesen következő lelki traumákat is ábrázolni kívánta.

A kép bal oldalán hegyfok látható, amelyet még nem ért el a tomboló víz. Emberek motyójukkal vállukon – milyen nagyszerűen megfestett életkép! – próbálnak menekülni a víz elől, a vélt biztonságot nyújtó szárazföld felé. Erős alkatú férfi vállán cipeli feleségét, aki rémült tekintettel figyeli a víz hullámszását. Haja a sietség s az izgatottság jeleit mutatja. Anya, jobb karján kiseddel, megveti lábát a biztonságos talajon, bal combját idősebbik gyermeke karolja át, ijedten, remegően.

A kép jobb szélén sátortető alatt összegyűlt embercsoport. Kezük hozzátartozóik kezét kutatja.

A kép közepén hatalmas testalkatú, idős ember halott fiatalot, talán fiát próbálja menteni a hullámsírból. A kompozíció e részén erőteljesen érzékelhető a klasszikus, ókori szobor, a Laokoón-csoport hatása.

A szél viharos jellegét nemcsak a hullámok tobzódásából, hanem a sátortető fölé szinte vízszintesen fekvő fakoronákból is érzékelhetjük. A vízözön közepén felborulni készülő csónakot látunk. Ebben a szinte epizódszerű jelenetben mennyi életet, megfigyelést, ötletet és realitást szőtt bele Michelangelo!

A felborulni készülő csónakot – a ladik másik oldalán – az emberek az abból való kihajlással próbálják ellensúlyozni. Úszó férfiak közelednek a csónak felé. Egyikük fél testével már felkapaszkodott reá. Vele szemben a csónakban már biztonságban lévő asszony doronggal sújt a menekülő felé. Egy ilyen részlet ábrázolásában is mélyen bennfoglaltatik Michelangelo mély bibliai ismerete és vizuális készsége. Megfesti a bűnös nemzedéket, mely arra ítéltetett, hogy osztályrésze a pusztulás legyen.

Háttérben magasodik a bárka. Szilárd, bevehetetlen. Emberek állnak a peremén, s létrával próbálják meghódítani. A bárka tetején a korábban elküldött galambot láthatjuk, amely visszatért, mert nem talált még szárazföldet.

2. Noé áldozata

A kép Noé hálaáldozatát mutatja. Noé feleségével, három fiával, három menyével látható. Háttérben azok az állatok, amelyek megmenekültek a vízözönből. Michelangelo komponálási módszerét – a kutatók szerint – befolyásolhatta az antik áldozatbemutatók formája.

Ilyen motívum a tüzet fújó ifjú, az áldozati köteg s a babérkoszorú az egyik asszony fején. Sém, Chám és Jefet a kép előterében tevékenykedik. Az egyik térdelő helyzetben, háttal van ábrázolva, amint éppen jobb kezére tenyerel, és a tüzet fújja. A másik szarvánál fogva cipeli a kost, a leendő áldozatot. A harmadik a levágott koson ül, s az állat húsát ruhába takarva nyújtja át sógornőjének.

Jobb oldalon Noé egyik menyé faköteget hoz az áldozathoz. A fehér szakállú, erősen kopaszodó Noé, felesége és menyé között az oltár mögött áll, és az áldozatot mutatja be. Menyé égő fáklyát helyez az oltárra, jobb kezét védekezőn maga elé tartja, hogy a szikra a szemébe ne pattanjon. Noé jobb oldalán hitvesét láthatjuk, aki figyelmesen nézi a jobb kezét magasba emelő férfit. Az öregasszony profil ábrázolása hasonlít a cumaei szibillára.

„Tévedés volna azt gondolni, hogy itt Michelangelo az ünnepélyes cselekményt saját ötlete alapján kívánta realiztikus vonással fellazítani, mivel a motívumot bizonyíthatóan egy római szarkofág domborművéről kölcsönözte, melyen nőalak látható, aki elfordított arccal és védekezően előretartott kézzel fahasábot vesz ki a tűzből. Így hát ez a mozdulat Michelangelo számára nem köznapi jellegű, hanem az antik mintakép révén nemesült meg” – írja monográfusa.

3. Noé megittasodása

Többen foglalkoztak már a témával. Ezek közül emeljük ki Gozzolinak a pisai Campo Santóban és Paolo Ucellónak a firenzei Santa Maria Novellában lévő jeleit. Firenzében ezenkívül korábban kétszer is bemutatták ezt a témát: Ghiberti bronzajtóin és Giotto a Campanilénél. E felsorolások közül Michelangelo ábrázolása leginkább Ghibertihez kapcsolódik, aki Noét hanyatt fekvő szőlőlugasban ábrázolja, mögötte boroshordók, jelezvén a részegséget. A szőlőlugastól távolabb állnak Noé gyermekei, figyelve hallgatják Chám szavát, aki gúnyolódik édesapján.

Michelangelo a freskóképénél is egyértelműsége és a logika tisztaságára törekedett. A kép bal oldalán, mintegy háttérben feltüntetve, a földet művelő Noét láthatjuk. Középen – fáskamra háttérrel – a lerészegedett Noét gyermekei betakarják, hogy mezítelensége ne látszódjék.

Az idős férfi izmos felsőteste és eszméletlenül tűnő feje előrecsüng. Bal kezét lábára támasztja. Nem érzékeli környezetének jelenlétét s a történést, mely őt körülveszi. A fiúk atyjuk mellett, a kép jobb szélén állnak. Erős testű, izmos fiatalok, akik közül Chám kigúnyolja Noét, és ujjával a boroskancsóra mutat. Sém az, aki első sorban atyját szeretné letakarni.

E képen is, miképp az ezt megelőzőkön, érzékelhető a test megfigyelésének pontos ábrázolása, valamint a korábban már többször ábrázolt, mondanivalóval rendelkező szimbólumrendszer. E jelenetben konkrétan arról van szó, félreérthetetlenül és egyértelműen, hogy hiába volt a vízőzön, a sok áldozat, a megújulás, a megtisztulás és a törekvés a bűntől való mentességre. Hiszen itt az emberiség első tagjai is gyarlóságokkal rendelkeznek, és adják azoknak egyértelmű kifejezési formáit. A gúnyolódást vagy részegséget, illetve a kettőnek összefüggését, amely e két jellembe li fogyatékoságnak szükségszerű és elkerülhetetlen következménye.

Charles Tolnay szerint Michelangelo a Genézis bibliai értelmezését megtoldotta egy újszerű, az emberi létnek a platonizmusból és a neoplatonizmusból vett filozófiai felfogásával, s mély értelemmel töltötte meg az eredeti ikonográfiai programot.

Michelangelo térképzésében az alakok megformálásában követi a római építőművészet stílusvilágát és a diadalívek méltóságteljességét. E munkájában meghatározó az archaizáló jelleg, az antik szobrászattól kölcsönzött megannyi vonás. Az alakokon, az eszközökön, a szimbólumokon, a megformálás egész módszerén, az architektúra szerkezetén és a profilokon egyértelműen felismerhető, hogy Michelangelo görög-római külsőt ad művének, de mégis egyénien, a rá jellemző céltudatos-sággal, fantáziával, a láttatás nagyszerű készségével.

A Michelangelo-kutatók rámutatnak arra, hogy a művész festői munkássága közben fejlődésen ment keresztül. A mennyezet bejárat felé eső részében kezdte el munkáját. Itt még a merev, a feszes stílus a meghatározó, és technikai bizonytalanságot is felfedezni vélnek a szakemberek. Ahogy közeledünk a keleti rész felé, stílusa lágygá, légiessé válik, s itt már elválaszthatatlan egységgé alakul a szépség és az erő.

A sixtusi mennyezeten a boltozat összhatását a ritka és a halvány tónusok harmóniája határozza meg. Leonardo és társai a sfumátót helyezték előtérbe, Giorgione és Tiziano viszont szándékosan fokozták a színek hatását. Michelangelo az egyes színeket a szürkésfehér tónusának rendelte alá. Talán itt is megszólalt benne a lelke mélyén élő örök szobrász.

A mennyezet színezése könnyed és finom összhatású. Apró eltéréssel különbözteti meg egy-egy figura különböző részét, a ruha külső és belső oldalát. A művet 1511. augusztus 14-én, négyévi munka után fejezte be. Annak ellenére, hogy Michelangelo elsősorban szobrász volt, pontosabban fogalmazva elsősorban szobrásznak tekintette magát, monumentális munkája különleges festőként mutatja be őt.

Életműve, egész munkássága szinte átmenetet képező mérföldkő. Megérinti és befolyásolja a quattrocento érzelmi- és eszmevilága, a reneszánsz világlátása, de már előrejelzi az új stílustörténeti áramlatot, a barokkot.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

1. Conti, Flavio: *Omanut hareneszansz.* (Tel-Aviv, 1992)
2. Brash, Moshe: *Mavo leomanut hareneszansz.* (Jeruzsálem, 1988)
3. Condivi: *Michelangelo élete*, Budapest, 1926.
4. Vasari, Giorgio: *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete.* (Budapest, 1983).
5. Goldstein, Ludwig: *Michelangelo: Paintings, Sculpture, Architecture.* (New York, 1986)
6. Tolnay, Charles de: *Michelangelo: Sculptor, Painter, Architect.* (London, 1975)
7. Tolnay, Charles de: *The Sistine Ceiling in Michelangelo.* (Prienstone, 1969)
8. Jahn, Johannes: *Michelangelo.* (Budapest, 1980)

6.

REMBRANDT: BÉLSÁCÁR LAKOMÁJA

– ASSZOCIÁCIÓK EGY REMBRANDT-MŰ ANALÍZISÉHEZ –

Megjelent: Új Kelet (Tel-Aviv, 1996. 16377. szám)

Új Élet (Budapest, 2002. 57. évfolyam 23. szám)

„Mégmértél a mérlegen, s hiányosnak találtattál...” – Dániel 5,25

„Analizálva Sámuel és a Királyok könyvét, megállapíthatjuk, hogy e bibliai fejezetsort olyannyira egységesnek tekintették, hogy a *Septuaginta* – a Biblia görög fordítása – egyetlen folytatólagos műnek veszi, és eszerint nevezi el: *Királyok I., II., III. és IV.*” – írja dr. Fényes Mór, *Szentírásunk alakulása, eszméi hatása* című 1931-ben megjelent, majd 1999-ban, az OR-ZSE kiadásában reprint formában újra napvilágot látott könyvében.

A jeles szerző értékelése szerint: „Az események objektív előadása páratlan az ókori irodalomban, Dávid és a többi király bűneit és gyarlóságait nem leplezi, az eseményeket egészen a szereplő személyek párbeszédéig oly híven adja vissza, hogy a kortársak feljegyzéseinek eredeti forrásait véljük benne felfedezni.

Sámuel I. könyve egy ízben (8,10) a királyság intézményét felsőbb akaratnak tünteti fel, más alkalommal pedig a nép kívánságának. Vajon mekkora lelki küzdelemben került Sámuelnek annak eldöntése, hogy a régi egyszerű viszonyok között, közvetlenül az isteni ihletésű próféták szavai szerint él-e a nép, vagy pedig a napi politikai evidenciáknak megfelelően, világi főre ruházza az állam kormányzását. Szinte kitapintható, átélhető ez a szkepszis, hiszen az emberi alakban fellépő forma, a királyság.”

Fenntartással teli aggodalommal lép Sámuel a nép elé. Aggodalma a *miszpát hámelech*-ben, a *királyválasztás törvényében* fogalmazódik meg, érzékeltetve, hogy a királyság zsarnoksággá válhat: „S most hallgass szavukra, csakhogy intve intsd őket, és add tudtukra, a király jogát, a ki uralkodni fog rajtuk...” (Sámuel I. 8,9)

Végül mégis elfogadja a nép óhaját, s létrejön a királyság intézménye, Saul lesz a király. Ezekben a mondatokban kifejezésre jut, hogy Izraelben a királyság csak „visszfénye” Isten királyságának, hogy abban a világi hatalom mellett dominálnia kell a tulajdonképpeni legfőbb király, Isten akaratának, melynek szószólói, vallásértelmezői rendíthetetlen hirdetői a próféták.

Ez a „*királyavató ige*” ruházta a felelősségérzetet a királyokra, s ez tartotta vissza őket az időnkénti önistenítéstől – fejezi be az idézett gondolatokat dr. Fényes, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat által első díjjal jutalmazott pályaművében.

A *miszpát hámelech*, azaz a bibliai „királyavatás” témája jelentős művész alkotásaként alig nyert megőrkítést a művészettörténetben. Az uralkodók, királyok a társadalmi hierarchiában betöltött szerepét s a társadalom egy szegmenájéhez, korukhoz való viszonyát azonban tükrözi számos művészeti alkotás.

Ezek közül választottunk egy kompozíciót, amelynek analízise által, akár csak érintőlegesen is, de betekintést kaphatunk a hatalom és a társadalom kapcsolatrendszerébe, egymáshoz való viszonyulásába.

Rembrandt: Bélsácár lakomája

London, National Gallery. Készült: 1635 körül

I. e. 605-ben foglalta el Nebukadnezár, bábéli trónörökös Jeruzsálem városát. 596-ban száműzetésbe került Izrael, és a templomi edényeket is elrabolták. (Dániel 1,1)

Ebben a korban a prófétai szellem már csak pislákoló láng volt, de nem aludt ki. A vallásüldözés közepette új formanyelv születik, hogy kiálljon a törvény szilárd rendszere mellett. Az *átlómlátás* műfajával próbálkozik, ugyanakkor alkalom mutatkozik történeti reflexiókra és a zsarnoki uralom ostorozására.

A Bibliában *Dániel könyve* testesíti meg ezt a műfajt. A könyv hőse, Dániel, Nebukadnezár babiloni király udvarában élő zsidó fogoly. A királyi udvar fényűzése és kegye sem tudta vallásos meggyőződésétől, hitétől eltántorítani. Chánánjával, Misáéllal és Azárjával együtt vonakodik a királyi asztalról étkezni.

Nebukadnezár egy aranyszobrot állíttat fel, és imádására összegyűjti birodalma előkelőit. Rendeletbe is adja, hogy aki egy bizonyos jelre nem borul le a szobor

előtt, tüzes kemencébe vettessék. Dániel és három barátja vonakodik ezt megtenni, mire a király parancsára valóban tüzes kemencébe vetik őket, amelyből azonban isteni csodára sértetlenül jönnek ki. A király ezt látva, elismeri Isten hatalmát, és egy rendeletben halállal fenyeget meg mindenkit, ki az Istent káromolni meri.

Bélsácár király lakomát ad nagyjainak, és gőgjében előhozatja a Templom szent edényeit is, és ezekből isszák a bort. Hirtelen egy írás jelenik meg a falon, oly betűkkel, melyet senki sem tud elolvasni. A börtönből felhozott Dániel azonban megfejti a látomást, és megjövendöli a király halálát.

Rembrandt világa

Rembrandt 1606-ban Leidenben született, s 1669-ben halt meg Amszterdamban. A holland festő és rézkarcoló az egyetemes művészettörténet egyik legzseniálisabb alakja volt. Abban a korban élt, amikor a protestáns Hollandiában a *Biblia* a legelterjedtebb és legnagyobb becsben tartott könyv volt. Sokféleképpen interpretálták, értelmezték. Rembrandt „új szemmel” olvasta a *Bibliát*. A történelem és a bibliai események jelentős részét egyedi módon látta, s világlátása különbözött a XVII. századi mesterektől, akik többnyire zsáner- és portréfestészetre korlátozták művészetüket.

A *Biblia* olvasása közben Rembrandt olyan témákra bukkant, amelyek különösen megragadták képzeletét. A művész keserű sorsa, fájdalommal teli pályafutása tükröződik művészetén, s nem utolsósorban az arról a korról alkotott ítélete, melyben élt.

Rembrandt irtózott attól az erkölcsi romlottságtól, kőszívűségtől, álszent prudériától, amely abban a korban a tehetős holland polgárok körében elharapódzott. Gondolataiban és ennek következtében vásznain, egész művészetében a *Biblia* nemes eszménye kristályosodik ki. A hatalom és az erkölcs ambivalenciájára, az igazság melletti elkötelezettségre hívja fel a figyelmet a *Bélsácár lakomája* című képen is.

A kompozíció a barokk korszakának szinte minden jellegzetessége felfedezhető: drámai témaválasztás, teatralitás, feszültség. A kép középpontjában áll a keleti öltözékben feszítő Bélsácár király. Fején turbán díszleg, melynek csúcán a királyi korona ékeskedik. Előtte a gazdagon megterített asztalon jól láthatók a Szentélyből elrabolt edények, amelyeket profán célokra használtak fel.

A riadt szemű király és udvaroncái – akiknek arcán és mozdulatain felfedezhetők a meglepettség és a félelem effektusai – értetlenül a falra mutatnak, ahol megjelenik az isteni kéz, a Dániel könyvbéli idézettel: „*Ekkor ő előle küldetett egy kéznek a töve, s ez az írás pedig, ami feljegyeztetett: mene, mene, tekel, ufarszin*” – Dániel 5,25.

A megfejtés: *mene* – megszámlálta Isten a királyságotat, és befejezte; *tekel* – megmérte a mérlegen, s hiányosnak találtattál; *ufarszin* – elszakított a királyságot, és odaadatott Mediának és Perzsiának. (IMIT, Budapest, 1907) S Dániel jóslata bevált, ugyanazon az éjszakán megöletett Bélsácár király.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

1. Uriél Rapaport-Jichák Ávisor: *Széfer Dániél*. In: Olám háTánách. (Tel-Aviv, 2001)
2. Barta Tibor: *Dániél könyvének magyarázata*.
In: A Szentírás magyarázata II. kötet. (Budapest, 1995)
3. A. S. Hartum: *Dániél*. In: Tánách házáháv. (Tel-Aviv, 1998)
4. Weil, Martin–Weisz-Blok, Rivka: *Holland sel Rembrandt*. (Jerusalajim, 1993)
5. Conti, Fabio: *Ománut hábárok*. (Tel-Aviv, 1992)
6. Rembrandt and the Bible. /Composition and explanatory notes by Hidde Hoekstra/
(Utrecht, 1990)
7. L. F. Collins: *Daniel*. (Grand Rapids, 1985)
8. H. L. Hartman–A. A. Dilella: *The Book of Daniel*. /The Anchor Bible/ (New York, 1978)

7.

A POKOL TRAKTÁTUSA A NAGYKANIZSAI HEVRA KADISA KÖNYVBEN

– VAN-E A ZSIDÓSÁGNAK ÁBRÁZOLÓ MŰVÉSZETE? –

Megjelent a Múlt és Jövő 2002/2-3. számában

Annak ellenére, hogy az első monoteista vallás immár több mint háromezer esztendeje a nonfigurativitás és az etikájából adódó puritánság jellemző, mégis létezik zsidó művészet. Már az Ószövetség utal az első művészre, Becálélre.

A tiberiási zodiákus képek (IV. század) és szakrális tárgyak, a Bét Sean-i kultikus eszközök (V. század), a Bét Alfa-i Izsák feláldozása-jelenet és a teljes zodiákus szimbólumrendszer (VI. század), a jerikói menóraábrázolások, az En Gedi-i állatfigurákat bemutató mozaikok (IV–V. század) is ellentmondanak az ószövetségi ábrázolási tilalomnak. A Dura Europos-i freskók jelenetsorozatot mutatnak be.

Jelentős alkotások születtek az ötvösművészetben, a zsinagógák frigyszekrényét takaró és a Tórák pergamentekercsét borító textíliákon is. A zsinagógaépítészetben, a templomok belső terének fali dekorálásában is jól felismerhetők az egymást követő stílusáramlatok.

A középkorban, arab szerzők szerint, a korabeli zsidóság: „Ám hászéfer” – „A könyv népe”. Ez arra utal, hogy a zsidóság történetében döntő jelentősége volt a tanulásnak, a tanításnak és mindannak az irodalomnak, amely a vallástudomány különböző diszciplínáit foglalta magában. E könyveken, pergameneken, kéziratokon – az elmúlt mintegy kétezer esztendő alatt – végigkísérhető a zsidó művészet fejlődésének vonala, az a hatás, amelynek nyomán e művek létrejöttek.

A zsidó képzőművészet alakulását hátráltatta a „Ne készíts magadnak faragott képet...” tiltó parancsa. Virágzását akadályozta az állandó üldöztetés és ennek következménye, a vándorlás. A zsidóság körében ezért „nagy festészet” nem alakult ki, építészet, szobrászat, ötvösség, textilművészet is csak ideiglenesen. A művészi kifejezés tere a miniatűrúra és a kódexillusztrációkra korlátozódott.

Miniatűrökkel díszítették a Bibliát, a Zsoltárok könyvét, Eszter könyvét, az ünnepi imakönyveket, az úgynevezett *máczorokat*, filozófiai, etikai, vallástudományi, orvosi munkákat, házasságleveleket, az úgynevezett *ketubát*, s legfőképpen a *pészáchi* elbeszélő könyveket, a *haggádákat*. Illusztrációval láttak el egyéb könyveket is, például a Hevra Kadisák alapító okmányait.

A Hevra Kadisa intézményi rendszeréről, művészetéről e téma bibliográfiája csak néhány könyvet foglal magában. A magyarországi Hevra Kadisák történetének megírását már többen megkísérelték. (1) E könyveknek művészettörténeti feldolgozása és értékelése azonban még nem történt meg. Az itt bemutatandó Nagykanizsai Hevra Kadisa kéziratos könyve a művészettörténeti szakirodalomban egy helyen fordul elő: Naményi Ernő dolgozatában, a Cecil Roth által szerkesztett *Jewish Art* című könyvben.

A hazai zsidó kalligrafikus művészet illusztrált emlékei a XVIII. század közepén keletkeztek. Főbb műhelyek, mesterek:

- Köpcsény Cháim ben Áser Ánsel mint másoló és illusztrátor működött 1723–1782 között a közösségben. Köz- és magángyűjteményekben idáig 22 munkája ismeretes. Jellegzetes motívuma a magyaros virágdíszítés. Előnevében szülőhelyének, Köpcsénynek nevét viseli. A helyi iskola másik tagja, Zanwill Móse is. Mind ez ideig ismert három munkája közül kettő Kiskunhalasról származik.

- Rohonc: itt is működött művésziskola, de csak alkotásaikat ismerjük, a művészek nevét nem sikerült kideríteni.

- Nemetkeresztúron élt Lézer ben Jesája, akinek könyvét ismerjük, amely 1961-ben a budapesti Iparművészeti Múzeum tulajdonába került. A magyar népies jellegű virágminták Cháim ben Áser Ánsel stílusát idézik.

- Nyitrán működött Markus Donáth 1800–1837 között. Illusztrált művei tartalmaznak circumcisio könyvet, halotti könyvet, imakönyvet, ómerkönyvet, Eszter könyvét, a templomok keleti falánál elhelyezett mizráchtáblát, valamint gyermekágyi táblát is.

- Egerben dolgozott Curiel ben Jechiel Michl (Miskolc), akinek illusztrált Hevra könyve maradt fenn. A címlapon lévő kompozíció frigszekerény hatását kelti. (2)

Nagykanizsa a XVIII. században

Nagykanizsa várát Lipót császár 1702-ben Székesfehérvár, Pápa, Veszprém, Szigetvár váraival együtt földig leromboltatta. Ezután szabad királyi várossá lett, s a császári kamara felmérte az egész területet, és eladta a város lakosságának holddanként egy aranyért. Így jutott önállósághoz.

Gróf Batthyány Lajos nádor Mária Teréziától megszerezte az 1743-tól várossá lett település uradalmi jogát. Igazságos adóelosztást ígért, később azonban hűbéri perek sokasága követte egymást. A nádor Körmenden lakott, tisztartói által gyakorolta az ellenőrzést. A város nem nyugodott bele, hogy megfosztották legrégibb jogaitól, s egymás után fordult kérelemmel a királyhoz. Az utasította is a vármegyét a panaszok kivizsgálására. 1773. március 23-án jött létre a szerződés, amely szerint ingatlan adásvétele csak az uradalom hozzájárulásával történhetett, de a kétnapi robotot megszüntették, s helyette 20 krajcár évi census volt a kötelező. A zsidók és a görögök cenzust nem fizettek, viszont tilos volt állataikat legeltetni. A város la-

kosságának nagyságára csak következtetni lehet. Az 1840-es népszámlálási adatok szerint három és fél ezer lakója volt. E számadat alapján az előző század utolsó évtizedeiben hozzávetőlegesen 3000 lélek élhetett Nagykanizsán.

A Nagykanizsai Izraelita Hitközség alapításának ideje 1700 körül lehetett. A gyülekezet első elöljáróinak, az új telepeseknek nevét nem ismerjük. A II. világháború a magyar zsidóság életét bemutató okiratos anyag jelentős részét elpusztította. Évtizedek választják el a megalakulást a végső szervezéstől, a szervezeti és hitéleti szabályok írásbeli rögzítésétől. Batthyány Lajos gróf, a zsidóság kegyura 1786. október 20-án alapszabályokat ad a nagykanizsai zsidóság részére. Címe: *Előírás a zsidó hitközségben való jó rend fenntartásáról*.

Ez az „Előírás...” tekinthető az első alapszabálynak, de az ott megtelepedett zsidók ezt megelőzően is intenzív közösségi életet éltek. Voltak intézményeik, elsősorban a Hevra Kadisa, azaz a halottak eltakarításával foglalkozó egyesület. A kegyúr adásvételi szerződéséből tudjuk, hogy a közösség, a „Communitas judeorum” 1784-ben már telket vásárolt a Batthyány uradalomból temetkezés céljára. „Quia judeorum coemeterium jam plenum esset”, ami a hitközség régi fennállását bizonyítja, hiszen 1784-ben még nem lehetett volna meg a temető, ha már jóval azelőtt nem lett volna ott zsidó hitközség.

A hitközség iskoláját 1786-ban alapították, és 1809-ig működött. A templomépítés csak 1806-ban kezdődött.

A közösség életének döntő tényezője és végül meghatározó eleme: a liberalizmus szelleme. Ez a kezdetektől jellemezte Nagykanizsát. Itt működött Löw Lipót, aki nehéz körülmények között, de megvalósította reformtörekvéseit. Magyarországon elsőként magyar nyelven prédikált a zsinagógában, s tanított az iskolában. (3) Majd 1845-ben Magyarországon először zsidó templomban is felsendült az orgona. Ezek a tények – elsősorban a liberalizmus igénye – tették lehetővé az 1792-ben készült kéziratos könyv illusztrációsorozatának létrejöttét és leglényegesebb elemét, az alakok figurális ábrázolását.

Az egyetemes művészettörténetben ismertek azok a képsorozatok, munkák, amelyek komplex módon foglalkoznak a halál misztériumával, a túlvilág képzetével, a halotti szertartásokkal, a végtisztesség egyes fázisaival.

a) Szigorú ábrázolásmódozatok szerint épült fel a XXI. dinasztia idejében Egyiptomban a „Halottak Könyvé”-nek nevezett papiruszgyűjtemény. Ennek a könyvnek néhány darabját a XVIII. dinasztia idejéből őrzik az Országos Széchényi Könyvtár is.

b) Edessában i. sz. II-III. században készítettek a párthusok halotti lakoma-jeleneteket.

c) A középkortól kezdve a katolikus, majd a protestáns gyülekezetek halotti anyakönyvei és a historia domusok is magukban rejtik e téma lokális jellegű alkotásait.

d) 1782-ből valók a prágai Hevra Kadisa faliképei. E freskók a következő témákat dolgozták fel:

– ima a haldoklóért;

- a halott földre helyezése;
- a halotti ruha megvarrása;
- a halott kihozatala a gyászházból;
- sírásás;
- megérkezés a temetőbe;
- vállon vitel;
- gyászbeszéd;
- földelés;
- kondoleálás.

e) Gyöngyösön írták és illusztrálták az egykori óbudai heveralapot 1800-ban. A középben kiemelt héber nyelvű részt a temetői szertartás egyes fázisait megjelenítő kompozíciók keretezik. Ezek a következők:

- betegség;
- lábadozik a beteg;
- haláltusa;
- földre helyezés;
- virrasztás;
- halottmosdatás;
- bocsánatkérés a halottól;
- koporsóba helyezés;
- közeledés a sírhoz;
- sírba tétel.

f) Magyarországon a XVIII. század közepétől kezdve nyomtatott hebra-lapokat adtak ki. Ezek közül kiemelkedő a miskolci Hevra Kadisa okmánya, amely művészi ígérennyel készült. Jelenetei:

- orvos jelenlétében meglátogatják a beteget;
- a Tóra örömmünnepe;
- temetői látogatás elul hónapjának első napján;
- a temetés utáni első étkezés;
- halottat lovas kocsin kiviszik a temetőbe.

Az ábrázolási formák e típusába tartozik a Nagykanizsai Hevra Kadisa kéziratos könyvének jelenetsorozata is. A Hevra Kadisa kifejezés Szentegyletet jelent. Az intézmény keletkezése a bibliai korig, illetve a Szentírásig vezethető vissza. (4) A Hevra Kadisa nem héber, hanem arameus elnevezés, ebből következtethető, hogy valószínűleg a talmudi korban (i. sz. 450-ig) keletkezhetett.

Közép-Európában az első Hevra Kadisát Eliezer Áskenázi alapította Prágában 1564-ben. Rendeletet adott ki később, amelyet a Habsburg Birodalom területére érvényesített. Az ilyen jellegű intézmények feladatát a következőkben foglalta össze.

- „Gondoskodjék a gyászoló étkeztetéséről a temetkezést követő lakomán.
- Gondoskodjék jól képzett orvosról a súlyos betegségben szenvedő ember részére, aki legyen jelen, amikor a lélek eltávozik a földi porhüvelyből.
- Gondoskodjék méltó temetésről.

- Gondoskodjék a gyászolók megvigasztalásáról és az árván maradottakról.” (5)
- Mindezek a gondolatok megtalálhatók a Nagykanizsai Hevra Kadisa kéziratos könyv *tákkánáiban* is. (6)

Magyarországon és országhatárainkon túl is megfigyelhető, hogy a Szentegylet működtetését és általában a már működő egyesület alapszabályait, mecénásait, előjáróit, majd az elhunytak héber és polgári nevét is rögzítő dokumentumok rendszerint korábban készültek, mint a hitközség alapításáról szóló írás. Ez érthető, mert a letelepedett zsidók mindenekelőtt halottaik méltó és vallásukhoz hű temetéséről gondoskodtak.

A könyv donátora és művésze

A hitközség alapítóinak neve nem maradt fent, és csak azoknak az előjáróknak a neveit ismerjük, akik a XVIII. század végén és a XIX. század első negyedében éltek, például Lakenbach Mózes, aki 1814-ben és Löwenstein Izrael, aki 1824-ben halt meg. (7) A dolgozatunk szempontjából különösen fontos, hiszen a Lakenbach család egyik tagja viseli a kéziratos könyv megírásának és illusztrálásának anyagi terheit. Keveset tudunk róla. Héber neve Izsák, édesapjává Ber. Ő volt a helyi Hevra Kadisa elnöke. A város zsidó temetőjében temették el, sírköve a mai napig fennáll.

A *Zalai Közlöny* 1933. október 23-i számában – egyik ükunokája, dr. Villányi Henrik adatai alapján – cikk jelent meg róla: „A kanizsai Izr. Hitközség elnöke »Judenrichter in Kanizsa« volt. Ő kötötte azt a szerződést, amely szerint a Nagykanizsai Izr. Hitközség megveszi a jelenlegi temetőtelket a Batthyány háztól. A Hitközség évente egy csász. kir. aranypénzt fizetett mint cenzust a telekért. Lakenbach utóbb Bécsbe költözött, ahol mint a napóleoni háborúk koalíciós hadainak szállítója, óriási vagyont gyűjtött.”

A Hevra Kadisa könyvet – az impresszum szerint – 1792-ben kezdték írni. Folytatólagosságát bizonyítja, hogy még századunk első évtizedeiben is használták, írtak bele.

A kolofon tanúsága szerint a Pokol (Gyehenna) traktátusát Jichák Eisik írta és illusztrálta. A jelenetekben szereplő személyek viseletéből következtethető, hogy a képsorozat 1815 előtt készült. (8) A művészről csak annyit tudunk, hogy Burgenlandban, Kaboldon született. Ha életrajzi adatait nem is ismerjük, a könyv összeállításából, szerkezetéből, alkotói módszeréből következtetni tudunk tehetségére. A jelenetek felett olvasható főszöveg olyan kabbalisztikus anyag, amelyet csak a vallástudományban igen jártas és széles látókörű ember ismerhetett. (9)

A kompozíciók legtöbbször önálló értelmező szöveget fogalmazott meg a hagyományos biblikus stílus szellemében. Betűi mindig olvashatók. A kompozíciókból kitűnik, hogy epikus, részletekre érzékeny, autodidakta művész volt. Jó szerkesztési képességgel, szín- és formaérzéssel, realista látásmóddal rendelkezett. Annak ellenére, hogy a kompozíciók közül egynéhánynak nincs párhuzama a művészettörténetben, egyes képei magukon viselik a különböző stílusok formáló hatását.

Munkája – művészi értékén túl – kortörténeti dokumentumként is értékelendő. A 46x34 cm-es fekete bőrkötésű, ezüstveretes borító fedelének közepén kettős kőtábla, amelyen héber felirat vésete látható: „Ez a szertartáskönyv a szeretetet gyakorló nagykanizsai Szentegylet tulajdona.”

A kötéstábla négy sarkában négyzetes alaprajzú, domborított rozetta az alpból emelkedik ki, sokszínű virágminta formájában. A négyzetekben héber szavak olvashatók, amelyeknek megjelölt betűiből összeadódik a könyv bekötésének dátuma. Ezek szerint 1793-ban készítették. (10) „A kis időszámítás szerint »HALOTTAK FELTÁMADÁSA« évében készült.” A „HALOTTAK FELTÁMADÁSA” két szó számértéke a bekötési dátumra utal, azaz 1793-ra.

A könyv kettős kapoccsal van ellátva. Mindkét oldalán levél alakú ezüstlemez, inda- és levéldíszítés. A kapocs téglalap lemezből indul, s ovális alakban folytatódik. A hármás mértani forma közepét sokszirmú virág díszíti. A kapocs végén visszahajló virágmotívum hátán lyuk van, amely a levélalakzatba kapcsolható. A könyv gerincén négy egymásba fonódó ezüstlánc látható.

A hátsó borító négy sarkában – hasonlóan a fedőlemezhez – egy-egy négyzet helyezkedik el. Itt a héber betűk helyett vésett szív található a sarkokban. A borító közepét filigrános ezüstlemez borítja. A bőr nagyon kopott, az egyik kapocs lejár, a gerincen egy lánc hiányzik.

A fedőborítón és a hátsó kötéstáblán lévő rozetták a XVIII. század ipar- és népművészetének ismert motívumai. Ez a korábbi és a későbbi időszakokban egyaránt ismert díszítőelem volt.

A kötéstábla meghatározó eleme a könyv tulajdonosát megörökítő, barokk jellegzetességet mutató két kőtábla. Művészettörténeti háttere a készítési időszak késő barokk stílusában, ideológiai értelmezése a zsidóság gondolati rendszerében keresendő.

E vallás legszentebb könyve a Szentírás vagy Ószövetség. Leglényegesebb részeként Mózes öt könyvét, az úgynevezett Tórárt tekintik, s a Pentateuchus legfontosabb gondolatai Tízparancsolatban koncentrálnak. A kőtáblaforma a zsidóság művészetében így mindig visszatérő motívum.

A kőtáblának két változata ismeretes:

I. a kőtábla felső részét két, egymást érintő félkör alkotja;

II. a kőtábla felső része egy kiemelkedő félkörívből áll (ez a tabernákulumforma).

A késő barokk kori kőtáblaforma ikonográfiai előzményei és párhuzamai közül először a zsidó ötvösség remekeit emeljük ki. A hazai példák mellett a XVIII. század közepe táján készült trébelt tóravért érdemel említést (cseh ötvösmester munkája). A kőtáblaformához közelítő tóravérten két barokk kori csavart oszlop között Mózes és Áron fogja kézre a Tízparancsolat tábláit, amelynek tetején hétágú menóra ég. Hasonló emlékek sokaságával rendelkezik az Országos Zsidó Vallási- és Történeti Gyűjtemény is.

Ugyanezt a szerkezeti felépítést mutatja a prágai Zsidó Múzeum tulajdonában lévő kétajtós szekrény. A templom mellett, a gyülekezeti teremben használták; szent könyveket, az imakönyveket s a Talmud fóliánsait tárolták benne.

A magyarországi barokk zsinagógákat túlnyomó többségükben fényképdokumentációból, vázlatokból ismerjük. Architektúrájuk gyakran a Nagykanizsai Hevra Kadisa könyv kötetstábláján is szereplő vért formájával rokon (Nagyida, Földes, Huszt, és a mádi zsinagógája, ez utóbbinak építési dátuma 1795).

Sírköveken az előbb említett motívum már a XVI. században megjelenik. Nem véletlenül éppen Prágában. (11)

Másfél évszázaddal későbbre tehető e stílusjegy megjelenése és elterjedése (figyelemre méltó a győrszigeti temető néhány sírköve).

A könyv grafikai

A kéziratos könyv kompozíciói a XVIII. század 90-es éveiben készültek. E kor a hazai feudalizmus bomlásának s a polgárisodás megindulásának szakasza.

„E korszakban a régiek és újak, előremutató és visszahúzó elemeknek, egymásnak ellentmondó tényezőknek olyan keveréke, olyan alig nyomon követhető összefonódása s a kitűzött céloknak, a hozzávezető utaknak olyan sokfélesége figyelhető meg, mint amilyen a felvilágosodás, jozefinizmus, magyar nemesi-nemzeti mozgalom s a hazai jakobinusok irányzata és ezek politikai, irodalmi, művészi kifejeződése” – írja Galavich Géza. (12)

A XVIII. század végének társadalmi mozgásai megnyilvánultak a művészet területén is. A festészet társadalmi összefüggéseivel való összegezése már megtörtént. (13) E komplex vizsgálat eredményeit egészíti ki a képzőművészet eddig nem vizsgált, egyedi jellegű, diszciplináris területének, a héber nyelvű illusztrált kéziratos könyv Pokol (Gyehenna) traktátusának művészettörténeti vizsgálata.

A kompozíciók:

- Címlap
- A tisztítótűz
- A pokol állatai
- A hatfejű szörny
- A pokol belseje
- Agónia
- A halott őrzése
- A halott mosdatása
- A halott kikísérése
- Bocsánatkérés a halottól
- Ruhabevágás, sírásás
- Gyászor
- A temetés utáni első étkezés
- Büntető angyalok

Címlap

A 45,7x33,5 cm-es kompozíció közepén szöveget magában foglaló tabernákulumforma. Két oldalon egy-egy talplemezes és lábazatos pilaszter és csavart törzsű oszlop. (14) A fejezet ívsoros díszítésű, a koronázó párkányzat alatt az egymás mellé elhelyezett hasábok fogsormintázatúak.

Baldachin formájú, hermelinnel bélelt palást keretezi a címlapot, amelynek legmagasabb pontján, a mértani közepén helyezkedik el a koronadíszítés. A kőtábla felett virágkoszorú lombosodik. Két oldalán, a szélen, egy-egy kecses vonalú díszített váza, s benne sokszirmú virág. Rózsza, margaréta, hosszú, kardszerű levelekkel.

A tabernákulum felett, rózsákkal szegélyezett mértani formában, változó nagyságú betűvel, bevezető szöveg olvasható: „Könyv, amely igaz törvénynek nevezetik.”

Alatta két bibliai idézet: „Nyissátok meg nekem az igazság kapuit, hadd menjek oda, hadd adjak hálát Istennek!” (Zsoltárok 118,19) és „Ez az Isten kapuja, az igazak haladnak be rajta.” (Zsoltárok 118,20).

E két mondat gyakran kirajzolódik zsinagógák bejáratánál is. Így akarják hangsúlyozni az épület jellegét és rendeltetését, de ezzel a bibliai fordulattal megnyithatják a halotti szertartáskönyveket is. Így fogalmazták meg pl. a Nagykanizsai Hevra Kadisa könyvben is.

A főszöveg alatt ez olvasható: „A jótékonyságot gyakorló Temetkezési Egylet dícsőségére megnyitom.”

A szerző a könyv céljának meghatározásával kezdi: „A Temetkezési Könyv megnyitattik. Az írás megindul. Mindaz, aki óhajtja, kövesse. Jöjjön és csatlakozzék. Az előljárók gyakran, szinte mindennap jöjjenek. Számon kérik az emberektől bűneiket, akár tudatosan, akár véletlenül követték is el. Mégis lesz nekik mire támaszkodni. A törvény igaz törvény, és minden előkészítettet a lakomára. Ezért tudd meg, fiam, hogy a világ hasonlít az örök élet előszobájához, amelyet te készítesz elő.

Csak így léphetsz be a terembe. Igaz az, hogy Cselekedeteid Ura megfizeti neked munkád bérét, s tudd meg, hogy az igazak jutalma az örök élet.” (15)

A két oszlop talpzata egy mondatot határol. Ennek egyes betűit csillagok jelölik, utalva a könyv címlapjának készítési évére. A héber betűknek számértékük is van.

Ezeknek összegéből megismerhető a keresett évszám: A mondat jelentése: „Elkészült az »ÉS CSELEKEDTÉL VELEM SZERETETET ÉS IGAZSÁGOT« mondat évében. A kis időszámítás szerint.” A megjelölt betűk számértéke: 1792.

Az oszlopok talpzata feletti lábazaton a felírás szövege: „A jótékonyság oszlopa.” Ez a mondat utal a Misna Ávot traktátusának tanítására, amely szerint az erkölcsi világ a tanuláson, a munkán és a jótékonyság gyakorlásán alapszik. Az oszlopok alatti mezőben a kék alapú háttérből fehér betűk emelkednek ki. Itt tüntették fel a tulajdonos nevét: „A nagy tekintélyű nagykanizsai Hevra Kadisa tulajdona, amely fő feladatának a jótékonyság gyakorlását tekinti.”

Az erős kontúrokkal megrajzolt tabernákulumforma mély tűzű, barna színű. A baldachin a kék különböző árnyalataiban játszik. A virágok között a sárga, a piros, a rózsaszín és a zöld szín dominál. A hermelin ábrázolása anyagát tükrözi, különböző festői árnyalatokkal a művész érzékelteti a redőzeteket. A betűk arányosan, ritmikusan követik egymást. Ez a több évszázada használatos ún. kvadrát betű Magyarországon is elterjedt típusa. A virágok között a futórózsa a leggyakoribb.

A pokol a Hevra Kadisa könyvben

A Nagykanizsai Hevra Kadisa kéziratos könyv képsorozata tartalmilag két részre bontható:

– *pokolra*, (16)

– *temetést megelőző* folklorisztikus részekre.

Az ókori héberek felfogása a túlvilági életről sok esetben azonos a korábban élt vagy a korabeli népekével. Ezekre szemléletes példa az endori asszony esete, aki Sámuel szellemét idézi fel. (17) Az elhunytak transzcendens lények, akik a jövőbe látnak, s arra hivatottak, hogy válaszoljanak az emberi hívásra. Hiszen a földi lét befejeztével – vallja a teológia – a szellem, a lélek visszatér az ősadományozóhoz, azaz Istenhez.

A protobibliai vagy bibliai írások a holtak állapotáról eltérő képet festenek, mint ami más kulturális egységekben, illetve más ókori népek irodalmában található. Az elhunytak pihenőhelyét Seolnak hívják, de erről csak kevés helyen nyilatkozik a Szentírás. Néha úgy tűnik, hogy Isten csak az élők iránt érdeklődik, az elhunytak e körön kívül esnek. (18)

A Jeruzsálem melletti Hinnom-völgy nevéből származik a gyehenna szó. Itt volt az a völgy, amelyet Tófetnek neveztek, s ahol Molohnak áldoztak. (19) Egy késői forrás, a Midrás Konén, a pokolról helyrajzi képet is ad. A gyehenna hét réteget foglal magában, s mindegyikében van egy sötétségtartomány. Minden réteg tüze hatvanszorta égetőbb a felette lévő réteg tüzénél. Itt lakolnak a vétkesek bűneikért, itt kínozzák az angyalok a kárhozottakat.

Az ősi héber vallás egyértelműen „e világi” volt. Szemléletes bizonyítéka a zsidóság tanításának a Tízparancsolat V. igéje, amely így szól: „Tiszteld apádat és anyádat, hogy hosszú életű légy e földön.” A legfőbb ígéret a „hosszú élet” s nem a túlvilági boldogság. Hitük szerint a meghaltak nem dicsérhetik a legfőbb lényt, Istent. A holtak birodalma számukra akkor tipikusan többistenhívő felfogás, a pogányok vagy a babilóniaiak hite. Jóval később, a hellenizmus ideológiájának diadalra jutása után, a görög gondolatvilág hatása alatt összekapcsolódik a Seolba vetett régi hiedelem a halhatatlanságról vallott új elképzelésekkel. Ez már magába ötvözte az igazak megdicsőülését, a bűnösökre kirótt különféle büntetéseket és a feltámadás áhítását.

A zsidóság gondolkodási rendszerének új szakasza magában hordozza az őskereszténység formáló erejű hatását. Az evangéliumi irodalomban és az apokrif szövegekben egy más gondolatvilággal találkoztak. A keresztény irodalom pokoljárásainak irodalma hatott a zsidóságra is.

A tisztító tűz

A 17,5x14 cm-es, kék háttérű keretdíszítésből kiemelkedik a ritmusosan ismétlődő – fehér és zöld színek árnyalataiban játszó – virágmotívum, amely a nyugat-magyarországi népművészet közismert díszítőeleme. (20)

Középen héber betűkkel a könyv címe: A POKOL TRAKTÁTUSA, alatta a pokol tüzeire utaló héber nyelvű mondatok. Ezek közül az egyik közvetlenül a képre vonatkozik: „Hatalmas lángok égnek ott, emésztő tüzek. Ugy marnak, mint a sós tenger, s olyan hatalmas erejűek, mint a gördülő sziklák.”

A magasba törő lángtenger tizenegy személyt nyel el a képen. Hosszú hajú nőt, szakállas és borotvált arcú férfiakat emészt el a lávaszerű tűz. A tér mélységét a figurák egymás fölé helyezésevel érzékelteti a művész. A „kivágásszerű” képen az

alsó sorban a személyek belegörnyednek fájdalmukba. Testtartásuk a reménytelenség és a belenyugvás kifejezése. A második sorban a két szélső figura eldőlni készül. Az álló, és széles mozdulatokkal kapálódzó bűnösök közül a középső – a kétségbeesés jeleként – széttárja karját. Egy másiknak a karja a magasságok felé lendül.

A barna háttérből kivöröslenek, izzó, lüktető meleget sugároznak az egymást követő lángnyalábok, amelyek gyakran eltakarják az emberi testrészeket. A színek dinamizmusa érzékletesen kifejezi a tisztító tűzben lévők kétségbeesett helyzetét. Szinte kihallik jajgatásuk.

A pokol állatai

A pokolbeli szenvedéseknek – a *Pokol traktátusa* misztikus tanítása szerint – négy fokozatát viseli el az ember. Az első állomás neve: BOR (= gödör vagy mélység). A kabbalisztikus mű szerzője ezt az elnevezést biblikus és posztbiblikus műveltségének segítségével szellemes, stiláris ötlettel használja fel. Logikai menete a következő: Mózes I. könyvének 37. fejezetében Jákob páttriárka tizenegyedik, s egyben legkedveltebb fiúgyermekét elküldi meglátogatni fivéreit. A testvérek gyűlölik az álmodozó s a jövőt „előre látó” öccsüket, Józsefet, és meg akarják ölni. Rubén, az elsőszülött javaslatára azonban csak egy kietlen gödörbe hajtják.

„Mefogták őt, behajították a gödörbe, s a gödör üres volt, nem volt benne víz.” (21) Rási, a XII. században élt szövegmagyarázó kommentárjában már idézi a legendát. (22) „A gödörben nem volt víz, de tele volt békával és kigyóval.”

A bibliai József megpróbáltatásának helyszínét BOR-nak, azaz mélységnek nevezi, mint a pokol első fokozatát is. Itt is kigyók és különféle más állatok nyüzsögnek. Ennek képi megfogalmazására vállalkozik művésznünk. Az egész oldalt piros-fehér-zöld színű, ciklikusan visszatérő tulipánminta keretezi. E motívum szoros kapcsolatot mutat a korabeli parasztművészettel.

A képtükör feletti kompozíción barna tónusú hullámvonal húzódik végig. Bene fehér kvadrát betűkkel a felirat: *POKOL TRAKTÁTUSA*. E vastag hullámvonalon áll a szőrös testű, pokolbeli szárnyas bestia. Mellső végtagjai emberi fejet szorítanak. Szájából villám tör elő, összecsavarodó farka nyíl formában végződik. Az állat teste barna és zöld színben játszik. A szárnyakon a kék és a zöld dominál. A kompozíció betölti az egész teret, hangsúlyozva az állat félelmetes erejét.

Az alsó képen – szinte tájképszerűen – a pokol egy részlete tárul elénk. A bal oldalon izzó tűzcsóva tör ki egy kráterből a magasba. A bíborvörös lángok között két szárnyas ördög emelkedik fel. Kezükben – itt is az előbb említett asszociáció jelenik meg – egy-egy skorpió.

Az előtérben fatörzsek és növények imitálják a természeti környezetet. Árnyaltan megrajzolt a csonka fatörzs, s az alulnézetből ábrázolt, kettétörött faágon hosszú, tüskés bőrű, képzeletbeli szörny áll.

A hatfejű szörny

Az ornamentális keretdíszítés jellemzője a hálószerkezet. (23) A négy sarokban egy-egy négyzet, amelyeket barna, sárga, fehér, fekete színű mintákból kialakuló, élükre állított négyzetek kapcsolnak össze. Az oldal alsó részében a pokol negyedik, ötödik, hatodik és hetedik bugyranak feliratai olvashatók. Azoknak a bűnösöknek a felsorolása, akik ezeken a helyeken nyerik el „méltó” büntetésüket.

A héber nyelvű mondatok fölött van az önálló, a szöveg tartalmától független 17,5x14 cm-es kép. A képsík felett a háttérábrázolás nélküli tömör kompozíción a szörnyű, pokolbeli állat teste uralkodik. A hatfejű lény szájából kitekernednek, s külön-külön a hat fejéhez tartozó hat nyakát is körbefonják a kígyók. Hat farka nyílformában végződik. Hátsó, kitámasztott lába, lendülő mellső végtagja a mozgás dinamizmusára utal.

A gyehennai szenvedéseket fokozza, hogy az állatok kíméletlenül büntetik a méztelen embereket. A kép alján féltrapezoid geometriai formát láthatunk, ahol a kék háttérből kiemelkedik a fúzfaággal kiegészített felirat: *POKOL TRAKTÁTUSA*. A művész ide helyezi a hasra fektetett alakot, kinek arcát eltorzítja a mérhetetlen fájdalom. A szörny kígyószája a földön heverőbe kap. Mellette, az alapsíkra helyezett, hanyatt fekvő férfi bal karját védekezően maga elé tartja. A kígyó éppen a lábfejebe harap.

A kép bal szélén – szembe nézetből – félalakos férfi áll, bal keze lesz a szörny martaléka. Felette egy nő és egy férfi, az előbbinek a haját tépi ki, az utóbbinak az orrát csípi le. A hatodik fejből is kígyó csavarodik elő, s a félalakos, hosszú hajú figura hajába, tarkójába harap.

Művészünk az állatmozgás pontos megfigyelője volt. Talán a bika lendületét imitálja. Tudatosan felhasználva a színellentéteket, a sötétbarna és zöldes tónusba foytott háttérből éles kontúrokkal emelte ki az esemény szereplőit. Mindezek érzéketlenül kifejeződnek a villanó szemű állat komor színe és a kiszolgáltatott, ruhátlan emberek szürkésfehér bőrének ellentétében. A kompozíción igen nagy szerepe van a fénynek. A fény-árnyék hatástól a figurák plasztikusan bontakoznak ki.

A pokol belseje

Ritmikusan ismétlődő faágdíszítés tölti ki a keretet. A sarkokban, pontokból felépítetten, egy-egy rozetta áll össze.

A barna tónusú háttérből kiemelkedik a pokolbeli megpróbáltatások jelene. Az előtérben, a 17,5x14 cm-es kép bal oldalán két félalakos ördög áll, arcukra fagyott kaján mosollyal. Mögöttük téglapítmény tornyosul, amelynek tetején barna és piros lánggal ég a tűz. Gomolygó kék füstje a magasba száll. Az üstben méztelen em-

ber, kéztartása félelemre, egyben védekezésre utal. Az álló ördög baljában lapát, szájában rőzse.

Az élénk színű tűz s a gomolygó, feltörő füst a megpróbáltatásokat érzékelteti. A távolban madarak szállnak, jelezvén a természet megformálását is. Az ördög mögött – viszonylag nagy testű – macska pihen, erősen ironizálva a helyzet tragikumát.

Jobb oldalt lobogó lángok fölött, földre szegezett tekintettel, villás talapatú nyársra húzott férfi él át „pokoli” fájdalmakat. A nézőre kitekintő ördög teljesíti feladatát. Arcát szőr borítja, homlokából szarvak merednek elő. (24)

A szarvoknak kultikus jelentőségük van. Az erő jelképe, védelem az ártó erők ellen. A szarv, vagy ábrája az egész világon elterjedt szimbólum, sokak számára becses amulett. Az etruszk hamvvedreket szarvakkal látták el, hogy a démont vagy a halott szellemét feltartóztassák. Turkesztánban a szentek sírját kosszarvval díszítették, óegyiptomi sírokban nyakra való szarvamuletteket találtak. A művészettörténetben gyakran szarvval jelenítették meg a transzcendens erő jelképeként az ördögöt is. (25)

Az egész kompozíciót a feltörő, kékesen kavargó füsttenger uralja. A magasból ijesztő külsejű, libafejű, csavart testű, szárnyas szörnyeteg száll alá, talán azért, hogy újabb szenvedéseket okozzon a bűnhődőknek.

Az epikus jellegű képen a cselekmények sűrítésére törekszik a mester. A megpróbáltatások három fázisa – üst, nyársra húzás, állatveszedelem – egységgé olvad. Az egész háttérrel, miként az előtérben lévő részek jelentős nagyságát is, a tűz színe, a piros, valamint a barna tónus hatja át. Így érzékelhető a kép ihlette hangulat, s a kibírhatatlan hőség, amely a pokol sajátja. Az illusztrátor ügyesen alkalmazza a piros-narancssárga-sárga színeket. A meleg árnyalatoktól a kép izgatott légkört áraszt.

A figurák tisztán elkülönülnek egymástól. Jellegzetesen lokális színe van a részleteknek. Az erősen körülhatárolt, élénk foltok hatását szemből jövő fény adja meg. A fény és az árnyék alkalmazása a formák kiemelését szolgálja.

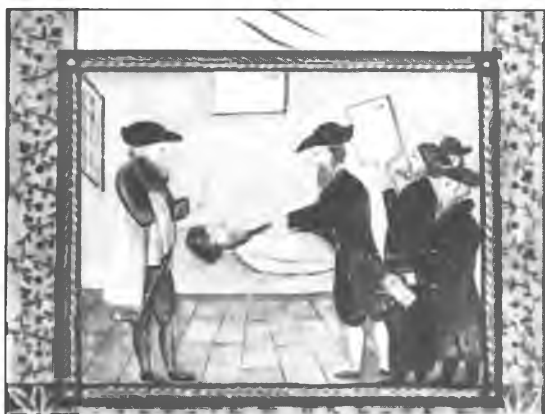
A téglalap alakú ornamentális keretdíszítést a négy sarokban rozetták zárják. A barna színű alapot hullámos levéldíszítés tölti ki, amely a magyar népművészetnek is ismert motívuma. A főszöveg alatti 17x14 cm-es képet – kék alapon – fehér, fényőág típusú belső keret szegélyezi.

A kép témája a halottmosdatás. A szertartás végén – a tisztátalanságtól megszabadítva – felhangzik az aktust lezáró három szó: tiszta, tiszta, tiszta.

A nyitott ablakú mosdóteremben az elhunytot kívül korhű öltözetben négy szakállas férfi áll. A szakáll a vallásosság és a jámborság egyik külső megjelenési formája volt. A művész perspektivikus vonalakkal hálózza be a barna tónusú köves padlózatot, amely egyébként is lejtős, hogy a víz könnyebben lefolyjon róla.

A bal oldalon kissé görnyedt hátú, kalapos ember a társát figyeli. Ruháján kirajzolódik a redőzet. Jobbjában favillát tart, amit a szertartás közben helyeznek el. Jobb karján átvetve a halotti lepel.

Az ábrázolt tér közepén fekszik a behunyt szemű, nagy hajú, szakállas halott, akinek mezítelenségét eltakarják a jobb oldalon álló, a szertartásban részt vevő fér-

A halott mosdatása

fiak. A halott horizontális elhelyezése ellensúlyozza a vertikális figurákat. A halott jobb csuklójánál álló kalapos, kék kabátos, fehér harisnyás férfi az elhunyt szakállát fésüli. A mellette álló kucsmás, öves kabátot viselő ember magasba emeli az imatáblát azért, hogy egyidejűleg mások is elolvashassák.

A kép jobb oldalán álló férfi tekintete a falon, a keretben lévő imaszöveget keresi. Társának övére, s az ő kabátjának alsó részére ráesik a halvány fénysugár. Baljában a helyi Szentegylet perselye található. A négy férfi profilábrázolását a háttérben álló, szemből látható, félig eltakart férfiarc egészíti ki.

A kompozíció elbeszélő jellegű. Magában foglalja az egymást követő, kiegészítő, vagy átfedő eseményeket. A helyiségbe a fény a nyitott ablakon árad be. Sugara ráesik az árnyaltan megfestett imalepelre. Érzékeltetendő a halottmosdató deszka komorságát, az elhunyt mezitelen testének bordázatát és a ruhák ráncait. A sötét-szürke háttér a feszültséggel teli jelenet alaphangulatát teremti meg.

A halottmosdatás etikai célja az, hogy a földi porhüvelyt – a szó legteljesebb értelmében – részletes alapossággal megfürdetsen. Közben olyan, a bibliai Énekek énekéből összeállított imákat mondanak, amelyeknek mondataiban az egyes megmosdatandó testrészekre utaló kifejezések is benne foglaltatnak. E több évszázados hagyomány ma is él.

A valláséleti kódex utasítja a szertartásban résztvevőket: „Az a szokás, hogy a halotti ruhákhoz fehér vásznat vegyenek, hogy szépek legyenek, és hogy hisznek a holtak feltámadásában, mert azt mondja Ráv Chija, József fia, a jámborok valamikor ruhájukban fognak feltámadni, s a férfit imaköpenyben kell eltemetni.” – (Talmud, Ketubot 111b) „A mosdatás sorrendje: megmossák az egész testét, a fejét, a kezét, a lábait, haját megfésülik. Ügyelni kell arra, hogy ne fordítsák arcára a halottat, mert az megalázó volna.” (26)

Fehér ruhákba öltöztetik a halottat, s fehér imalepelbe is burkolják. Újévkor a tóraszekrény elé fehér függöny, a Tórákra és a frigszekrényekre fehér lepel kerül. Jámbor férfiak és asszonyok imaasztalukat fehér lepellet takarják le. A fehér a tisz-

taság jelképe, a patyolatos léleké, ahogy az Írás mondja: „Ha vétkeink olyanok, mint a bíbor, hősínre fehérednek, ha vörösek, mint a karmazsin, olyanok lesznek, mint a mosott gyapjú.” (27)

A halotti ruha is általánossá tette azt a hitet, hogy a fehér nem a gyász színe; az a fekete. A teológia azt tanítja, hogy az „Ítélet meghozatalakor” csak ünneplőben lehet megjelenni. (28) E téma ábrázolására a nagykanizsainál korábbi és későbbi példákat is találunk.

A XVIII. század nyolcvanas éveiben készült az a kisméretű pergamenen lévő kézírás, amely Prágában van. Ez is halottmosdatási szertartási könyv. Címe: *Kicur máávár Jábok*. Tíz lapot tartalmaz, kötéstáblája barna. A héber szöveget jiddis nyelvű kommentár egészíti ki. Az egykori Nikolsburg (Mikulow) közösségében használt könyvecske készítője nem ismeretes. Adományozója Benjamin Wolf volt.

E könyv a moráviai képíró iskola egyik sikeres példája. A kéziratnak csak a címlapját illusztrálták. A felső részen a halottmosdatási jelenetet örökíti meg az illusztrátor, amely a temetkezési egyesület egyik legfontosabb munkafázisa. Az alatta lévő, korinthuszi oszlopféjjel ellátott pilaszter tabernákulumformát vesz körül. Az alsó szegélynél lévő girland drapériára emlékeztet. E címlap típusa színesebb és díszesebb formában tovább él a nagykanizsai kéziratok könyvében. Közös még bennük az is, hogy ez utóbbiban – de nem a Pokol traktátusában – jiddis nyelvű kommentár és fordítás is található. (29)

Az óbudai emléklap is megörökíti a halottmosdatás jelenetét. A kompozíció felső részében héber nyelvű mondat hirdeti: „Isten megtisztítja Izraelt.”

A rövidülésben ábrázolt mosdatóasztalon fekszik az elhunyt. A körülötte lévő három kalapos férfi közül a középső szertartáskönyvet tart a kezében. A másik kettő előírászerűen mosdatja a megmerevedett testet. A nagykanizsai kép sokkal dinamikusabb, cselekménye sűrítettebb. A feszültség az óbudai munkán kevésbé érezhető.

A nagykanizsai kompozíció azonos jelenetén a kép jobb szélén álló férfi a temetkezésnél használatos gyülekezeti perselyt tartja kezében. E tárgyat a cseh és német emlékeken nem ennél a jelenetnél ábrázolják. Azokon a hevrapersely mindig halottkíséréskor látható. Így a prágai Városi Zsidó Múzeum tulajdonában lévő, 1784-ben készült festett poháron, az 1801-ben készült nikolsburgi fajanszkorsón és az 1836-ból származó cserépedényen.

Az ornamentális keretdíszítés ismét hálórácsos szerkezetű. Változó rendben két motívum tölti ki a téglalap alakú teret:

- fekete-piros festékpontokból kialakított koncentrikus körök;
- sárga középpontú kör, amelyet viráglevélformák öveznek.

A szövegtükör alatt a 17x12 cm-es kép horizontális tengelyében vonul a bordás rácsozatú halottaskocsi, nyomában a gyászolókkal. A jobb mellső és jobb hátsó lábakkal kilépő hámos lovakat a bakon ülő, s lovak kantárját fogó cilindres kocsis tartja. A halottaskocsi és a lovak árnyékát zöldesbarna tónussal ábrázolja a művész.

A haladás érzékeltetésére a perspektíva törvényeinek felhasználása csak részben sikerül. A kocsis és a gyásznépet – félig felülnézetből – láthatjuk. A távlatban sza-

A halott kikísérése

bályait felhasználó törekvést a kocsikerekek megszerkesztésében azonban ügyesen alkalmazza. A bal oldali kerekek előbbre helyezkednek el, mint a jobb oldaliak, a lovak rajzában viszont a sorrend fordított. A jobb hámos lépéselőnyben van társával szemben. Realizmus és alapos pszichikai megfigyelés jellemzi a két, középen levő figurát. A megárvult ember lehajtott fején nagy karimájú kalap ül. Arca szakállas, tekintete a földre szegeződik.

Szomorúságát érzékelteti görnyedő háta, s gyászában kétségbeesetten tördeli kezét. Kék színű kabátja, sárga nadrágja, térdig érő csizmája korhű ruhadarabok. Követi őt a gyülekezet vezetője, a rabbi. Kezében – előkelőségét szimbolizálva – sétapálca. Egyenes tartása, fekete kalapja, hosszú, árnyaltan megformált kabátja hívására utal.

A kép jobb oldalán halad a gyásznép, élén a Hevra Kadisa alkalmazottjával, aki baljában a halotti perselyt tartja. Fedett fejű emberek – közülük egy Napóleon-kalapban, többen cilinderben – a múlt század első éveinek tipikus polgári ruházatába öltözködtek. (30) A távlat érzékeltetését nem a rövidülés szabályaival, hanem a férfiak egymás feletti elhelyezésével oldja meg a művész.

A háttér kékes felhőben úszik. A zöldesbarna előtérben a *mitá*, azaz a „Szent Mihály lova” amelyen az elhunytat a fedett halottaskocsihoz szállították. A művész élénk színeket használt. Érzékeltette a fény és az árnyék játékát s a világos szerkezetet. Az epikus jellegű művön olyan funkcionális szertartási tárgyakat is megjelenített, amelyeket korábban is használtak.

A héber nyelvben a temetést a kikísérés szó jelenti. Ezt tartják a végső búcsúztatás érzelmileg leglényegesebb részének. A Példabeszédek könyve alapján (31) tudjuk, hogy aki látja a halottat, és nem kíséri el, az olyan bűnt követ el, mint aki kigúnyolja szegényt. „Legalább négyrőfnyi távolságra kell követni a temetési menetet, ha előtte haladt el a gyászokcsi, meg kell állnia. Igaz, elsősorban nem a halott előtt kell tisztelni, hanem a halottaskocsit kísérők gyászával kell érzelmileg azonosulni. (32)

E téma ábrázolásában találkozhatunk a legtöbb és legváltozatosabb előképpel, párhuzammal. Az emlékek főleg cseh területről maradtak fenn, s minthogy ez a tájegység e korban az üveg, a cserép, a kerámia és a fajszenyő hazája volt, a halottkikísérés megjelenítését az ilyen anyagból készült tárgyakon néha igen magas művészi színvonalon örökítették meg.

A szertartás e része két egységből áll:

- az otthonában elhunyt embert lovas kocsin kiviszik a temetőbe,
- ott vállra veszik a koporsót, és így haladnak a sírig.

Szállítás a lovas kocsin

Jungbunzlauban (Mlada Boleslav) készült 1838-ban az a vésett üvegcorsó, amely jelenetünket tartalmazza. Motívumkincese megegyezik a nagykanizsai kéziratos könyvben lévővel. Hasonlóan örökítették meg a felszerszámozott lovakat s a bakon ülő, cilindres hajtókat. A kocsit – mindkét kompozíción – a gyászolók és az együttérzők kísérik. Elöl a legközelebbi hozzátartozók vonulnak az árvával és az özvegyel.

A nagykanizsai képet képzetesebb mester készítette, aki járatos a drámai előadásmódban, aki visszaadta a lelki fájdalom érzetét, s érzékeltette a mozgó járművet. Arányaiban is jobban sikerült az alkotása, mert a jungbunzlai üvegcorsón szereplő személyek irreális méretűek. Például a gyermeket követő özvegy magasabb, mint az előtte haladó kocsis. A korsót – a vésett jelenet felett – héber és német nyelvű szöveg borítja. Alul a virágmintás díszítés népi motívumokra utal.

A XVIII. század közepén készült Miskolcon a helyi Hevra Kadisa nyomtatott emléklapja. A szöveget körülölelő öt jelenet közül az egyik ezt a témát dolgozza fel. A halottat lovas kocsin kísérik ki a korhű ruhába öltöztetett hozzátartozók, gyászolók s együttérzők a temetőbe.

Vállra emelés (33)

A téma egyenes következménye és ikonográfiai folytatása az előbbi jelenetnek. E folklorisztikus szokás gyökere a Zsoltárok könyvében található: „Vállra emelnek téged, hogy ne érje lábadat a föld pora.” (34) A legkorábbi ábrázolás a XIV. századból származó szarajevói Hággádából való. A jelenet Jákob gyermekeinek kijövetelét mutatja Egyiptomból, amikor vállra tett koporsóban magukkal vitték az ósatya csontjait.

Antoine Le Moiturier (1425-1494) készítette *Phillippe Pot síremlékét*. Az alakos sírnapot a halott fegyvertársai, barátai, szerzetesek vagy világi papok mély gyászba borultan viszik a vállukon. Amszterdamban 1723-ban készítették azt a fametszetet, amelyen csuklyás ruhájú szerzetesek vállukon viszik a koporsót. Az eisenstadti Hevra Kadisa tulajdonát képező üvegedény 1712-ben készült. Mindkét oldalán jeleneteket találunk. Az egyik a halottasházba viszik vállon az elhunytat, a másikon kalapos emberek közelednek a sírhoz, s közöttük egy kisfiú az árvák imáját, a Káddist mondja.

Nikolsburgból való a XVIII. század közepéről az a kisméretű plasztika, ahol négy férfi viszi a vállra emelt koporsót. Prágában készült és 1784-ből származik az a festett üvegcorsó, amelyen kilenc férfi palástban, ruhára terülő inggallérban viszi a földig érő lepellet leborított koporsót (prágai Városi Zsidó Múzeum). Az első ember kezében a hevrapersely. Uniformizált ruhájuk arra vall, hogy valamennyien a helyi

Szentegylet alkalmazottjai. A művész személyét nem ismerjük, de az alkotás kétségkívül tehetséges ember keze munkája.

A bemutatandó példák egyik legművészebb alkotását – 1782-ben készült – a prágai Hevra Kadisa festménysorozatának darabja jelenti. A temetői környezetben hat férfi viszi a koporsólapot, amelyen lenruhába csavarva fekszik a halott. Két együttérző belekarol a gyászolóba, bal oldalon a Hevra Kadisa alkalmazottja áll, aki a perselybe való bedobásra invitál. Az oldalról jövő fény megvilágítja az együttérző és a közömbös arcokat. A dús lombú természet és az elmúlás ténye közötti feszültség meggyőző erejű ábrázolása ez. E típus első magyarországi megfogalmazása az óbudai hevraemléklapon található. A kietlen tájon a sírok felé közelednek a koporsóvivői. Lábuk egyszerre lendül lépésre. A jobb oldalon haladó ember perselyének mondatát a kép felső részén rögzítették: „Az adomány megment a haláltól.” (35)

Kiskunhalason készítette a Köpcsényből származó Zanwill Mose 1829-ben a helyi Szentegylet tulajdonát képező Hevra Kadisa könyvet. A címlapon megjeleníti a halottkísérés eseményét. A férfiak ruhaszíne mindenütt fekete. A halotti menet előtt álló személy, aki a gyászolókat vezeti, táblát tart a kezében. Jól olvasható rajta a gyászszertartás alkalmával elhangzó, zsoltárokból összeállított liturgikus szöveg. Körben magyaros virágdíszítés.

A nikolsburgi Szentegylet egykori tulajdonát képező emlékek a prágai múzeumban vannak. 1801-ben készült a fajanszkorsó és 1836-ban a cserépedény. A helyi kézművesség értékes darabjai. Az 1836-ban készült emlék finom rajzú empire motívumokat tartalmaz. A fajanszkorsó díszítését – vélekedik méltatója – egy helyi festő készíthette, aki talán egy kisebb porcelángyárban dolgozott. (36) A XVIII. század közepéről való a jankováci Hevra Kadisa illusztrált kéziratot könyve. A címlapon itt is feltűnik a vállon vitel jelenete (Országos Zsidó Vallási- és Történeti Gyűjtemény).

A szakralitástól független megjelenítési forma Réti István *Honvédtemetés* című képe, amely a Nemzeti Galériában látható. A nagykanizsai könyv halottkísérés jelenete szerves része az előbb felsorolt ikonográfiai sorozatnak, s érződik rajta a moráviai káprói iskola formáló erejű hatása.

A szöveget és a 17x11,8 cm-es képet ornamentális keretdíszítés illusztrálja. Hét-szirmú motívumok sárgás tónusban, váltakozva követik egymást. A rácsozatos hátteret kitöltő minták jellemzője a virágalaprajz-szerű képletek használata. A szöveg-tükör alatti kép epikai hitellel ábrázolja a szertartássorozat egymást követő eseményét:

- a jótékonyság gyakorlását, amely „megment a haláltól”;
- a közvetlen hozzátartozó bocsánatkérését a halottól, ha életében megbántotta, akár szándékosan, akár akaratlanul.

A természeti környezetbe helyezett klasszicizáló épület rendeltetését félköríves oromzatba foglalt héber nyelvű szöveg határozza meg: „Az ítélet igaz háza”, azaz szertartásterem. A kupolatetős, fugázott téglapépület bal oldali tartóoszlopát keresztpántos ajtó tagolja. A falba építve persely, s rajta a felírás: jótékonysági adomány. (37) Alatta a sírásás szerszámjai. A kép középső részében három férfi áll.

Bocsánatkérés a halottól

A profilból ábrázolt bal oldali alak cilindert hord a fején, csokoryakkendőt, bokáig érő kabátot, és magas szárú csizmát visel. Feltehetően ő a helyi Hevra Kadisa alkalmazottja, hiszen kezében ott a halotti persely.

Középen, frontális beállításban a rabbi, aki éppen pénzt dob a perselybe. Fején prémes kucsma, arcát szakáll borítja. Ruházatát öv osztja két részre. Elhelyezése szimbolikus jelentőségű, s etikai indíttatású. El kell választani a „tisztátalan” altestet a felső résztől. A harmadik férfi fején kalap, arcát körszakáll borítja. Térdig érő harisnyát hord, ajka beszédre nyílik.

A földön – fehér lenlepedőbe takarva – már megmosdatva fekszik a halott. Mögötte három ember, akik bocsánatkérésre várnak. A középen elhelyezett csoport zártságával szemben itt lazább, de egyben áttekinthetőbb elrendezés jellemző. A halott felett görnyedő személy testtartása az esemény eszmei mondanivalójára utal. Kissé hajlott hátú szakállas társa udvarias mozdulattal érinti a bocsánatkérőt. A harmadik ember sorára vár. A jobb oldali nyitott kapun kilátunk, ahol polgárkabátot viselő, kalapos temetkezési alkalmazott mered a külvilágra.

E második csoport figuráinak különböző, egyedi helyzetét (és a kísérők esetében egyedi fájdalmát) – a földön fekvő halottól az álló férfiig – az alakok különböző testtartásával érzékelteti a művész. A szertartásterem falán a keretes, rácsos ablak két oldalán feliratos táblák állnak. Szövegüket a szertartás alatt mondják el. A bal oldali tábla mondatai: „A Szikla, akinek tökéletes a cselekedete, minden útját a törvény határozza meg, hűséges Isten ő, nincs benne alávalóság.” (38)

A másik táblán a megárvult ember gyászimájának első szavai olvashatók: „Magasztaltassék és szenteltessék neve annak, aki akarata szerint alkotta a világot és uralkodik a mindenségén.” A természeti környezetre utaló jobb oldali fa zöldes lombkoronája felett – a háttér kék egén – madársereg suhan el. A bocsánatkérés szokását nem idézi a hagyományos irodalom. Ez helyi – Közép-Európára kiterjedő – folklorisztikus szokás. A képzőművészetben – feltételezhetően – ikonográfiai előzménye, párhuzama nincs. Ez az egyetlen ilyen ábrázolás.

Ruhabevágás és a sírásás

A nagykanizsai zsidó temető a város déli részén, az Ady Endre úton, a vasúti nagy házzal szemben, a Keszthelyi Agrártudományi Egyetem Főiskolájának szomszédságában található. A temető az út szintjénél 6-8 méterrel mélyebben fekszik. Alakja téglalap, nagysága 8 hold, gesztenyefasoros főút választja ketté, és mellékutak osztják több mint harminc parcellára. „A temetőt a jelenlegi helyén 1786 óta használják. Az akkori hitközség gróf Batthyány Lajostól, a város kegyurától 100 négyszögöl telket kért temetője számára, mert az akkor meglévő zsidó temető – a jelenlegi vasútállomás felvételi épületének közelében – megtelt. A temetkezés az új temetőben megkezdődött. Ez a temetőrész a jelenlegi sírkert északkeleti részén van” – írja a temető megalapításának és sírköveinek történetéről a sírkert monográfusa. (39) E helyen játszódik jelenetünk.

A főszöveget és a temető egy részletét ornamentális díszítés övezi. A rácsos szerkezetű háttérben folyton ismétlődő, stilizált virágmotívumok láthatóak, amelyek csillagformában különböző színű pontokból tevődnek össze. Párhuzama megtalálható a mintakönyvekben.

A 17x12,5 cm-es kép előterében ismét két eseményt ábrázol a művész: a ruha bevágását és a sírásást. A ruha bevágása jelenetben a képsík közepén van a kétalakos kompozíció. A jobb oldali kalapos, szakállas férfi kezében pengét tart. A bal oldali hozzátartozó leszegi fejét, s baljával odatartja kabátját a bevágás szertartására. Ruházatuk erős kontúrral megrajzolt, amelyen megcsillan a ráeső fény sugarát.

A sírásás jelenetében az előtér jobb oldalán három ember lapátolja a sírgödört. Az erős rövidülésben, szemközt ábrázolt férfi kezében kapával dolgozik. Mozdulata munkájának lendületességét rögzíti. A középső személy kalapban, tónusos kék kiskabátban, piros nadrágban, fekete csizmában áll, s a földre tekint. A csoport harmadik, jobb oldali tagja kezében ásót tart. Fején barna kalap, árnyékot vető kiskabátjának színe pirosbarna, nadrágjáé kék. Bár közvetlenül egymás mellett állnak, kompozíciójuk mégsem egységes, nem zárt, mert összetartozásuknak, tevékenység-

güknek közös jegyeit csak szerszámaikban és nem mozgásuk összehangoltságában lehet felfedezni.

Az előtérben és a középtérben szétszórva vannak elhelyezve a sírkövek: egy nagyobb, s tizenkét kisebb. Főbb típusaik:

- tabernákulumforma,
- oromzatos forma,
- kőtáblaforma,
- egyenes záródású forma,
- sátorforma.

A kép sírköveinek hitelességét bizonyítják a nagykanizsai zsidó temetőben meglévő, máig álló emlékek. Ezek stílusbeli azonosságot mutatnak. (40) Barna törzsű, zöld levelű fák, sírokat körülnövő bokrok s az enyhén lankás dombok teszik változatossá és színessé a természeti környezetet, amelyet a háttér alacsony, boltívekkel tagolt téglakerítése zár le.

A nagykanizsai zsidó temető XVII. század végéről származó síremlékei közül néhány még ma is megtalálható. A sírkövek felirata a XIX. század közepéig héber, a XX. század elejéig német, de köztük magyar sírfeliratok is akadnak. Utána a sírköszövegek mindig magyar nyelvűek, de rajtuk van két héber betű is, amelyeknek jelentése: „itt nyugszik”. A XVIII. század végi és a XIX. század eleji sírköveket ábrázolta művészünk. Rajtuk sztereotip mondatok. (41)

Előírás, hogy a gyász jeleként az elhunyt közvetlen hozzátartozóinak ruháját bevágják. Ekkor elhangzik egy héber mondat, amelynek jelentése az, hogy a hozzátartozó elfogadja a halál tényét, mint isteni akaratot. Ez a magyarázata képünk „ruhabevágás” epizódjának.

Gyászolók

A keretdíszítés a Nagykanizsához közel lévő Pápa, az egyik legfontosabb magyarországi képfestőközpont hatását mutatja. (42) A kék alapon ritmikusan ismétlődő virágminták, a mintakönyvek és mintakendők ismert, máig is használatos motívumai.

A főszöveg alatt héber nyelvű mondat a 17x12,5 cm-es kép értelmezésére szolgál: „Azoknak a férfiaknak az ábrázolása, akik sort alkotnak a gyászolók részére, s így vigasztalják őt: »Isten vigasztaljon meg téged Cion és Jeruzsálem többi gyászolójával együtt.«”

Az előtérben bokorlevelekkel éppen csak jelzett természeti környezetben két oldalon öt-öt férfi áll, akik vigasztalják a gyászolót. A szimmetrikusan szerkesztett kompozíció középpontjában a hozzátartozó éppen áthalad a gyászorfal között, maga elé mered. Fején kopott kalap, fájdalomtól eltorzult, groteszknak tűnő arcát vadul nőtt szakáll borítja. Beszakított ruhája barnás színű. Magas, térdig érő harisnyát és lapos cipőt hord. A kétségbeesés jeleként a kezét tördeli.

A sorfalat álló férfiak különböző korú emberek. Ruházatuk igen változatos, a korhú divatot tükrözi. Viseleteikből következtetni lehet társadalmi helyzetükre, esetleges orientációjukra, foglalkozásukra. Például: a jobb oldali első férfi a gyülekezet rabbija. Bizonyítja ezt sorbeli elhelyezkedése, kalapjának s hosszú, bokájáig érő kabátjának fekete színe.

A jobb oldali sorban a második férfi kabátja és kalapja nemcsak a napóleoni korszak ruházatát idézi. Ebből levonható e korszak – a császár képviselte – eszmeiségének hazai hatása. A kor kabátdivatjának típusait képviseli a kaftán, a térdközépig érő vadászkabát és a nemesi mente is. Az előkelőséget reprezentálja a lovaglónadrág és lovaglósizma, valamint a kézben tartott bot.

A művész a perspektívát rosszul használta. A képsor iránya – alulról fölfelé, s nem a megfelelő szögben – rosszul van megkomponálva. Az előtérben elhelyezett gyászoló figurája aránytalanul nagyobb a többinél. Mindazonáltal jól érzékelteti a drámaiságot és a gyászoló kétségbeesett mozdulatát. A fájdalomtól eltorzult arc ábrázolása pszichikai megfigyelésen alapul és realizmust feltételez. A felülnézetből szerkesztett képet a háttér báránnyelű kék ege zárja le.

A kompozíción szereplő férfiak ruhaviselete kérdéseket vet fel. A zsidó közösségben akadt nemes ember is? Erre a forrásokban nem találunk utalást. Esetleg magas rangú vendég tisztelte meg a gyászolót? A kor társadalmi összefüggéseit ismerve ez sem valószínű. Valószínűleg a művész olyan ruházatú embereket ábrázolt, akik ebben az időszakban Nagykanizsa különböző rétegeihez tartoztak. Így akarta kiemelni azt a tisztességet, amelyben az együttérzők a gyászolót részesítették. A külvilág ruházatába öltöztette az itt megjelenteket.

A jelenet folklorisztikus gyökereiben sok évszázados szokás rejtőzik. A zsidó vallás istentiszteleti rendszere a közös imádkozást és a szertartások elvégzését csak akkor teszi lehetővé, ha az eseményen legalább tíz, 13. életévét betöltött férfi van jelen. Képpünkön ezért szerepel a gyászolón kívül ennyi kondoleáló.

A tízes számnak az ősi kultúrákban misztikus jelentése volt. Miért szerepel ez a nagyságrend a zsidóságnál? Amikor Mózes, a népvezér elküldte a 12 törzs képviselőit, hogy kikémleljék Kánaánt, ezek közül csak kettő volt a honfoglalás mellett. A Biblia leírása a másik tíz embert a gyülekezet szóval jelzi. A gyászor jelenetének a művészettörténetben nincs ikonográfiai párhuzama.

A temetés utáni első étkezés

A téglalap alakú keretben ritmikusan ismétlődnek a stilizált virágmotívumok, amelyekre a négyes szimmetria a jellemző. A főszöveg alatt a művész meghatározza a 17x12,5 cm-es kép tartalmát. „A gyászoló ábrázolása a hétnapos gyász időtartama alatt. Jób könyve előtte. Meggyötört arccal ül. »Legyen akaratod szerint, és szűnjön meg a halál mindörökre.« Es törölje el az Örökkévaló a könnyeket minden arcról.”

A kép pontosan tükrözi az előbb vázolt ősi hagyományt. Az előtérben, felhúzott bal térdrel, előrenyújtott jobb lábbal, görnyedő testtartással ül a gyászoló. Kissapkás fejét, amelyet rendezetlen haj borít, jobb kezére hajtja. Baljában nyitott könyvet tart, amelynek két oldalán héber felirat: Jób könyve. Bánatos arcát riadt tekintete, tágra nyílt pupillái hangsúlyozzák. Haja, szakállja szürkészöld. Ruhájának színe fekete, amelyet a hajlatokban sötét árnyalat hangsúlyoz. Mellette négy lábú asztalkán, tányéron tojás, kenyérdarab és egy boroskupa. A háttérben keretes ablakok övezik a letakart tükröt.

A kompozíció szerkesztésére a szimmetria és a zártság jellemző. A feszültség kézzelfoghatóan jelen van. A világos színhatású háttér körülöleli az előtérben elhelyezkedő, plasztikusan és drámai kifejezésmóddal megfestett figurát. A művész itt sem használja következetesen a perspektívát. Az ablakot szemből, a közöttük lévő keretezett tükröt torz rövidülésben ábrázolja. Művészi eszköze a sűrítés. A gyászolót a legjellemzőbb testtartásban, fájdalmas mozdulatában helyezi elénk, s így a múlt és a jelen pillanatait összekapcsolja, tömöríti. A pszichikai eszközök alkalmazásával szemléletesen érzékelteti a magára maradottságot, a magány szomorúságát.

A törvénykódex előírja, hogy a temetést követő napon (a temetést is beleszámítva) hét napig földön vagy szármolyon kell ülni a gyászolónak. (43) E hagyományos képzet a Bibliára vezethető vissza. Ézsaiás 47.1. alapján tudjuk, hogy a gyászoló eredetileg a földre ült, előfordult, hogy felfordított ágyra, szármolyra vagy szalmazsák-

ra. Mivel a hagyományhú kötelezettség nem ér véget a temetéssel, így határozták meg a gyászidőt.

A kultusz ókori szokásra vezethető vissza. Etelt adtak a halottnak, majd később annak emlékére a halott nevében fogyasztották el. Ennek nyoma a temetés utáni tojásevés és a borivás is, amely a szerencse forgandóságát szimbolizálja. A régi szertartásból csupán annyi maradt meg, hogy a temetés után enni és inni kell. Ez a forrása a keresztény vallások halotti tor szertartásának. A képen látható tükröt azért kellett letakarni, hogy a gyászoló ne lássa fájdalomtól eltorzult arcát.

A büntető angyalok

A főszöveget és a 17x12,5 cm-es képet keretdíszítés övezi. Benne sötétbarna alapon stilizált háromszirmű sárga virágminta halad körbe. A szövegtükör alatt két párhuzamos között előkészítő szöveg: „Jaj nekünk az Itélet napjától, jaj nekünk a büntetés napjától, mert Isten az ő dicsőségében egyedül megkérdezi őt: vajon foglalkozott-e a Tannal és a jótékonyság gyakorlásával? S ha nincs megfelelő válasz ezekre a szavakra, átadják őt a büntető angyaloknak. Isten azonban megőrzi és megmenti őt azoktól, akik sújtják a tüzes vesszővel.”

A kép előterében körszelettel lezárt sírkőrészt látunk, amelyen a két héber betűs sor a tartalomra utal: „A kép: midőn átadják őt a büntető angyaloknak, akik kiemelik sírjából, s megadják cselekedeteinek jutalmát.”

A kompozíció a fenti szövegek festői megfogalmazása. A lebegő, szárnyas, egymásra tekintő angyalok a túlvilágra „segítették” a halottat. Testük barnás színű, plasztikusan megrajzolt, erős kontúrok határolják. Kezükből – testükből kinövő szárnyukhoz hasonlóan – sötétbarna vesszőnyaláb, amivel az érkezőt ütik. A behunyt szemű szakállas halott gyászruhát és imaleplet visel. Kezében favilla.

Az előtérben az erős kontúrokkal kialakított három figura szimmetrikusan zárt kompozíciót alkot. A harmóniát a képen szereplő elemek egyensúlya hozza létre. A hangulatot a háttér kék foltokkal felrakott felhői erősen befolyásolják. Cselekményének drámaiságát fokozza a komplementer kontraszt alkalmazása. A hidegmeleg színpár, a kék és a piros tiszta ragyogást kölcsönöz a jelenetnek. A többi

színárnyalat csak alárendelt szerepű. A kereten belüli egyensúlyt s a plasztikus ábrázolást segíti elő, hogy a figurák elvont jellegük ellenére is reálisak. Az előről jövő fény kiemeli őket. A képen, a tartalommal szemben, nyugalom honol. Ezt a szimmetrikus elrendezés s a középső tengely két oldalán a tömegek kiegyensúlyozottsága idézi elő.

Feltehetően az I. századból, I. Gamlieltől származik az a rendelkezés, hogy egyseges fehér lenruhában kell eltemetni a halottakat. A mi folklorisztikus területünkön ezt *kitli* néven ismerik. A halott jobbáiban favilla, hasonlóan a halottmosdatási jelenethez, ahol az egyik résztvevő előkészületben tartja a kezében. E néprajzi szokás szoros összefüggést mutat a feltámadás képzetével. Rabbi Jirmija végrendeletül hagyta, hogy fehér ruhában, harisnyában és cipőben temessék el. Kezébe botot adjanak, hogy útra kész legyen, ha jön a Megváltó.

Egy másik feltételezés szerint már a Talmudban megtalálható ez a képzet, s az oka az, hogy a csontok a Szentföldre gördülnek, s ott a favilla segítségével kiássák magukat. (44)

Az angyalmotívum a különböző ikonográfiai lexikonokban már több alkalommal is feldolgozást nyert. Az előző képek ikonográfiájával azonban még nem foglalkozott a művészettörténet tudománya, ezért fontos megemlíteni azokat.

ORNAMENTIKA

A nagykanizsai kéziratos Hevra Kadisa könyvben rendkívül gazdag ornamentális keretdíszítés található. Minden oldal motívuma más és más. Hogyan kerültek a népművészet jellegzetes díszítőelemei a kéziratos könyv keretdíszítésébe? A héber nyelvű kódexek – hasonlóan a más nyelvű kódexekhez – keretdíszítésének két fajtáját különböztetjük meg:

I. Művészi szempontból jelentősebbek az ornamentikában jelentkező kompozíciós ábrázolások, amelyek az egyes könyveket vagy azok részeit bevezetik, kommentálják vagy kiegészítik. Például a XIV. századból származó Avicenna mű a „Betegek gyógyítása”-ról.

II. A keretdíszítés geometrikus, növény-, állat- vagy embermotívumból, vagy ezek együtteséből tevődik össze. Például a XV. századból való Mátyás graduále.

A nagykanizsai kompozíciók a második csoporthoz tartoznak. Itt részben mértani, túlnyomó többségben növényi ornamentika látható. Ezek szoros kapcsolatot mutatnak a magyar folklórral. Igen lényeges a népművészettel való kapcsolat. Zárt közösségről van szó, amely más vallások templomait nemigen ismerhette, de a népművészeti tárgyakat igen, amelyeket a helyi zsidók láthattak és használhattak. Ilyen keretdíszítéssel találkozhattak tükrösökön, mángorlókon, cifraszűrökön, bútorokon stb., s e motívumokat könnyen el is sajátíthatták.

Rozettamotívumot láthatunk konyhai fali sőtartón, fatálon, szarvasagancsból készült lőporszarun, kapatisztitón, alabástromból készült orsókarikán, ácsolt ruhás- és kelengyeládán, ólomház cserép- és boroskorsón, hímzett lepedőszélen.

Rózsamotívumot figyelhetünk meg a puhafából készült falitékán, monstrancián, ólomház cserépből készült boroskancsón, cifraszűrűjű, halottaslepedő-szélén.

Kígyós hullámvonal-motívumot mutat a többi között a „Miska” boroskancsós a halottaslepedő-szél. (45)

A tulipán-, a szőlő-, a futórózsa-, a margarétamotívum is közismert és gyakran visszatérő eleme a nyugat-magyarországi népművészetnek.

A képzőművészettel szoros kapcsolatot mutat a közép- és kelet-európai zsidó gyülekezetek kőfaragóinak munkássága is. Ez a művészet korábban magába ötvözte a nagy európai stílusáramlatok, a román, a gótika, a reneszánsz, a barokk és a rokokó jegyeit, a biblikus formaelemekkel és a helyi népművészet motívumkincseivel gazdagítva.

Ezt a folyamatot – a nemzetközi stílusáramlatok és a népművészet érintőleges kapcsolatát figyelhetjük meg könyvünk lapjain is. De vajon mi volt az a történeti és ideológiai háttér, ami ezt az együttlétet kiváltotta?

Lengyelországból indult ki a XVII. és XVIII. században az az ideológiai mozgalom, amelyet haszidizmusnak nevezünk. Lényegét Izrael Bál Sém Tov fogalmazta meg. Vallotta az élet szeretetét, igenlését, a természet és az ember szükségszerű kapcsolatát. Megismerkedett a parasztok zene- és énekkincsével. Ezek közül sokat a haszidizmus gondolat- és érzélemvilágába ültetett át. S mivel ez a mozgalom haladó mivolta következtében rendkívül gyorsan elterjedt, hatott Magyarországon is.

Hazai zenekultúránk értékes gyöngyszeme az a dal, amelynek szövegét és dallamát egyaránt a nagykállói rabbitól eredeztetik:

*Szól a kakas már,
Majd megvirrad már!
Zöld erdőben, kék mezőben
Sétál egy madár.
De mikor lesz az már?
De mikor lesz az már?
Sejibone besz hámikdos
Ir cijaun tomálé,
Akkor lesz az már. (46)*

Tehát ez nem más, mint a magyar népdalkincs és egy szent szöveg ötvözete.

Hasonló a fejlődési vonala a jiddis nyelv kialakulásának. E középkorban keletkezett nyelv – főleg a korabeli Lengyelországban, Németországban, Magyarországon beszélték – a középfelnémet tájszólás héber szavakkal és kifejezésekkel kevert kései változata.

Könyvünk keretdíszítése egy nemzetközi művészettörténeti folyamat helyi terméke. Kialakításában, programjának megfogalmazásában, formakincsének népiségében az előbb vázolt fejlődési folyamat jelenti a gyökereket.

ÖSSZEZÉS

A Nagykanizsai Hevra Kadisa könyv Pokol (Gyehenna) traktátusának kompozíciósorozata a tartalmi szempontok alapján két részre bontható: a pokol szenvedéseinek megjelenítésére és a temetést megelőző s követő népszokások ábrázolására. Az előbbi egy XVI. századi misztikus irat képzelet szülte vetülete, az asszociációk képi megfogalmazása. Az utóbbi kötött ikonográfiai programon alapszik.

Felvetődik a kérdés: képsorozatunk kizárólag csak illusztráció-e, avagy rendelkezik az önálló műalkotást meghatározó stílusjegyekkel? A kompozíciókon lévő eseménysorozat a zsidó hagyományból meríti forrását. A szinte évszázadokig változatlan vallási szabályokat törvényködexeikbe rögzítették. Ezek részletesen foglalkoztak az élet minden területével, periódusával, összefüggéseivel. Kitöltötték az ünnepek és a hétköznapok minden óráját. Ebből adódóan korlátokat szabtak, s azokat be is szűkítették.

A zsidóság körében nem volt analfabetizmus. A közösség minden férfitagja tudott héberül olvasni, és egy részük írni is. Ez imáik nyelve, amelyet születésüktől fogva magukba szívtak. A hívek elmélyedtek az imádkozásban, a szent szövegek megismerésében, s a vallásban állandóan képezték magukat. Így a kodifikált irodalom tanításait, s ezeknek értékelését tanulmányaikból ismerték, elfogadták, s a gyakorlatban alkalmazták.

A kéziratos könyv jeleneinek nagyobb része azokat az eseményeket ábrázolja, amelyeket a Sulchán áruchban rögzítettek, s amely életüket kitöltötte.

A képek jelentősebbek, mint a szöveget segítő puszta illusztrációk. A pokol jelenei önálló kompozíciók, amelyeknek ha vannak is ikonográfiai előképei, azoktól eltérnek, képzeletdúsak, színekben igen gazdagok. A művész újateremt, s a felhalmozott ismeretanyagot, a megszerzett – átélt – érzelmeket a különböző motívumok kapcsán szinte kivetíti magából. Nagykanizsa poros világának egy darabját, egy kor érzelem- és értelemvilágát látjuk viszont.

Az egész és a rész viszonya egységes; a befejezettség érzetét kelti. Létrejött az egyensúly és a képi harmónia. Az ismert események átfomálódnak, s olyan kompozíciókban rögzülnek, amelyek a környezet, az emberek, a szokások pontos megfigyelésére utalnak.

A *Bocsánatkérés a halottól* című képen a hozzátartozó görnyedt testtartása, a *Gyászolók* jeleneten a szakállas férfi kétségbeesett kéztördelése, a *Halottmosdatás* képen a megmerevedett holttest hidegsége mély pszichikai érzékenységet mutat, ami szétfeszíti az illusztráció kereteit, s az események rögzítésén túllépve mélyebb összefüggéseket tár fel. A művész belelát a lélek rejtelmeibe, átéli a fájdalmakat, együtt érez a tragikus sorsú emberrel. Kitágul a képzelet, s egy vélt világba enged belelátni. Ezeknek az emócióknak adja képi megfogalmazását.

A művész szimmetrikus elrendezéseket alkalmaz. A figurák egy részét feszültséggel, dinamizmussal mozgatja. A hagyományos szerkesztési módot (előtér, középtér, háttér) azonban nem tartja be mindig következetesen. Művének jellegze-

tessége, hogy a képeknek sajátos ritmusuk van, s ezekkel bizonyos esetekben a feszültség feloldására is képes.

Érzéke van a sűrítéshez, mindig azt a motívumot választja ki, amelyik a mozdulat leglényegesebb eleme. Ebben foglalja össze a múlt és a jelen pillanatait. A színek élénkek, erőteljesek. Megfelelően érzékeltetik a képek borús hangulatát. A komor környezetnél az eseményhez illő színeket használja. Kiaknázza a kék-zöld-lila és sárga-piros-narancssárga színek ellentétét.

Alkalmazza a sötét és világos tónust, és így fokozza a drámai előadásmódot. Jichák Eisik – a képek alapján megállapítható – autodidakta művész volt. A kompozíciókon a fény-árnyék használata következetlen. A perspektíva alkalmazása ritkán és csak részben sikerül. Igen sok a szerkezeti aránytalanság, néha a valóság hamis illúzióját kelti. Elhibázza a szerkezetet, a részletekre, s főleg a háttérre nem mindig ügyel. Ugyanakkor a plasztikus emberábrázolásoknál, a ruhák ügyes festésű redőzeteinél az életszerűség dominál.

II. József uralkodása alatt, a XVIII. század végén, a Habsburg Birodalomban jelentős mértékben javult a zsidók élete. A szórványos tiltakozásoktól eltekintve a császári rendeletek között ezek az intézkedések váltották ki a legkisebb ellenállást Magyarországon.

Az úgynevezett „Türelmi rendelet” számukra is biztosította a szabad vallásgyakorlást, járhattak nyilvános iskolákba, s az addig mereven elzárkózott, szabad királyi városokban is letelepedhettek. Ez nyitotta meg az utat a néhány évtizeddel később bekövetkezett egyenjogúsításhoz. Az 1790-91-es országgyűlés törvényben rendelkezett a zsidóság sorsáról, és tükrözte a megváltozott viszonyokat. A külvilág szorításának enyhítése belső liberalizációt is eredményezett. Németországban Mendelssohn hatására a felvilágosodás gondolköre érezte a lazuló közszellemet.

Magyarországon Chorin Áron aradi főrabbi volt az, aki a XVIII. század utolsó évtizedeiben agitált a magyar nyelv elterjesztése mellett, a zsidóknak a magyar kultúrába való bekapcsolására. A fiatalokat iparos, mezőgazdasági és kereskedelmi pályák felé irányította. A talmudi irodalom alapján igyekezett az istentiszteleteknek az európai műveltség megkövetelte esztétikai formát adni.

Nagykanizsa gyűlölettől és előítéllettől viszonylag mentes légköre lehetővé tette a helyi zsidóság szabad életét, egzisztenciájának megalapozását. Így jöhetett létre a kéziratos könyv grafikai sorozata, amelyre a magyar zsidóság kultúrájában még nem volt példa. A nagykanizsai zsidóság életlehetőségének bizonyítéka, hogy Lakenbach Mózes mint királyi nagykereskedő halt meg, s fényes pompával temették el.

A gazdag családok házi templomokat tartottak fenn. Elemi fiú- és leányiskolájuk volt. 1840-ben iparos és kézműves egyesületet alapítottak. Ruházatuk emancipált, polgári viselet, minden megkülönböztető jel nélküli. Az empire jellegzetessége volt – a képeinken is látható – felöltő, sétapálca, lovaglónadrág, cilinder. Ugyanakkor a közösség rabbiját mindig a hagyományoknak megfelelően kaftánban láthatjuk.

A Nagykanizsai Hevra Kadisa kéziratos könyv grafikai a naiv művészet alkotásaihoz sorolhatók, ez is rokon a népművészettel, s kifejeződik benne a művész kép-

zelete, egyéni karaktere. Érződik belőle az artisztikum iránti vágy, a jó megfigyelés, az események korhű ábrázolása.

E kompozíciósorozat értékes és egyedi része a diszciplináris magyar képzőművészetnek. Elindítója a magasabb szintű, magyar-zsidó illusztrált kéziratosságnak s a grafikai művészetnek.

FELHASZNÁLT IRODALOM:Lexikonok, sorozatok

1. *Jüdisches Lexikon* I-VI. köt. (Berlin, 1927)
2. *Ocár Jiszráél* (Enciklopédia). (Jeruzsálem, 1930)
3. *Művészeti lexikon*. Főszerk.: Zádor Anna és Genthon István. (Bp., 1965)
4. Jaros, Miroslav: *Judaica Bohemiae. 1950–1980*. (Praha, 1980)
5. *IMIT – MIOK Évkönyvek*. 1895–1984 közötti évfolyamok, a zsidó művészettel kapcsolatos tanulmányai. Szerk.: Bánóczi József, Szemere Samu, Scheiber Sándor.
6. *Sulhán Aruch / Yore Dea*. (A temetéssel kapcsolatos fejezetek) (Wien, 1809)

Történelem

1. Dubnov, Simon: *A zsidóság története*. Függelék: Szabolcsi Bence: *A zsidóság története Magyarországon*. (Bp., 1991 – reprint)
2. Barbarits Lajos: *Nagykanizsa. Magyar városok monográfiája*. (Bp., 1929)
3. Villány Henrik dr.: *A százéves nagykanizsai zsidó templom*. (Nagykanizsa, 1928)
4. Allerhand, Jacob: *A zsidóság története*. (Bp., 1987)
5. Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története*. (Bp., 1986 – reprint)

Képzőművészet

1. Roth, Cecil: *Jewish Art*. (Tel-Aviv, 1961)
2. Sed-Rajna, Gabrielle: *L'Art Juif*. (Paris, 1982)
3. Garas Klára: *Magyarországi festészet a XVIII. században*. (Bp., 1955)
4. Galavich Géza: *Magyarországi reneszánsz és barokk*. (Bp., 1975)
5. Csapodiné Gárdonyi Klára: *Európai kódexfestő művészet*. (Bp., 1981)
6. Volavkova, Hana: *Schicksal des Jüdischen Museums* In. Prag. (Praha, 1965)
7. Herman, Jan: *Jewish Cemeteries*. (Praha, 1981)
8. Hofer Tamás–Fél Edit: *Magyar népművészet*. (Bp., 1975)
9. Domonkos Ottó: *A magyarországi képfestés*. (Bp., 1981)
10. Molnár László: *Iparművészeti törekvések a reformkori Magyarországon*. (Bp., 1976)
11. Galavich Géza: *Program és műalkotás a 18. században*. (Bp., 1970)
12. Homér Lajos: *Keleti miniatúrák*. (Bp., 1943)
13. Kybalova, Ludmilla–Herbenova, Olga–Lamarova, Milena: *Képes divattörténet az ókortól napjainkig*. (Bp., 1977)
14. Munkácsi Ernő: *Miniatúraművészet Itália könyvtáraiban*. (Bp., é. n.)
15. Heller Imre–Vajda Zsigmond: *The Synagogues of Hungary*. (New York, 1968)

16. *Magyarországi zsinagógák*. Főszerk.: Geró László (Bp., 1989)
17. *Picture History of Jewish Civilization*. Editor-in-Chief: dr. Bezalel Narkiss (Givatajim, 1978)
18. *A művészet története. A rokokótól 1900-ig*. A sorozat magyar változatának főszerkesztője: dr. Aradi Nóra. (Bp., 1989)
19. Merten, Ernst: *Hieronimus Bosch*. (Bristol, 1988)

Néprajz

1. *Kicur sulchán áruch I-II-III*. (Bp., 1988 – reprint).
2. Scheiber Sándor: *Folklor és tárgytörténet*. / Teljes kiadás (Bp., 1996)
3. Kecskeméti Lipót: *Halottas szertartások az ősi Izraelben*. In: IMIT Évkönyv. (Bp., 1897. pp. 90-107)
4. Kohlbach Bertalan: *Közleményei a zsidó néprajzhoz*. In: IMIT Évkönyvek. (Bp.)
5. Bahtyin, Mihail: *Adalékok a lakoma- és evésábrázolások kultúrtörténetéhez*. Valóság, 1979/2.
6. Eisenstein, Jehuda: *Ocár dinim uminghágim*. (Tel-Aviv, 1975)
7. Klein Isaac: *A Time To Be Born, a Time To Die*. (New York, 1976)
8. *Sulhán Áruch / Yore Dea*. (Temetéssel kapcsolatos fejezetek) (Wien, 1809)

JEGYZETEK:

1. Lów Immánuel–Kubinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók*. (Szeged, pp. 1885. 275-300.) és Harsányi László: *Szentesi Izraelita Hitközség története*. (Budapest, 1970. pp. 138-146.)
2. Scheiber Sándor: *Ismeretlen magyarországi zsidó kalligrafus*. (Magyar Könyvszemle. 1965/1). Rohoncról: lásd *uo.*; Németkeresztúrról: lásd *uo.*; Nyitráról: Naményi Ernő: *Ein Ungarisch-jüdischer Kupferstecher der Biedermeier Zeit. Jubiles Volume in memory of Prof. Heller*. (Budapest, 1941); Egerről: Landeszman György: *Új Elet*.
3. Kármán Mór: *Lów Lipót emlékezete*. (Budapest, 1911)
4. Stern Miksa: *A Chevrák eredete*. (H. és é. n.)
5. *Ocár Jiszráél / Enciklopédia. Chevra Kadisa* címszó. (Jeruzsálem, é. n.)
6. Tákkáná = szabályzat.
7. Dénes Gyula: *A nagykanizsai zsidó temető*. H. é. n. (Kézirat)
8. Két jeleneten van Napóleon-kalap, mint a korhú divat egyik bizonyítéka. Napóleon 1815-ben elbukott, s száműzetése után már nem hordták azt.
9. J. D. Eisenstein: *Ocár Midrásim*. (New York, 1928) Ebben a könyvben a szerző meghatározza a *Mászechet géhinom* című midrás eredetét. Elija de Vidas (1950–1588) kiadta a *Résit hochmá – Tudás alapja* című gyűjteményét. Ebben már szerepel a Pokol traktátusa című munka is. Később kiadták Prágában, Vilnában, Varsóban. A *Résit hochmá* minden egyes darabja magán viseli a kabbala tartalmi és formai jegyeit.
10. A szerző olyan mondatot választ, amely tartalmilag a könyv rendeltetésével megegyezik, és kifejezi a hívő ember túlvilági élettel kapcsolatos elképzelését.
11. Magyarországon a temetőkertek művészetét még nem dolgozták fel. A környező országokban azonban már több helyen elkészült. Például: Erdélyi Lajos: *Régi zsidó temetők művészete*. (Kriterion, Bukarest, 1980); Herman, Jan: *Jewish Cemeteries*. (Prága, 1981)
12. Galavich Géza: *Program és műalkotás a XVIII. században*.
13. Garas Klára: *Magyarországi festészet a XVIII. században*. (Budapest, 1953)
14. A csavart törzsű oszlop, amely barokk stílusjegyeket visel magán, közismert eleme a zsidó grafikának is. Például: Házassági okirat (*ketuba*). Velence, 1749 és Ferrara, 1807.
15. A szöveg eredetije rendkívül hosszú, stílusa archaikus, klasszikus hagyományokat követ.
16. Spiegel Tibor: *A Gehinom a Talmudban és a Midrásban*. Bölcsészdoktori értekezés. (Budapest, 1943)
17. Sámuel I. 28.
18. Jezsajás 38,18.
19. Krónikák II. 33,6.
20. *Mintakönyv*. Ninon Papay, XIX. század eleje.
21. M.I. 37,24.
22. Berésit Rábbá, Sábbát 22.

23. A budapesti Szépművészeti Múzeum tulajdonában több ilyen jellegű mintakönyv szerepel.
24. A XIII. századból való és spanyolországi eredetű a De Rossi-gyűjtemény. Egyik miniatúráján nyársra húzást találunk.
25. Scheiber Sándor: *Sófár a gyászszertartáson*. IMIT Évkönyv 1948.
26. *Kicur sulchán áruch*. 197. fejezet, 1-2 par.
27. Ézsaiás 1,18.
28. A színszimbolikáról lásd: Klein Ábrahám: *Az élet és a halál színjelképei*. (Libanon, 1936. p. 141.)
29. A jiddis nyelvű kommentárok rendkívül fontosak. Az idegen kifejezéseket fonetikusán írták át. Így a filológia szempontjából különösen jelentősek, mert rögzítik egy adott kor kiejtését. Részint ennek köszönhető, hogy a középkori francia és német szavak egynéhányát, illetve ezeknek kiejtését is ismerjük. Ezeket a Rási-kommentár rögzítette és őrizte meg az utókor számára.
30. E viseletről lásd: Schönér Alfréd: *A nagykanizsai kódex*. In: KÉPES ÚJSÁG 1982. március 27. 23. évfolyam 13. szám.
31. Példabeszédek 17,5.
32. *Kicur sulchán áruch*. 198. fejezet, 8. par.
33. A vállra emelés első, a zsidókkal kapcsolatos példája: Titus diadalíve Rómában, ahol római katonák vállon viszik a jeruzsálemi Szentélyből zsákmányolt Menórát.
34. Zsoltárok 91,12.
35. Példabeszédek 10,7.
36. Dr. E. Dostals tanulmányrészlete, amely Volkova: *Schicksal des Jüdischen Museums In Prag* című kötetében jelent meg.
37. A gyülekezeti perselynek egy másik típusát mutatja be Benoschofsky Imre: *Zsidóságunk tanításai* című kötetében: „A Misán Ábélim egyesületnek az a célja, hogy nélkülöző gyászolókat támogasson. A következőképpen jár el, hogy a segítségre szoruló szegény ember önérzetét kimélje. Az előjáróság minden gyászoló családhoz, akár szegény, akár gazdag, két zárt perselyt küld, az első perselyben megfelelő segítségre elégséges pénzösszeg van. Ehhez a gyászoló pecsét alatt kulcsot kap, s ugyanakkor levélben felszólítják, hogy ezt a perselyt mindenesetre ürítse ki, és szükségének mértéke szerint a teljes tartalmát, vagy egy részét tartsa meg magának. Ami pedig megmarad, ha nincs szüksége a támogatásra, akkor az egész összeget tegye vissza a másik perselybe. Egyben arra is kéri, ha módjában van, gyarapítsa a második persely tartalmát a magyéából, így segítse az egyesületet célja elérésében.” Ez az egyesület Berlinben működött, s a persely soha nem ürült ki.
38. Ezt az imát közvetlenül a temetés előtt vagy egyes helyeken a szertartás elején mondják el.
39. Dénes Gyula: *A nagykanizsai zsidó temető*. (Kézirat) p. 3.
40. Dénes Gyula: *A nagykanizsai zsidó temető*. (Kézirat) pp. 8-10.
41. A sírkövek szövege mindig igaz, bölcs, tanult embereknek tüntetik fel az elhunytakat. Mindenkit pozitív emberi tulajdonságaik szerint értékelnek.
42. A témáról lásd: Domonkos Ottó: *A magyarországi képfestés*. (Budapest, 1981)
43. *Kicur sulchán áruch* 205. fejezet 1-9. par. Sámuel II. XII. fejezetéből megismerjük a néprajzi szokás bibliai előzményét: Trónviszály volt Saul és Ávnér között. Ávnér, a kiváló

stratéga korábban Sault támogatta. Ávnér magáévá tette Ricpát, Ája leányát. Saul fia, Isbáál számonkérte Ávnér tettét, aki ezért igen megharagudott. Elhatározta, hogy átáll Júda királyához, Dávidhoz. Ávnér kiegyezett Dáviddal. A forrongó, s a kiismerhetetlenségig bonyolult légkörben Ávnért meggyilkolták. Amikor Dávid meghallotta a halálhírt, siratóénekebe kezdett. A 35. vers így hangzik: „S az egész nép elment, hogy Dávidot évésre bírja.” Ez az első említése a Bibliában a temetést követő első étkezésnek.

44. A szokás néprajzi gyökere a Talmud, Ketuvot traktátusának 3a oldalán található.
45. Az itt felsorolt népművészeti tárgyak fényképei megtalálhatók Hofer Tamás–Fél Edit: *Magyar népművészet*. (Budapest, 1975) című művében.
46. A dal szerzője, a nagykállói rabbi: Eizik Taub 1750-ben született és 1821-ben halt meg Nagykállón.

A dal héber szövegének a fordítása:

„Ha felépül a Szentély,
Es Cion városa megtelik...”

A mondanivaló és a tartalom a messianisztikus hittel, a megváltással van összefüggésben.

A DOHÁNY UTCAI ZSINAGÓGA

– A TEMPLOM ÉPÍTÉSÉNEK ELŐTÖRTÉNETÉBŐL –

Megjelent: A Dohány utcai zsinagóga – The Synagogue of Dohány Street (Budapest – Optimum kiadó, 1989)

A XVIII. századi magyar zsidóság életében a vezető szerepet két régi közösség, Óbuda és Pozsony tölti be. Az 1800-as években azonban két generáció elég, hogy az elsőbbséget mind demográfiai, mind az egzisztenciális helyzet és kulturáltság tekintetében Pest vegye át.

Első adatunk a Pestről származó Saulról van, aki egy budai, hasonló személynevű hittestvérel együtt Székesfehérváron telepszik meg, és itt a helyi káptalant IV. Béla kiváltságlevelének hitelesítésére kéri. Pesten a török hódoltság idején is találunk zsidókat, azonban 1686-tól kezdve mintegy 100 esztendőn keresztül még nyomuk sincs. A történettudomány ezt azzal indokolja, hogy a szabad királyi városok féltek a zsidók kereskedelmi és ipari konkurencijától.

Pest városában, az 1727-ben tartott zsidó összeírás jegyzőkönyve így fogalmaz a városról: „...sőt még azt se tűrjük, hogy itt bárki is megháljon, kivéve szükség esetén, vagy ha éjszaka rájuk tör, vagy a királyi táblánál elintéznivalójuk akad.” (1)

A város a XVIII. század utolsó harmadáig zsidókat nem hajlandó befogadni. Azonban 1783. március 31-én II. József császári rendelete megszünteti e – hivatalból is érvényben levő – előítéletet. Letelepedésük immár megengedetté vált a szabad királyi városokban, a kivételt csak a bányavárosok jelentették. Így kerültek a zsidók Pestre, elsősorban a Terézvárosba és a Belvárosba. A hivatalos összeírásból tudjuk, hogy 1787-ben tizennégy ún. „megtúrt” és 114 „telepes” élt a Duna bal oldalán. Ugyanebben az évben már első imaházuk is megalakult a mai Király utcában, a Hausler-féle majorságban.

1826-ban felavatták a bécsi hitközség reprezentatív zsinagógáját. A pesti zsidók közül többen jártak a császári fővárosban, és az ottani zsidó templom mély benyomást tett rájuk. Ennek hatására vezetik be a megreformált istentiszteletet a Király utcában, a „Fehérlúd” házban levő templomban. Ezt *Cultustempel*nek nevezték el, ahol kórus kíséretében, tehát módosított formában tartották a szertartást. Ez azért fontos, mert innen már egyenes az út a Dohány utcai zsinagóga liberalizált és meghatározó módon modernizált istentiszteleti rendjéhez, amely olyan épületben történt, amely külső és belső megjelenési formájában stílusreemtő erővel bírt.

A zsinagógaépítés előzményéről 1901-ben megjelent, Tenczer-díjjal jutalmazott pályaművében így ír Büchler Sándor:

„A telek, melyen a hatalmas és díszes voltával imponáló templom felépült, báró Baldácsy Antalnak képezte valaha tulajdonát. A rajta levő házat a hozzá tartozó kerttel a báró 1837. május 14-én harminczkét esztendőre adta bérbe a hitközségnek, mely ugyanekkor 47.000 pengő forintot és 50. cs. kit. aranyat tábláztatott rá. A zsidók örök áron szerették volna megvásárolni, de ennek meggátlója az volt, hogy egyes sz. kir. városokban, köztük Pesten, a zsidók ebben az időben tulajdonilag még nem szerezhettek ingatlanokat. A pestiek szigora következtében bérházakban, nagy költség fejében kellett vallási és kulturális intézményeiket elhelyezni. Hiába folyamodtak 1812-ben, hogy engedessék meg nekik zsinagóga, iskola építésére szolgáló terület megvásárlása, kérésüket elutasították. Hasonló próbálkozásuk 1825-ben ugyancsak sikertelenül járt.”

A világi és vallási vezetők közül álló testület 1845-ben döntötte el a templomépítést. Az az elv vezérelte őket, hogy e helyen olyan zsinagóga álljon, mely tiszteletben tartja a tradíciókat, de otthont ad a liberalizációs törekvéseknek is. Az istentiszteleteket ünnepélyessé kívánták tenni orgona és énekkar alkalmazásával.

A kiírt pályázatra Hild József klasszicista, Feszl Frigyes bizánci stílusú épülettel jelentkezett.

Végül Ludwig Förster mór stílusú épülettervét fogadták el. Förster 1797. október 8-án Bayreuthban született, és 1863. február 14-én Gleichenbergben halt meg. E német építész tanított a bécsi Akadémián. Munkásságát az eklektika iránti szeretet határozta meg, de sokat tanult az olasz reneszánsz formanyelvéből is. Bécsben

is tervezett zsinagógát, a Ringet és több bécsi középületet. Magyarországon nevéhez fűződik a miskolci zsinagóga tervezése.

A zsinagóga építéséhez 1854. július 30-án fogtak hozzá azzal, hogy az e helyen álló s korábban funkcionáló épületeket lebontották. Amikor Förster az építkezésektől távol volt, a munkálatokat Wechseltmann Ignác vezette. 1859. szeptember 6-án a zsidó nagyünnepek előtt ünnepi külsőségek közepette felavatták a templomot.

A zsinagógában a rendszeres istentiszteleteken kívül több kiemelkedő eseményre is sor került. 1860. december 20-án „zsidó-magyar testvéresülés” ünnepséget tartottak, melyen államférfiak, tudósok, írók, művészek jelentek meg, s ekkor első ízben hangzott fel zsidó templomban a Szózat.

1861. április 8-án Széchenyi Istvánért, 1894-ben Kossuth Lajosért tartottak ünnepi megemlékezést. Tragikus események színhelye is volt a templom. A Tanácsköztársaság bukása után nem sokkal bombamerénylet előztek meg. Azonban 1931. április 3-án már revolveres gyilkosság színhelye volt a „Dohány”. 1938. február 3-án három kézigránatot dobtak a templomból kijövő hívek közé. A háború tobzódásának közepén 1944-ben mégis emberek ezreinek adott menedéket az imádság hajléka. (2)

DOHÁNY UTCAI ZSINAGÓGA ÉS A KORABELI MAGYAR MŰVÉSZET

A magyar művészet az elnyomás idején – 1849 és 1867 között – a romantika korszaka. Ez az az időszak, amikor az építészetben Pollack Mihály és Hild József már kevésbé tevékenykedett, és Feszly Frigyes, Hauser József és Gerster Károly neve került előtérbe. A szobrászatban Izsó Miklós, a festészetben Zichy Mihály, Than Mór, Wagner Sándor és elsősorban Madarász Viktor, valamint Székely Bertalan az, aki maradandót alkotott.

A többi fejlett európai országhoz képest itthon a művészetnek nem volt elméleti irodalma. A holtpontról való elmozdulást jelentős mértékben a komoly hagyománnyal és múlttal rendelkező szépirodalom és zene segítette elő, pl. Arany János balladáit.

Tompa Mihály versei hatottak az értelmiség gondolkodására, s egyben formálták a közhangulatot. Ha szimbolikus formában is, de mégis ébren tartották a negyvennyolcas eszméket. A nemzeti opera, a szimfonikus muzsika a magyar verbunkosokból merítette forrását, s ez alkotásra serkentette a képzőművészetet is.

Nemzeti művészetünk kezdete idején, a XIX. század első évtizedeiben a polgári-világi építészet háttérbe szorította az egyházi építkezéseket. Ekkor pompában, méretben, egyszóval hatásában akarták túlszárnyalni az előző század alkotásait. A klasszicizmus e korszaka a letisztult formákat, a világos és egyértelmű belső-külső szerkezetet, az építészeti fegyelmezettséget hangsúlyozta. Az ókori példák alapján, ezeknek nyomában, szinte utánérzéssel fejlődik a magyar klasszicista építészet. A magyarországi zsinagógaművészetben e stílusnak közismert megjelenési formája a Landherr András által épített s 1843-ban felszentelt óbudai zsinagóga.

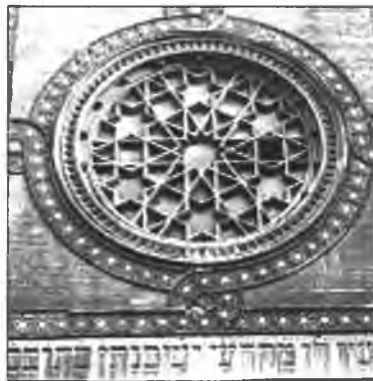
E korszakot követően, a hazai kapitalizmus kibontakozásának idején Arany János az elveszett nemzeti eposzokat akarta újraköltetni. Ugyanúgy szándékozták egyes művészeink a nemzeti díszítő formákat is újra feltalálni. A régészeti ismeretek fejetlensége miatt azonban ez a törekvés sok nehézségbe ütközött. Ezek hiányában sajátos nemzeti eklektika alakult ki, amely a „keleti” stílusokat, a bizánci, a mór és a román stílust akarta a magyar „vitézkötéssel” egységbe ötvözni. (3)

DOHÁNY UTCAI ZSINAGÓGA HOMLOKZATA

A sima kváderezéssel felhúzott sarok-rizalitokat sokszögű háromnegyed oszlop fogja közre, melynek tetején egy-egy kupola emelkedik. Az oszlopoknál úgy a torusz, mint a trochilusz szerkezeti elemként funkcionál. Az alsó részben levő valódi boltozatot több rétegű, keleties, ornamentális díszítés tölti ki. A felső szinten levő, ornamensekkel borított ablaknyílást négy oszlop tagolja.

Az oszloplábak felett, az ablaknyílások alsó szintjén és a fogazott párkánytag alatt a templom egész homlokzatán kőfonat húzódik végig.

A középrizalit alsó és középső egysége funkcionális jellegű. Hat lépcsőn jutunk fel a díszes főbejárathoz, amelyet téglány alakú keret ölel. Mindkét oldalán egy-egy félköríves záródású ablak biztosítja a szimmetriát. A kapu felett bibliai idézet: „Veszu li mikdás, vesáchánti betochám.” – „És készítsenek számomra szentélyt, hogy közöttük lakozzam.” (4) A csillaggal megjelölt betűk számértékének összege a zsinagóga építésének dátumát, az 1859-es esztendőt adja ki.

A szentírási mondat feletti áttört, mives rózsabla a belső tér egyik fő fényforrása. A két szélen levő ablakok formájukkal a Tízparancsolat kőtábláit imitálják így is kihangsúlyozva az épület vallási jellegét.

A középrizalit legfelső zónája ritmikusan ismétlődő ablakokból tevődik össze. A világos és sötétebb tónusú téglák anyagukból és elhelyezkedésükből adódóan teremtik meg a harmóniát.

A két minaretszerű kupolás torony mögött – középen – a háromszögű oromzat tetején római számokkal ellátott két kőtábla díszel. A templom tornyai 43,61 méter magasak, a tornyokon levő órák számlapjainak átmérője 1,34 méter.

A Dohány utcai templom a magyarországi zsinagógaművészetben stílussteremtő szerepet töltött be. Ezt a hatást mutatta Knabe Ignác műve: a budai Öntőház utcai templom, amely a II. világháborúnak esett áldozatául. Temesvárott a Schulmann Ignác építette templom, valamint az 1869-ben felavatott pécsi zsinagóga, Gerster Károly és Frey Lajos munkája. De hasonló stílusjegyeket lehet felfedezni az egykori debreceni, pozsonyi, malackai, jászberényi, orosházi, békéscsabai, galgóczi, kolozsvári, monori, újpesti (nemrégiben renovált), adai, székesfehérvári, nagyszombati és a nagyváradi ortodox templomon is.

DOHÁNY UTCAI ZSINAGÓGA HELYE A ZSINAGÓGAI BELSŐ TÉR FEJLŐDÉSTÖRTÉNETÉBEN

A zsinagóga szó a görög szünagogé kifejezésből származik. Egyszerre az istentisztelet helye és tanház. Az utóbbira utal a II. világháború előtt, elsősorban Északkelet-Magyarországon elterjedt elnevezése: a „Schül”. Ez a jiddis kifejezés a német „Schule” szóra vezethető vissza, s arra a rendeltetésre utal, amelyről a Dohány utcai zsinagóga építtetői és a Baldácsy család között kötött szerződésben is szó van.

A Biblia utáni zsidó irodalom legnagyobb gyűjteménye, a Talmud, azt írja elő, hogy a templomot a város legmagasabb pontján kellett felépíteni. A későbbi évszázadokban, a Szentföldön kívül élő zsidóknak templom építésére legtöbbször csak a város szélén vagy a városon kívül jutott hely. Ez a gyakorlat valósult meg a Dohány templom esetében is.

A templom tanház is, ahol a tér közepén elhelyezett tóraolvasó asztal a zsinagóga egyik legfontosabb helye. A székek elhelyezkedése is ezt mutatja. Mindegyiket a tóraolvasó asztal irányába állították. A XVIII. században az egyenjogúság kivívása, az emancipáció, a liberalizációs törekvések a zsinagógák belső terében is éreztették hatásukat. Lényeges módosítások történtek.

A Dohány utcai zsinagóga tulajdonképpen bazilikális összetett tér. Nem más, mint az őskeresztény bazilikák, a késő évszázadok bazilikáinak XIX. századi adaptációja. Maga a bazilikás térforma a római templomból fejlődött ki, oly módon, hogy a félkörös térbővítményt, az ún. exedrát, elhagyták. A kapukat az apszissal szemben nyitották meg, így a templomba belépő ember elé tárult a templom meg-hitt hangulatot teremtő, alázatosságra nevelő, szerénységet követelő, varázslatos vi-lága. Festmények, szobrok, mesteri fényhatások lenyűgözték a látogatót.

A Dohány zsinagóga belső terén is érezhető a nagy világvallás, a katolicizmus hatása.

A zsidóság eszmevilágától a „Ne csinálj magadnak faragott képet!” tiltó paran-csolat ellenére sem volt idegen a képzőművészet szeretete. A zsinagógai művészet alkotói Mózes diadalénekének költői megfogalmazású mondatára összpontosítot-ták erejüket: „Ez az én Istenem, hadd ékesítsem őt!” Ez az „ékesítés” vált művé-szetük forrásává.

A Dohány templom alkotói nem voltak zsidók! Olyan teret hoztak létre, amely a keresztény templom ismert szerkezeti elemeiből tevődik össze. Eszmei tartalma van a rávezetőtér és a templombelső kapcsolatának. A hívőt a frigyszekrény felé in-vitálja a dinamikus hosszhajó.

A TEMPLOM BELSŐ TERE

A templom aulájába három kétajtós kapun juthatunk be, amelyekre a vaspon-tokkal díszített pántos szerkezet a jellemző. Az aulát három kupola fedi le, melyek közül a középső a legnagyobb. Ezeket ornamentális festés díszíti.

A középső portál felett miniatürizált rózsablakon szórt fény tör át.

A zsinagóga fő szerkezeti egységébe, a háromhajós belső térbe lépve a padlóza-tot mindenütt leborító mozaik a szembetűnő. A geometriai formák azonos ritmus-ban lüktetnek.

Monumentális, lenyűgöző tér tárul elénk. A padosorok tengere elsöprő lendület-tel invitál arra, hogy előbbre, a hely vallási szempontból leglényegesebb része, az

áron hákódes, a – Feszl Frigyes készítette – frigyszekrény felé közeledjünk. A középső úttól jobbra-balra a férfiak helyét találjuk.

A második világháború befejezése óta a két oldalhajóba már asszonyok is ülhetnek. Rendeltetéséből adódóan azonban az első és a második emelet volt az, ahol a nők foglaltak helyet. Nagyünnepeken, amikor zsúfolásig megtelik a templom, a régi ültetési rend a domináló.

A padokat itt-ott fémfeliratok ékesítik. Rajtuk nevek. Ezekkel azokra a személyekre emlékeznek, akik a templom építéséhez, karbantartásához nagyobb összeggel járultak hozzá. Ezek az ún. örökülések.

A hosszanti térben két, hatalmas félköríves záródású vasoszlop emelkedik. Ezen nyugszik a tetőszerkezet. Negyvenöt egységből áll a kazettás mennyezet, ahol a geometrizáló minták szerény díszítő motívumként jelennek meg. Jelenlegi állapotukat jelentős mértékben befolyásolta a történelem vihara.

Az alsó szinten és az első emeleten a falsíkot félköríves záródású ablaksor töri át, amelyekben visszatérő motívum a kék háttérből szinte kiugró hatágú Dávid-csillag. A második szinten mindkét oldalon, három-három nagyméretű rózsablakon árad be a fény, megteremtve a meghittség hangulatát.

Az első oszlopoknál áll a katolicizmus hatását mutató, csigalépcsővel ellátott, impozáns oldalszószék. Elhelyezésük indokolt, mert a hatalmas templomot csak innen lehet „bebeszélni”.

A keleti falon, az oltárrész előtt, félköríves formában, a hely szentségére zoltár-idézet hívja fel a hívők figyelmét.

E mögött emelkedik az összetett térkonstrukciójú „szentély”, amely kétségkívül a legatraktívabb szerkezeti elem. Erőteljesen érződik rajta úgy strukturalitás, mint díszítettség tekintetében Feszl Frigyesnek, a Vigadó építőjének hatása.

Az ornamentika, a színek megválasztása, a nemes anyagok használata a keleti ízléskultúrával kapcsolatos rokonszenvre utal.

Az előtérbe két oldalról lehet feljutni. Az itt levő korlátdíszítés a templomi bútorművészet nemes arányú remekműve. A közepen elhelyezkedő alsó szószékről a rabbi péntek este vagy szombat délelőtt szól híveihez. A két oldalán álló túldíszített székre azok ülnek, akik az ünnep délelőtti istentiszteleten a frigyszekrényből kiemelt, a Mózes öt könyvét magába foglaló tóratekeresztet ölükbe fogják.

A „Szentély” centrumában áll a felhajtható nagyszószék. Habár a zsinagógára a nonfigurativitás jellemző, díszítő elemként itt Juda oroszlánjainak faszobrait is felhasználták. A szószék összecukott formában mint tóraolvasó-asztal és mint a kántor előimádkozói pulpitus is működik. Két oldalon a notabilitások, az előljárók részére fenntartott ülések helyezkednek el.

Három lépcsőn juthatunk fel a bal oldali rabbi- és a jobb oldali kántorüléshez. Háttámlájuk a frigyszekrény struktúráját idézik. Előttük bizánci ízlésű, két nyúlánk világítótest, amely ma kétszer 11 villanykörtevel szórja a fényt.

A frigyszekrény síkjából kiemelkedik a két márványoszloppal indított és szabálytalan timpanonnal lezárt portál, amelynek középpontjában Isten négybetűs neve, a tetragramaton, a Jahve olvasható.

A frigyszekrényt kupola zárja le, melynek tetején magányos Dávid-csillag magasodik.

A frigyszekrény kárpitjai különböző korúak. A hétvégi istentiszteleten használandó pároheten (kárpiton) díszítőelemként hímzett tórakoronát és baldachin motívumot használt fel a készítő. Alatta a héber nyelvű szöveg az adományozó nevéé és a felajánlási alkalmat tünteti fel.

A frigyszekrényhez lépcsőkön, keleti perzsa szőnyegek juthatunk. Lépcsőnként két-két képet ábrázolt a művész. Az itt megfogalmazott jelképek Jákob 12 fiának, a későbbi 12 törzsnek bibliai forrásból merített szimbólumai.

A szőnyeg alatt a mozaikpadlózat bonyolult geometriai formákból tevődik össze. A frigyszekrény előtt állandóan ég a „nér támíd”, azaz az örökmécses.

A templom mögötti téren, a keleti szárnyon található a rabbi és a kántor öltözője. Az oldalágon a vőlegény és a menyasszony szobáját építették. A rabbiszoba falán azoknak a rabbiknak fényképei kaptak helyet, akik a gyülekezet vezető rabbijai voltak. Itt a közelben tárolják az esküvői baldachin, a chupá négy darab csavart oszlopát is.

A ZSINAGÓGA ÁLLAPOTA

A Dohány utcai zsinagóga az európai művészet két áramlatának terméke. Magán viseli a romantikus építészeti stílus jegyeit és a keleti ízléskultúrájú historizálás motívumait. Legnagyobb rabbijaink hirdették itt magyar nyelven Isten igéjét, tanították az ősi Tant, a hagyomány szellemében. (5) Hosszú-hosszú évtizedek óta az imádság háza, ahol a hívő lélek őszinte fohással fordulhatott a Világ Alkotójához, a Mindenhatóhoz.

„1944-ben pedig, amikor leomlott minden gát, elszakadtak a korlátok, s mindent elöntött a gyilkos gyűlölet árja, a nagy templom oltalom, menedékhely, mentsvár lett. A hozzá csatlakozó épületekkel, a Hősök Templomával és a kultúrházzal együtt először egy sárgafoltos munkaszolgálatos századnak adott otthont. Az ősi falak tövében »katonai körlet« keletkezett, amely nemcsak a századnak, hanem családtagjaiknak és hozzátartozóinak is menedékhelye lett. Körös-körül az utcán forrongott a bosszúvágy, szóltak a fegyverek, a nagy templom védelmezően magához ölelt mintegy kétezer halálraszánt üldözött zsidót, és nem engedte feljűk a vérgőzös gyilkosokat. Szombat beköszöntése idején bevonultak a templomba a megvédettek és Isten előtt hálát adtak az eddigi megmenekülésért és további oltalomért imádkoztak. ”

E csodálatos nagy épületet 27 találat érte, tetőzetén sérülések tátongtak. De az óriási vérvesztéséget szenvedett magyar zsidóság élni akarását, hitét és jövőbe ve-

tett bizalmát bizonyította, hogy a Dohány utcai zsinagógát rendbe hozták, s ismét megindulhatott az aktív zsidó élet.

Templomunk, amely a világ második legnagyobb zsinagógája, nekünk jelképünk, szimbólumunk, utat mutató fáklyaláng. De nemcsak nekünk, a múltat sirató túlélőknek, hanem utódainknak, követőinknek is.

Parancsoló szükség főtemplomunk megóvása.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

1. Roth, Cecil: *Hárománut hájehudit*. (Givátájim, 1974)
2. *The Jewish World*. Ed. by Elie Kedourie, London, 1979.
3. Vadász Ede: *A pesti zsidó templom első ötven éve*. (Budapest, 1909)
4. Katona József: *A 90 éves Dohány utcai templom*. (Budapest, 1949)
5. Raj Tamás: *A Dohány utcai zsinagóga*. (Budapest, 1984)
6. Grossmann Zsigmond: *A pesti kultusztemplom*. In: Magyar Zsidó Szemle. (Budapest, 1923. pp. 86-94)
7. Goldberger Izidor: *A zsidóság templomépítési készsége*. In: Blau Emlékkönyv. (Budapest, 1926. pp. 187)
8. Kempf, Franz Xavér: *Geschichte und Blau des neuen Israelitischen Kultus-Temples in Pest*. (H. .n. 1859)
9. Vámos Ferenc: *Feszl Frigyes és kora*. In: Magyar Művészet I. (Budapest, 1925. pp. 353-357)

JEGYZETEK:

1. Pest Város Tanácsának Jegyzőkönyve. X. könyv 376. szám.
2. Dr. Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégebb időkől 1867-ig.* (Budapest – IMIT, 1901)
3. Katona József: *A 90 éves Dohány utcai templom.* (Budapest, 1949)
4. Fülep Lajos, Dercsényi Dezső, Zádor Anna: *A magyarországi művészet története.* (Budapest, 1970)
5. Mózes II. könyve 25,8.
6. A zsinagóga eddigi rabbijai voltak:
 - Meisel Farkas Alajos (1815–1867)
 - Kohn Sámuel (1841–1920)
 - Kayslering Mayer (1829–1905)
 - Hevesi Simon (1863–1943)
 - Fischer Gyula (1861–1944)
 - Grossmann Zsigmond (1880–1945)
 - Hevesi Ferenc (1898–1952)
 - Herskovits Fábián (1907–1982)
 - Katona József (1909–1959)
 - Fisch Henrik (1907–1986)
 - Salgó László (1910–1985)
 - Schőner Alfréd (1948–
 - Landeszman György (1944–
 - Frölich Róbert (1965–

FEJEZETEK BUDA ZSINAGÓGA-ÉPÍTÉSZETÉNEK TÖRTÉNETÉBŐL (1)

Megjelent: New York-i Figyelő (1995 – 20/1.)
és Keresztény–Zsidó Teológiai Évkönyv 2002 (Budapest – 2002)

Az 1241-42-ben végbement tatárjárás után IV. Béla király alapította meg a budai Várhegyen a Várnak nevezett budai várost, Magyarország új fővárosát.” (2)

„A budai Várban, az 1240-es évtized második felétől fogva – magyarok, németek, majd franciák, vallonok, olaszok mellett – zsidó telepések is tekintélyes számban jelentek meg. Elődeik a magyar királyság megalapításának korától fogva szerepelnek történeti emlékeinkben. Budán, az új fővárosban való letelepedésük idejét 1245–1250 közé tehetjük.” (3) – írja Zolnay László a budai várépítés történetének egykori jeles kutatója. (4)

A gyülekezet története egy vérzivataros múlttal rendelkező kisebbség viszontagságos históriája. Napjaikat az állam és a vallás törvényei határozták meg. Az emberek – nagyrészt – befelé fordultak, zárkózottan éltek. Falakkal nem határolt gettó az otthonuk. Gondolkodásmódjukat az évezredek hagyomány formálta. Mindig útra készen álltak. De zsinagógáik, melyek egyszerre az istentisztelet helyei és a tanházak, már olyan stílusban épültek, mint a kor többi házai, templomai. (5)

ÓBUDA

Okmányok szerint már a XIV. század elején éltek e helyen zsidók, és a XV. században már gyülekezetet is alkottak. Az újkori zsidó hitközségek a földesurak fennhatósága és védelme alatt születtek és fejlődtek. Így történt ez Óbudán is. A Budai Építő Bizottság szakértőket küldött ki 1817-ben, hogy eldöntsék, kell-e új templomot építeni a régi, rossz állapotban lévő zsinagóga helyére.

Óbudai zsinagóga

A szakvélemény eredményeképpen az új zsinagóga tervezésével Landherr Andrást (6) bízták meg. Az alapkő letételétől a felavatásig mindössze másfél esztendő telt el. 1821. július 20-án ünnepélyes keretek közepette felavatták az épületet, amely az európai zsinagóga-művészet egyik remeke.

A zsinagóga homlokzatának képlete: a-b-a. A homlokter középpontjában talapzaton álló, hat korinthuszi oszloppal tagolt előcsarnok látható. Az oszlopok talplemeze felett attikai lábazat emelkedik. A gerendatag feletti képszékben héber nyelvű szöveg olvasható:

”כל תפלה כל תחנה אשר תהיה לכל האדם ... ופרש כפיו אל הבית הזה.”

„MINDENKI AKI IMÁDKOZIK ÉS KÖNYÖRÖG ... TÁRJA KI TENYERÉT E HÁZ FELÉ.” – Királyok I. 8,38.

A zsinagóga homlokzati terét az architrávon lévő háromszögű oromzat uralja. A timpanon közepén kör alakú nyílást láthatunk, amelyet két oldalról egy-egy ferde tetejű negyed-pillér határol. Az orompárkányok találkozásánál – a zsinagóga homlokzatának legmagasabb pontjaként – márványból készült kettős kőtábla magasodik. A kőtáblákon kétszer ötsoros megoszlásban – héber betűkkel – a Tízparancsolat igéinek kezdő szavait olvashatjuk.

A zsinagógára jellemző formajegyek: nemes arányok, letisztult formák, monumentalitás, harmónia. Landherr András, akit a magyar neoklasszikus építészet egyik reprezentánsának tartanak, formanyelvét kiváló kortársának, Pollack Mihály-

nak korai alkotásából tanulta. A zsinagóga előképének Pollack fiatalkori műve, a Deák téri evangélikus templom tekinthető.

A zsinagóga falán 1957-ben a következő táblát helyezték el: „Műemlék. Épült 1820-21-ben Landherr András tervei szerint az itt állott XVIII. századi zsinagóga helyén.” A templomot 1900-ban, 1948-ban és 1975-ben renoválták.

„Jelenleg a Magyar Televízió stúdióinak használja. Új funkciója környezetét is átformálja. Korábbi kerítését és a környezetében álló földszintes lakóházakat is lebontották.” (7)

ÚJLAK

Újlakon 1888-ban készült el az a neogót stílusú téглаépület, amely a mai Frankel Leó út 49. szám alatt található. E templom a magyarországi zsinagóga-művészet ékszerdoboz. Nyugati homlokzatát két falpillér három részre tagolja. A bérházak ölelte épület két szélső kapuzatán a nők számára fenntartott karzatra, a középső portálon át, amely a nyugati homlokzat falsíkja előtt helyezkedik el, a zsinagóga belső terébe juthatunk. (8) A főhomlokzat középső tengelyének ritmikusan ismétlődő eleme a hatszögű Dávid-csillag.

A bejárati ajtókon, a kapu feletti félkörívben, a gótikus ablakkeretben és a csücsív tetején ismétlődik e motívum. A zsidó vallás e régi jelképének kialakulását így foglalja össze Kohlbach Bertalan: „Az ölelkező háromszög a fölfelé törekvő világosság ura (Ormuzd) és a csücsával lefelé fordított háromszög a rombolás istene (Ahriman) ti. Adonáj, a világosság és sötétség alkotója, a béke megalkotója és a rossznak a teremtője.” (9) A jeles folklorista hipotézisét Jesájá 45,7. versére vezeti vissza: „Aki alkot világosságot és teremt sötétséget, szerez békét és teremt rosszat, én az Örökkévaló teremttem mindezeket.” (10)

A zsinagóga falát stukkó virágdíszítés teszi árnyalttá. A templom tetején két kőtábla magasodik, rajta a Tízparancsolat igéi. Az előcsarnokon keresztül érkezünk a belső térbe, ahol a leglátványosabb rész a meghitt hangulatot teremtő frigyszekrény, melyben Mózes öt könyvének tekercseit őrzik. E tóratekercsek – a lágymányo-

si kis zsinagógában lévőekkel egyetemben – a legjelentősebb ilyen jellegű gyűjtemények közé tartoznak Magyarországon.

A Fellner Sándor (11) tervezte Frankel Leó úti templomot, belső enteriőrjét és külső architektúráját felújították. Most régi pompájában ragyog, s a Károli Gáspár téri imaházon kívül, amely hírnökként megmaradt a huszonöt budai imaházból, héber nyelven is imádkoznak az Egek Urához.

JEGYZETEK:

1. E sorok írója az óbudai zsinagóga eladása előtt utolsóként prédikált e zsinagógában. Mint a Frankel Leó úti zsinagóga közel tíz évig volt rabbija, 1994. szept. 4-én dr. Schweitzer József ny. országos főrabbiával és dr. Singer Ödön budai főrabbiával együtt avatta újjá a renovált újlaki zsinagógát.
2. Buda alapításáról lásd többek között:
 - a. Salamon Ferenc: *Budapest története I-III.* (Budapest, 1885)
 - b. Gárdonyi Albert: *Magyarország középkori fővárosa.* In: Századok (Budapest, 1944)
 - c. Zolnay László: „Opus Castri Budensis”. A XIII. századi budai vár kialakulása. *Tanulmányok Budapest múltjából XV.* (1963) In: Zolnay László: *Buda középkori zsidósága.* (Budapest, 1968. p. 57)
3. Buda zsidó lakosságáról lásd többek között:
 - a. Kohn Sámuel: *A zsidók története Magyarországon. I.* (Budapest, 1884)
 - b. Scheiber Sándor: *Magyarországi zsidó feliratok.* (Budapest, 1960)
 - c. Zolnay László. I. m. p. 57.
4. Zolnay László. I. m. p.13.
5. A magyarországi zsinagógák építészetéről néhány összefoglaló mű már napvilágot látott. Lásd:
 - a. Heller Imre, Vajda Zsigmond: *The Synagogues of Hungary.* (New York, 1968)
 - b. *Magyarországi zsinagógák.* Főszerkesztő: Gerő László. Szerzők: Gazda Anikó, Kubinyi András, Pamer Nóra, Poczy Klára, Vörös Károly. (Budapest, 1989)
 - c. Gazda Anikó: *Zsinagógák és zsidó közösségek Magyarországon.* (MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1991)
 - d. Néhány magyarországi zsinagóga – teljességre törekvő – művészettörténeti elemzése is megtörtént. Témánk szempontjából kiemelendő: Csemegi József: *Az óbudai zsinagóga.* (Budapest, 1949)
6. „Landherr András (1809–31 között működött): pesti építész, a legjobb kismesterek egyike. Számos szokványos lakóház tervét ismerjük, melyek a Szépítési Bizottság elé kerültek. Okleveles adatok alapján Landherr művének tartják az óbudai zsinagógát (1820-21) Ennek kvalitása azonban magasan felülmúlja egyéb műveit. Az óbudai mintájára építette a kevésbé jelentős hunfalvi (Hunovce) zsinagógát.” In: *Művészeti Lexikon III.* Főszerkesztők: Zádor Anna és Genthon István. (Budapest, 1967. p. 20)
7. In: *Magyarországi zsinagógák.* I. m. p. 220.
8. Jakab Dezső és Soós Aladár tervei szerint a zsinagóga épületét 1928-ban egy hatemeletes bérházzal építették körül.
9. Kohlbach Bertalan: *Folklore a zsinagógában.* In: IMIT Évkönyv. Szerkesztette: dr. Szemere Samu. (Budapest, 1930) Scheiber Sándor dolgozatot szentel a folklorista emlé-

- kének. Lásd: *Kohlbach Bertalan és a zsidó néprajz*. In: *Folklór és tárgytörténet*. (Budapest, 1974. I. kötet pp. 374-386)
10. *Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) Szentírás fordítása*. (Budapest, 1900)
11. „Fellner Sándor (Bp., 1857. január 22. – Bp., 1944. nov.): építész. Párizsi tanulmányi éve alatt Zichy Mihálynál festeni tanult, s itthon néhány képet ki is állított. 1879-től Budapesten működött, számos bérházat, palotát, vidéki kastélyt tervezett. Fő művei: a várbeli Pénzügyminisztérium épülete (1901–04) gazdag díszítésű gótikus stílusban (az ostrom után átépítve), az Igazságügy Minisztérium épülete (1918, Markó u. 16.), valamint az elpusztult Ritz (Duna-palota) Szálló.” In: *Művészeti Lexikon*. I. m. II. kötet p.40.

AZ ELVESZÍTETT ÁLMOK

– DR. BIRNFELD SÁMUEL EMLÉKÉRE –

„A FÉLBEMARADT EMBERVÁGYAKÉRT, A MEGZAVART MŰVÉSZÁLMOKÉRT, A CSONKA ALKOTÁSOKÉRT, TORZÓKÉRT HANGFOSZLÁNYOKÉRT, MEGSZAKADT SZERELMEKÉRT ÉS A MEGROKKANT, KIFOSZTOTT LELKEKÉRT KI TART REQUIEMET, KI SZENTEL NEKIK EMLÉKET?”

Könnyek kapuja. 44. old. (1)

E költői gondolatot fogalmazta meg néhány hónappal halála előtt dr. Birnfeld Sámuel. Nevét elfelejtették. Egyénisége, szikár alakja, szemüvege mögül elővillanó átható tekintete, lírai álmai eltűntek a múlt homályában. Ötvenhat esztendeje, 1944. decemberében rabszolgává alázottan éhen halt Felixdorfban.

Özvegye több mint négy évtizeden keresztül őrizte szellemi hagyatékát, egyéniségét jellemző rajzait, muzikalitását feltételező szerzeményeit, nemes veretű stílusban született írásait, fordításait.

Ki is volt dr. Birnfeld?

Szüleinek hatodik gyermekeként 1906. december 6-án született Szegeden. (2) Felsőfokú tanulmányait a budapesti Országos Rabbiképző Intézetben és a Pázmány Péter Tudományegyetemen végezte. A *numerus clausus* alatt kitüntetéssel doktorált. Átfogó műveltségére jellemző, hogy a német, az angol és az olasz nyelven kívül megtanult arabul, arameusul, perzsául, szanszkritül, s otthonos volt a babilóniai ékírásban is. Széles látókörű, a művészeteket ismerő és kedvelő, az irodalom iránt érdeklődő egyéniség. (3)

Rajzolni ifjú éveiben az akkor Szegeden letelepedő Heller Ödönnél tanult. Autodidakta alkat, aki utazásai során megismeri a művészetek sokszínűségét, s elmélyül alkotó módszereikben. Főleg a grafika vonzza, s mint naiv művész, ebben a művészeti ágban képes érzékeltetni a lelke mélyén rejtőző gondolatokat. Portréin többek között emberi és művészi ideáljait jeleníti meg.

„SZERETNÉK MAJD TALÁLKOZNI HÁROM IDEÁLOMMAL. MÓZES-
NEK KEZET CSÓKOLNÉK, LEONARDO DA VINCI ELŐTT LEVENNÉM KA-
LAPOMAT, BEETHOVEN LÁTTÁRA PEDIG ZOKOGVA BORULNÉK LE.”

Pantheon. 20. old.

Tájképek, Biblia, Holocaust

Hítvesi szerelem fúzi feleségéhez, ugyanakkor létbizonytalanság, értetlenség lengi körül. Gyakran e magába forduló lélek mély hite ellenére vagy talán éppen amiatt, az írásba, a zene komponálásába és a rajzolásba, a művészi önkifejezésbe „menekül”. Magányossága alkotásain is visszatükröződik. Kopár tájak, levélkorona nélküli fák, a Tisza partjára kikötött rozszant bárkák, emberek nélküli hideg természet, melyet beárnyékol az itt-ott előtűnő tónusosan megrajzolt felhőzet. A fenyő-
kel övezett, felkiáltójelként a magasságok felé törő hegyvonulatok között kanyargó kietlen utak, a hegytetőt uraló magányos kolostor, a megdermedt mozdulatlan szélmalom, az ódon hangulatot árasztó szegedi zsinagóga belső enteriőrje, a Dávidcsillaggal megkoronázott-megbélyegzett Löw templom, mind-mind félelmeinek, lelki traumáinak, sikertelenségének a kép nyelvére lefordított drámai rezdülései. Ugyanakkor kifinomult humorérzéke a groteszk felé is hajlik. Majd felülemelkedve a mindennapok adta keserűségén, szinte fotorealista hűséggel ábrázolja a szegedi tanyavilág bölcs parasztembereit.

„ZSIDÓ TEMETŐBEN KÖVET RAKNAK A SÍROKRA, A VIRÁGOKKAL HÍMZETT SÍRHANTTAKARÓ TILOS. BÁRKIK VOLTUNK IS, BÁRMILY JÓK, BUKOTTAK, SZENT BÉLYEGESEK, NEKÜNK MÉG A HALÁL UTÁN IS KÖVEK JUTNAK. ZSIDÓ SORS...”

Élet-halál. 31. old.

Kevés vallási témájú képet rajzolt, de bibliai tárgyú kompozícióin az áhítat húrjait pengeti. A három angyalt mély alázattal fogadó Ábrahám, a népében csalódó, de mégis értük imádkozó Mózes, a két kőtáblát átölelő próféta mozdulata, az ódon zsinagógában imaköpenyébe burkolódzó imádkozó zsidó egy-egy vallomás a hitről, a reményről s a világot átfogó isteni szeretetről.

„CSODÁLATOS VAGY ISTEN, HOGY SILÁNYNAK LÁTSZÓ ANYAGBA BELESUGÁROZTÁL MENNYEI FÖNSÉGEDBŐL EGY PARÁNYIT. TEREMTÉD A KÖVET, MELY ÚTSZÉLRE HULLOTT, FOLYÓMEDRÉNEK SZÉLÉRE SODRÓDOTT, A FÖLD MÉHÉBE REJTŐZÖTT ÉS TE KIHozAT-
TAD AZT ÉGKŐNEK, SZOBORNAK, SZÍNI KÖTÁBLÁNAK, DE SÍRKŐNEK IS.”

Az én Istenem. 5. old.

A 30-as évek végének, a 40-es esztendőök elejének történelme, történetek vetületei híven tükröződnek alkotásain. Háború, milliók halála, diszkriminációs törvények, munkaszolgálat, deportálás, koncentrációs tábor, népirtás. Érzí, átéli s ábrázolja az éledő, majd egyre erősödő fasizmus romboló szellemét. Dávid-csillaggal megbélyegzett bohóc meredten fürkészi a levegőben játszadozó, imbolygó léggömböt. Halálfejes fasiszta katona mered a nézőre egy másik képen, kinek sisakján és arcán a félelmet és rémületet keltő horogkereszt kórtörténeti dokumentum. A Bibliában leírt egyiptomi rabszolgaság asszociációra, s párhuzamos gondolkodásra készíti. Hisz a bibliai üzenet igazságában, az igazság győzelmében, de látja, érzi, tudja, hogy a „szabadulásig” mennyi, de mennyi áldozatnak kell ártatlan vérért hullatnia. Az 1944 tavaszán készült grafika-sorozatán a Peszáchra (zsidó húsvét), a szabadság ünnepére meggyötört munkaszolgálatost rajzol, aki a végtelen, kietlen talajban gyalogol. Mögötte az emberekkel teli vonatok dübörögnek, és az eligazító felirat önmagáért beszél: *DEPORTIERTE JUDEN*.

„EGY FOGOLYTÁBOR A MEGTÉBOLYODOTT VILÁG EGY SARKÁBAN. A TÁBORT HÁROMSZOROS ÁRAMMAL TELÍTETT DRÓTSÖVÉNY VESZI KÖRÜL. HA A TÁBOR ALSZIK, A DRÓTCSOMÓK BESZÉLGETNI KEZDENEK EGYMÁSSAL A TITOKKAL TERHES CSÖNDBEN. MINDENIK CSOMÓ TUD MÁRTÍR-MESÉT, MELY OTT JÁTSZÓDOTT LE NÁLA. E MESÉK HALLATÁRA A DRÓT-KERESZT „KADDIST” – HALOTTI IMÁT – SUTTOG A CSOMÓKNÁL, AMELYEKET VÉRTANÚK ÉRINTETTEK MEG...”

Látomások 50. old.

Van azonban egy másik Magyarország is, amelyet Madách Imre, Ady, Babits, Juhász Gyula, József Attila, Móra Ferenc, és számtalan más humanista neve és szellemisége fémjelez. (4) S természetesen az akkor, 1944-ben 100 éve halott Petőfié, akinek életművéhez mélyen kötődnek utódai. *Kettősgyökerűsége* abból a tradícióból sarjad, amely a toleranciából és a szeretetből építkezik. Amely befogadni, és nem kirekeszteni, építeni, és nem pusztítani, ültetni, és nem kiirtani akar.

„IGEHIRDETÉSEN VOLTAM A KISKUNSAÁGBAN, ÉS KÉT KÉPET IDÉZTEM FÖL ISTEN TÁRLATÁBÓL: MAGYARSÁGOM ÉS ZSIDÓSÁGOM KÉT SZIMBÓLUMÁT. MAGYARSÁGOM KÉPE EGY ELHAGYOTT SZÉLMALOM VOLT. CSONKÁN ÉS VITORLASZEGETTEN ÁLLOTT A BÚZA-ASZTAGOK KÖZÖTT, MINT FORDÍTOTT FELKIÁLTÓ JEL. PONTJA – A NAP – FÉNYSZÓRÓ CSÓKKAL NEHEZEDETT RÁ, ÉS A CSÓKBAN VÍGASZ, GYÓGYÍTÓ IGÉRET VOLT. ÉS A BÉNA KAROK ISTEN FELÉ NYÚLTAK. ZSIDÓSÁGOM KÉPE IS EGY SZÉLMALOM VOLT, FORGOTT, KERINGETT, S KÖZBEN VITORLÁJÁNAK ÁRNYÉKA KERESZT ALAKBAN RÁHULLOTT A FÖLDRE. ÍGY KERING VALLÁSOM INNEN KISZAKADT SOK EZER GYERMEKE, ÉS SORSÁNAK „KERESZTJÉVEL” ÁLDÓN ÉS KÖNNYESEN RÁZHULHAN A FÖLDRE.”

Egy lelkész naplójából 18. old.

Petőfi hatása

Petőfi költészetéből meghallja az ember – a szabadság, a szeretet, a felelősség, az egyenlőség iránti vágy és az egyetemesség poétikus üzenetét. Tizenkét versét fordítja le a Biblia nyelvére, a héberre. (5). Többek között a *Farkasok dalát*.

„Itt kívül a hideg,
Az éhség ott belül,
E kettős üldözők
Kínoz kegyetlenül;
S amott a harmadik:
A töltött fegyverek,
A fehér hóra le
Piros vérünk csepeg ”

– írja Petőfi, s a költői jóslat beteljesedik Birnfeld életében.

1942-től többször hívják be munkaszolgálatra, s a testet-lelket megrendítő pokolban a *János vitézt* ülteti át héberre. A halál árnyékában keresi a szellemi örökkévalóságot.

Fordítástervezetét, amelyet egy kis alakú füzetben rögzített, 1944. május 14-én fejezte be.

Ebben a teljes szöveg megtalálható. Az első oldalra Petőfi arcképét helyezi, s a portré alá, archaikus héberséggel tömör értékelést ad a költőről, melynek magyar fordítása a következő:

„E nagy költő 1823-ban született. Egyszerű szülők gyermekeként nehéz körülmények között tengette életét. 1848-ban harcolt a magyar szabadságért, s a hazáért vívott küzdelemben, 1849-ben életét áldozta a harc mezején. Sírja mai napig ismeretlen. (6) Napjainkig az egyik legnagyobb lírikusként tartják számon. Költészete ismert az egész világon.”

Május második felében hozzákezd a tisztázat elkészítéséhez. Harmincegy oldalon csak tizenhét fejezet készülhetett el. Ezután deportálták...

Bal oldalon gyöngybetűkkel – magyarul – Jancsi és Iluska története, a jobbon – kalligrafikus betűkkel, punktált szöveggel – a mesteri fordítás. 1944-ben volt a *János vitéz* megjelenésének centenáriuma. A jubileumra tiszteleg Petőfi szelleme és emléke előtt.

A fordításhoz színes rajzokat készít. (7)

Ezekből az illusztrációkból is érződik az alkotó célja: a mű hangulatát, hangvételét, játékosságát visszaadva, a humor leheletfinom leplébe burkolva – tanítani. Birnfeld a *János vitéz* fordításához hét illusztrációt készített, amelyek szorosan kötődnek a szöveghez.

E kompozíciókon elsősorban jellemábrázoló készsége a megragadó. Iluska mostohájának testtartása, arcának elnyújtott, eltorzított vonásai híven adják vissza Petőfi szövegét:

*Dúlt-fúlt Iluskának gonosz mostohája:
hol marad, hol lehet oly soká leánya? (8)*

A törökök vezérének puffadt, eltorzított az arca.

A tengeren Jánost átvivő óriásnak bozontos a haja, s kacagó arcát burjánzó szakáll borítja.

Az óriáskirálynak fogatlan a szája, félelmet keltő az izomzata, tompa-bárgyú a tekintete.

A képzeletbeli monumentális sárkánykigyó tüzet okád.

Ezek mind-mind olyan elemek, melyek a szöveg interpretálására hivatottak, de érződik rajtuk az illusztrátor célja: egyéni ötletekkel színesíteni, gazdagítani az olvasói fantáziát.

A Birnfeld élettorzó üzenete

Birnfeld, amikor deportálják, hátizsákjában Bibliát, néhány művész életrajzát és a magyar költők antológiáját vitte magával. Valami drámai, valami jelzésértékű szimbólum van e tettben s élete tragikus kifejtésében. Ő mártírhaltal hal, de a Biblia, a művészet és az irodalom él, mintegy jelezve: *fasisztoid ideológiák elpusztítják az életet, de a szellem halhatatlan s idők felett álló.*

„MAJD FEKSZEM ÉN A HALÁLBAN
ÉS SÍROM FELETT FŰSZÁL LEGÉNYKÉK
UDVARIASAN HAJLONGANAK
ÉS HA AKKOR ISTEN RÁMVETI A NAPSUGARAKAT,
AKKOR TUDNI FOGOM,
HOGY VALÓBAN NAGYOT NŐTTEM
A HALÁL ÓTA...”

Részlet *Mérték* című verséből (1942. VII. 1)

JEGYZETEK:

1. A tanulmányban közölt, nagybetűvel írt idézetek dr. Birnfeld Sámuel máig kiadatlan írásaiból valók.
2. Részlet özv. dr. Birnfeld Sámuelnének a szerzőhöz, 1975. július 17-én írt leveléből: „Néhai férjem, Birnfeld Sámuel 1906. december 6-án született Szegeden a Tisza Lajos krt. 76. házban. A ház még ma is áll. Szülei vallásos zsidók voltak. Hatan voltak testvérek és ő volt a legfiatalabb. Az egész Birnfeld családot részben Auschwitzban, részben a munkaszolgálatban pusztították el. Őt a nyilasok hurcolták el október 20-án reggel Budapestről, a Vig u. 24-ből. November 12-ig sáncásáson volt Pest környékén. Ekkor gyalog indították útnak Ausztria felé. November 20-án Hegyeshalomnál vitték át őket a határon. Egy korabeli szemtanú arra biztatta Birnfeldet, hogy szökjék meg, erre azt válaszolta: »...én nem megyek. Ezekkel az öreg, beteg emberekkel maradok, és hátha a feleségemre is rátalálok Ausztriában.« 1944. december 28-án, a zsinagógai dátum szerint tévét hó 12-én, Felixdorfbán éhen halt. Egy Wéber nevű kiskunfélegyházi üvegkereskedő, aki túlélte a Soát, temette el. Az ő elmondásából kiderült, hogy Birnfeld a táborban minden este összehívta sorstársait, gyógyította a betegeket, s az utolsó falat kenyeret is megosztotta velük.”
3. – Ehelyütt mondok köszönetet dr. Binjamin Gát-Rimonnak (Rison Lecion), dr. Jechiél Zvi Moskovitsnak (Bné Brák), dr. Révész Mártonnak (Tel-Aviv) és dr. Singer Ödönnek (Budapest), akik mint egykori diáktársai visszaemlékezéseikkel segítettek megrajzolni a Birnfeld portrét.
– Az elmúlt öt évtizedben a következő publikációkban említik meg Birnfeld Sámuel:
 - I. „dr. Birnfeld Sámuel. Született: Szeged, 1906. XII. 6. Rabbivá avatták: 1936. A pesti izr. hitközség rabbi vallástanára. Sáncásásra hurcolták el. Irodalmi munkássága: Sevet Jehuda. Selomo ibn Verga krónikája. Budapest, 1934. 32. p. „Az Országos Rabbiképző Intézet évkönyve az 1943/44., az 1944/45.- és az 1945/46. tanévről. Szerkesztette dr. Lőwinger Sámuel igazgató. Budapest, 1946.
 - II. Schönér Alfréd: *Elpusztított álmok*. Képes Újság, 1984. XII.
 - III. Birnfeld Sámuel emlékkiállítás a Somogyi-könyvtárban. Délmagyarország, 1986. XII. 5.
4. Kiadatlan írásaiban gyakran idéz Madách, Juhász Gyula és Móra Ferenc műveiből.
5. Petőfi héber fordítói közül hadd emeljük ki a következőket:
 - I. *Vótum Petőfiánum*: Petőfi fogadalma. Budapest, Kossuth, 1975, Bacher Vilmos (1909)
 - II. Avigdor Hameiri (1961)
 - III. Itamár Jaoz-Keszt: *Cvi Haplaot*. I-II. kötet, Tel-Aviv, 1984. Kétnyelvű antológia. (E kötetben a szerző 115 magyar költőt fordít le héberre. Többek között Petőfi Sándor: *Szeptember végén, Befordultam a konyhára, Reszket a bokor, Az őrült, A kutyák dala, A farkasok dala, Egy gondolat bánt engemet* c. költeményeit.

6. Amikor Petőfi egyéniségét méltatja, többek között így ír a héber szövegben: „...velo jada is et kovurato ad hajom haze...” E fordulat egyenes idézet M.V. 34,6-ból. A bibliai idézet Mózesre vonatkozik, s pontos magyar fordítása: „...és senki sem tudta sírját egész e mai napig.” Birnfeld fordítástervezetében egy helyre, a *János vitéz* I. fejezetének 2. versébe „ültette be” a bibliai idézetet (Micha 2,8) De a teljes fordítást tanulmányozva megállapítható, hogy a héber változaton végig érződik a Szentírás hatása.
7. Férje elhurcolása után, a feleséget – a ma is Szegeden élő – dr. Birnfeld Sámuelnét Ausztriába deportálták. Ő vitte magával hitvese irodalmi termékeit, fordításait, grafikáit, illusztrációit. Csontvázzá lefogyva a menetelések alatt mindenét eldobta, csak férjének munkáit őrizte, s a felszabadulás után hazavitte Magyarországra. Néhány évvel ezelőtt a teljes szellemi hagyatékot – gyermeke nem lévén – a New Yorkban élő egyetlen unokaöccsének, Kovács Lászlónak ajándékozta. Kettőjüktől kaptam meg a teljes Birnfeld-anyag fénymásolatát. Önzetlen segítségük tette lehetővé e dolgozat megszületését.
8. Petőfi Sándor: *János vitéz* I. fejezet.

GONDOLATTÖREDÉKEK DR. BIRNFELD SÁMUEL (1938–1942)
NAPLÓJÁBÓL SCHÖNER ALFRÉD SZERKESZTÉSÉBEN

1938–1942

A J Á N L Á S

Hulló falevél minden gondolat az Életfáról, mely körül örök gyermekként táncra perdül az Ember.

Mindig van esemény, látomás a fán! Ha Isten virágfakasztó csókot hint rája, ha madárdal himnusza avatja Isten oltárává. Ha eső és harmatcsepp lopja be magát a levelek ezüst-arany öblébe, ha leány-legény áll meg alatta emléket véső áhítattal. Vagy költő nézi alóla a vonuló fellegeket – vagy ha –, épp a Halál áll meg pihenni a levelek lerázása után. Mindig van esemény, látomás a fán. Hullnak a levelek! Vanak szépek, véresek, barnák, kapzsin összezsugorodtak, amelyek a nyár tűnő aranyát szoritják markukba, mint kincset, gondolatot, titkot. Én fölveszem őket, megnézem, megmutatom néked is Testvérem, azután lelkem emlékkönyvébe préselem.

Bp. 1939. VI. 15.

Az én Istenem

A lelket tóhoz hasonlítják a költők. Láttál-e már parti fecskét, amint levegőt szántó szárnyaival megérinti a tó tükrét?

Vagy láttál-e már szikláról lepottyant követ, ha a tó tükrét betöri. Az ilyenkor tárguló vízgyűrűvel jegyzi el a föld boldog könnye, a tó, az égnek felhő fátyollal ékesített menyei kékségét.

Ha kő éri a te lelked tükrét, a fájdalom köve és könnygyűrű tágul utána szemedben, akkor jegyzed el Te is újra meg újra az égben lakó menyei Mátkádat, az Istent.

Csodálatos vagy Isten, hogy két mérhetetlen mélységnek, a léleknek meg az Óceánnak éltető nedvét, a könnyet meg a vizet sósnak teremtetted...

Csodálatos vagy Isten, hogy silánynak látszó anyagba belésugározta menyei fönnségedből egy parányit. Teremtéd a követ, mely útszélre hullott, folyó medrének szélére sodródott, a föld méhébe rejtőzött és Te kihozattad azt ékkőnek, szobornak, Szináji kőtáblának, de – sírkőnek is.

Mily önzetlen vagy Isten! Mindent párosával teremtettél, az élet mellé a halált, a Nap köré a bolygókat, fény mellé az árnyékot, tűz mellé a vizet, férfi mellé az asszonyt.

Csak Te maradtál meg egyedül és szent önzetlenséggel nézed a világ gördülését és örömben megindul a könnyed és mi meglátjuk azt a hulló csillagokban.

Akit az Isten elhagyott, arra mondják az emberek, hogy azt „meglátogatja”. O, csodás áldott vendéglátás, ha a lélekre boruló nyomorpalástra Isten hímezi a hit virágait.

Az Isten írja a legfájdóbb életkölteményeket és ha vége a dalnak, elégiának, tollszárát beleszúrja a földbe, amelyről hajnalonként leperegnek a harmat tintacseppjei. Ezek elárulják, hogy az igazi költő mindig könnyezve alkot és a leszúrt tollakról sohasem fogynak el a könnyek.

Ádám és fiai...

Az erkölcsi halottak az életben többször föltámadnak...

A prófétáknak, szenteknek az volt tragédiájuk, hogy isteninek vagy eszelősöknek tüntek föl akkor, amikor a legemberibbek akartak lenni...

A Föld kapzsi koldusa, az Ember egy olyan pengőt kapott az Úrtól, amelyet nem tud elkölteni soha. A Napot, amelyet a folyó vize csillogó fillérekre vált. Számára csak fillérek, kis részek juthatnak a Napból, a vágyak teljességéből. És az Ember az ő telhetetlen tehetetlenségével lázadozva néz a Nap nagyitkú, fényes arcába, míg szeméből ki nem buggyan az önmagát sirató könny. De a bölcs nem néz a Napba...

Mit keresgél igen sok ember erszényében, ha adni akar a szegénynek? Keresgél – hátha megtalálja a – szívét...

Átment egy ember szelíd, Istenre néző arccal a síneken, fehér bot volt kezében. A lenyugvó Nap sugarai fénymesés tánc közben csókolgatták alakját. Olyan volt, mint finom arcú, világtalan Bátyám.

Szívemre hulló könnyeim ekkor magyarázták meg, hogy miért szentek a vakok. Isten könnye a vak-sírató fájdalomtól megmeredt és e könnyből formált fehér botot kopogtatnak ők a léleklátások kapuján...

K e z e k...

Lobogó embermáglyák hadonászó lángjai mindenfelé csapkodnak, sokfelé nyúlnak, jelek, képek sűrűsödnek meg bennök.

Kezek, a fejnélküli emberiség értelemhordozói, rejtélyes lelkek mozgékony heraldjai, papjai és árulói. Mozdulataikban a szeszély vég nélküli skálái remegnek. Kezek nyúlnak mindenkor és mindenhová, vannak pókalakúak, zsákmányoló kezek. Kezek csörtető fringiák kókadt bojtjai. Kezek, miket nagy urak fognak nagy kegyesen megszorítani, és már előre szemérmesen remegnek.

Kezek, fölfelé nyúlnak, dacos lázadók, mik az Égre fenyegetnek.

Kezek, mik buta bátorsággal mutatják üres tenyerüket.

Kezek, mik imára kulcsolódnak, majd lefelé sújtanak.

Kezek, mik legyintenek Istenre? Ugyan?!

Kezek, életgond kergetők, kezek, mik önmagukat simogatják.

Kezek, mik üres zsebekben álmokat markolnak.

Kezek! Billentyűi az Emberzongoráknak, ti mindig igazat üttök az Élet kottáiból. Csak azt nem értem, hogy ha vége a dalnak, miért kapaszkodtok úgy a földbe...

Hozzátok szól, mának fiai, az új Achaszér síró dala. Hozzátok, kik kikergettek innen, hogy ez a föld nekem nem Hazám.

Söpörjétek le e drága földbe nyugvók sírkövére a napsugarat. A márványból vésétek ki az erzetet, hogy meg ne repedjen, és ne lássátok meg benne a magatok alakját, ha elshantok mellette, akkor elhiszem, hogy még árnyékom is idegen itt.

Szentek, zsenik, titánok lépkednek a nagy alkotások tarlott mezején és nyomukba szegődnek a tanítványok rajongó seregei. Szedegetnek, tallóznak a hullajtott kalász nyomán. Alázatos szent hivatás az is.

Szalmából is lehet fenni koszorút...

Emléket kér mindenki e földi világtól, hogy itt járt, mint szűrődő napsugár egy rengetegben. Én is kérek a gyermekkor jussán.

Szegedi szülőházam kertjében sok, színes üveggolyó állt glédában karótesten, és ha egybe belenéztem, végigláttam magam sokszínűen, továbbon.

Ha majd áll a karó, síroszlopom, legyen rajta golyó, könnyből színesedett, és lásák, akik tudták, hogy itt jártam, testemből majd kiszakadt testek. Szeretteim, arcukat, arcomat, miként én láttam magam gyermekkoromban, sokszínűen, Istenhez továbbon.

Egy lelkész naplójából

Te ejtsd síroszlopomra a Te könnygömbödet és mécesként évfordulótájt állj meg ott napoddal egy ringató, nyugtató pillanatra.

Gyermekkoromban egy esztendőben majd mindennap megvert egy fiú, mert szóltam a kocsisnak, akinek kocsijáról a fát lopkodta. Évek múltán elébem állt mátkájával, hogy áldanám meg frigyüket. Így adott a sors alkalmat a „bosszúra”...

Bolygás virágainak neveztem el beszédeim egy gyűjteményét, amelyek akkor íródtak, amikor egy vándormadár az Úr terített asztaláról néhány morzsát akart föl-szedni, de istentelen emberek kövel dobálták meg, mire az dalolva fölpült...

Istennek magtára vagyok.

Szememnek odút teremtettél, hogy fölfogja lényed legfinomabbját, a fényt, de hogy lássam a felhőt is, a rejtett csodákat, mely mögött Isten Te vagy a csoda, az örök Rejtély.

Szívemnek is pitvart nyitottál, amelybe az érzelem síkja táruul. S ha végigfut rajta az éretőző okosság, megszegyenülve, de vágyva hozzád lendül.

E két odúban van Isten magtárad.

Szívem szérújébe az Élet gabonát, ha tárolod.

Szememből a könnybúza szemek kiperegnek.

Igehirdetésen voltam a Kiskunságon, és két képet néztem föl Isten tárlatából, magyarságom és zsidóságom két szimbólumát. Magyarságom képe egy elhagyott szélmalom volt. Csonkán, vitorlaszegettem állott a búza-asztagok között, mint fordított felkiáltójel. Pontja – a Nap. Fényszóró csókkal nehezedett rá és e csókban vigasz, csonkgyógyító ígélet volt. És a béna karok Isten felé nyúltak.

Zsidóságom képe is egy szélmalom volt. Forgott, keringett, s közben vitorlájának árnyéka ráhullott a földre.

Pantheon

Szeretnék majd találkozni három ideállommal. Mózesnek kezét csókolnék, Leonardo da Vinci előtt levonném kalapomat, Beethoven láttára pedig zokogva borulnék le...

Egy művésznek eszébe jutott, hogy könnyekből készít mozaik-képet. Akárhogy is rakosgatta azokat, mindig csak Izrael képe került ki belőlük.

Ez a művész *M ó z e s* volt.

A szent nagy Csend csak kétszer volt hangos az örökkévalóság zenéjétől.

Először, mikor az Úr megteremtette a Mindenséget, másodszer, amikor Beethoven elvesztette hallását...

Az Úr megalkotta csodás zenealbumát, a Természetet.

Madárdal, villámlás, csörgő patak, viharzó tenger. Sziklagördülések robaja, a mosolygó nyíló rózsza napköszöntő pihegése, ima – keserűség, vad öröm, csillag és napfény – mind benne van e zenei képekben. És elhívá az Úr a bonni Titánt, aki lelkével elolvasta az istenrótta Bibliát, és zenévé fakadt benne a Csend, a láрма, az élet, a fájdalom.

A villám cikázások crescendókká, a gördülő sziklák futamokká. Vergődő szívének dobbanásai staccatókká, és a szűnjelek a kerubok lélegzetvételeivé lettek.

Amikor az Univerzum keletkezett, Isten szava után a Föld lett a pont. Azután jött Adám, és ahogy az Ég ellen kiegyenesedett, odakerült a nagy tartalmú alkotó ige végére. Ő a teremtés gondolatában az isteni „jaj” egyetlen Felkiáltó jele.

(Madách)

A meteor az önzetlenségnek az ég Szeméből kibuggyanó fényjele. Hogy hullásával a gyönyörködőnek ihletet, imás kívánságot fakasszon, hogy kihűlt tetemével a kutatónak kincset halmozzon, kész meghalni Isten egy sóhajtása alatt.

(Petőfi)

Szerény, ezüstös felhő volt a magyar búzamezők fölött, mely mögött a Nap, szivárvány és tilinkó hang húzódott. Tudós, meleg lelke aranynapját dús kékben sugározta le. Írása szivárványából hidat kapcsolt az ősi ugarral fölötte és alatta.

Humorával is könnyezve mesélt, azután meghalt.

Nem! Visszament annak, aki volt: tilinkó hangnak, ezüst felhő mögé, halhatatlansága mese világába.

(Móra)

A vers egy magányosan síró lélekvirág kicsordult könnye, és ha dallal nászát üli, Isten napja kacagja rá jegy-ajándékát. Ebből lesz a boldog himnusz. Mily áldott a frigy, ha e könny az Isten napjára ráköszönt, és mily szent, tiszta lesz a napsugár is, ha már a síró-daloló könny is csillogni akar fénypalástja alatt.

(Schubertnek, ki Heine versére muzsikált.)

Te is ott születél álmodó Tiszaparton
A bánat boríta rád is pappalástot
Te csillagmezőn elhalt pásztorsíp
A fájó élet többé nem búsít.

A csillagsereg vendégsereg lett
megálmodott csöndes sírod felett,
És egy oda tévedt felleg – Annád keszkenője,
meghalt álmok – boldog szemfedője.

(Juhász Gyula)

Csodálatos Hercege a csillag dzsungelnek,
 Mestere a beszédes csönd és tenger meghallgatásának.
 /Köszöntlek innen, „Vadnyugatról” egy csillagvarázsos éjjelen./
 Ha majd én is odaérek egyszer a kiterített égikótához,
 ahol a csillagok az éteri akkord hangjegyei,
 ott akartok lelked csillagával találkozni,
 beleolvadva az isteni harmóniába,
 Ott, ahol a meteorok suhogón, kacagón lefutó íve
 lesz a mi nagyszerű és örök „legatonk”...
 (Rabindranath Tagore)

Tengerparton

A lélek és a tenger testvérek, mind a kettő akkor háborog, ha fölötte az ég beborult...

A makacsság, dac, kitartás és titok örök mélységű birtokosa a tenger. Rettentő dühvel ront a szikláknak, és habzó fejjel menekül vissza önkeblére, hogy újból előlről kezdje.

Azután, hogy ósarcán a redők elsimultak, megbékélten mosolyogja vissza tehetlenségéégi nevetőit.

És az ember nézi a partról, lélekablakaiból gyönyörködik benne, megéneкли és – utánozza...

Élet – halál

Két csend nyugodott az Úr ölében a teremtés első lázában, a nappalé meg az éjszakáé. És amikor elváltak, szívük beléhasadt, vérük kicsordult a horizontra.

Ez volt az első hajnalpír.

Azután a két csend megsejté az Ember földi kínjait, és megkönnyezte. Ez volt az első harmathullás...

A lélek gyertyához hasonlít. Mindkettő „könnyezve” búcsúzik a világból...

Az Élet egyik mutatványos bódéjában folyik a karikadobás. Minden vetett karika szögre talál, vagy lehullik, elgurul. A bódé az emberi agy. A behunyt szem előtt elhúzó milliónyi ölelkező szétugró köröcskék a gondolatkarikák, amelyek várják a léleknek vető erejét, hogy végre szögre, formába, vászonra, papírra, márványba kerüljenek. Vagy elvonuljanak örökre a lélek mélyére, és az ember visszanéz rájuk, mint ősszel a darvak után...

A hasonlat finom ezüst felhő, mely mögött a valóság arany napja izzik...

Emberekbe oltott isteni szeretet a képletes beszéd. Csók ez, melyben lélek és szív lüktet, gondolj a szerelem virágos nyelvezetére. Finom gyolcskötés, mely égő sebeket takar, gondolj a gyászos hírmondásra. Ragyogó szívárványhíd, mely összeköt az Örökkévalósággal, gondolj a zoltárookra, himnuszokra, a legfölségebbi öröme...

Az igaz barátság, szerelem olyan, mint a tiszta hó, ha a Nap ragyog tükrébe. Önön szépségét növeli, egyesülve pedig szebbet, újat teremt.

A vándornak le kell hajolnia a patak hűsítő itáláért, és amikor tenyeréből szűrösli az életet jelentő vizet, akkor veszi észre a tenyéryni vizecskében tükröződő kékeget.

Arasznyi létünkben is ott van az Örökkévalóság végtelenje, csak lélekben le kell borulnunk, hogy észrevegyük...

A lélek finom metszésű tükör, hiven adja vissza az élet jelenségeit, a sok bajt és kevés örömet. Csak rajtad múlik, hogy észre vedd a tükör szélén tündöklő szívárványszíneket. Az élet sok rejtett derűjét, szépségét.

Zsidó temetőben követ raknak a sírokra, a virággal hímzett sírhanthakaró tilos. Bármik voltunk is, bármily jók, nagyok, bukottak, szent bélyegesek, nekünk még a halál után is kövek jutnak. Zsidó sors...

Nyáron, a Tisza parton gyakran nézem a kúszó Holdat. Olyan az ég ilyenkor, mint egy hatalmas csillagmintás levél, rajta a Hold a bélyeg. Életlevelünk beléhull a tovaflowó vízbe, a sors holdja beezüstözi, halványítja, végül befeketíti a nagy Éjszaka Sötétségével...

Hová lettek a gyermek-álmok, az ifjúkori vágyak, a színes, elröppent léggömbök, sárkányok?!

Megtaláltam őket egy rámboruló férfikor előestjén.

Ezek a szétszórt csillagok.

És megtaláltam mellettük lepergett és eltörölt gyermekkönyveimet is; amazt az ég szeméből kibuggyanó meteorokban, emezt a könnyhomályos Tejútban...

A sírkő földre hullott és fájdalomtól megmeredt, kialudt napsugár...

A Nap gyakran bújik felhő mögé. Akármilyen ragyogó jellem is lehet valaki, mindig van takarni valója...

A hegedű nem szól „lélek” nélkül. Az Úr legszebb hangú hegedűje a lélek, óh, hányszor nem szól az emberből.

A holt ideák a tisztesség vetélt gyermekei...

Imádkozni annyit tesz, mint a porszemet a napsugárral meghívadni az Úr szármolyához...

Imádkozni annyit tesz, mint visszakérni az Istentől a fölszáradt, boldog könnyeket...

Imádkozni annyit tesz, mint a napsugárban föllelni a kialvó gyertya lobbanását...

Van imája a fásult, kérges szívnek is, mely lehullik, mint napcsókolta szürke vakolat a falról. Lehullik, por lesz, de felszáll és megfürdik a megaranyozó Nap sugárözönében.

Ósidők óta él a holtak emlékezete, mely méccsé, virággá válik Isten nagy kertjében, hol lábujjhegyen jár még a Halál is.

Nevezzék bár e helyet temetőnek, Gottesackernak, Béth olámnak, Campo Santonak – mindig van új, fojtott zokogás. Mindig jár rajta egy megtört szívű asszony. És a temetők egyre terjednek, és a sírokból kinyúlnak az emlékkövek, mint a föld fáradságba meredt szempillái. S a holtak könnyei fölfelé csorognak rajtok, csillagokká lesznek, és az Ég – Isten e fölfogó kendője – egyre és örökké föléjük kerül...

Az őszi bánat-színekben tobzódó erdejében meghalt a nyár kis levélkatonája. Odaküldtem pap lelkem a nagy búcsúra. Lehull a levél véres barna könnyként és sodorja a vad novemberi szél. Útja előtt búcsúzik. „Lehullok sárgán, sápadtan az avar ravatalra, tetememre a Nap küld szinttermő csókot. Lehullok némán, boldogan és tovább visz a szél, mint izenetet. Elvisz messzire, visszasodor, míg erdőjáró szegény összekotor és leszek csokor – koszorú őszi sírok raján, leszek izenet egy ócska padka tűzében. Leszek hála a megrugdalt földön, mállasztó szemfödél egy feltámadásra ítélt gabonaszemen.

Ha a Halál dühöng, szétveri zongoráját. Széthullott fehér-fekete billentyűiből sírkövet rak az Ember...

E síremlékre hajol a természet és kegyelet virága. A virágot szellő lengeti, szél kering körötte, vihar tombol fölötte, mely elsírja, elfütyüli és elzúgja az Élet nagy Szimfóniáját...

A lelki szegénység az a fényűzés, amelyet csak gonosz gazdagok engedhetnek meg maguknak.

Könnyek kapuja

Ablakom alatt házsorok tetőzetei látszanak.
 Piros cseréptáblák sűrűn összebújnak rajtok.
 Olyanok, mint lehunyt, kisírt szemhéjak, amelyek
 lezárultak fájón, szemérmesen a látottak felett...
 Így jár néhány érző és istenes ember is, lehunyt
 szemhéjjal a látottak fölött.
 Cserép és szemhéj, ha elvonul fölöttük sok életvihar,
 a nagy megbékélésben, a Halálban találkoznak és –
 megcsókolják egymást...

Mindenki emel szentélyt ideáljának, kunyhót vagy pagodát, s belehelyezi,
 arannyal veszi körül istenségét.

És jaj, ha megrendülnek az alapok. S a pagodák romba dőlnek, az eszmények
 semmikké válnak, ráfagy a könny – a megszentelő, a megsirató könny – a kunyhók-
 ra, pagodákra. És a valóság napja, ha egyszer rájuk tűz, akkor lehullanak a megfa-
 gyott könny jégcsapjai, és megoldva a föld beissza nedvüket.

Ó, csak kunyhók dőljenek össze, csak róluk hulljanak alá a könnycsapok! A ma-
 gasból zuhanás még a könnyüket is bepiszkolja....

A félbemaradt embervágyakért, a megzavart művészálmokért, a csonka alkotá-
 sokért, torzók, hangfoszlányok, megszakadt szerelmek és a megrokkant, kifosztott
 lelkekért ki tart requiemet? Isten! Aki könnyezve gyújtja meg halotti mécsnek a
 letűnő napot, s fölvetíti a gyászfellegekre a félbemaradt, megszakadt vágyak jelét, a
 sokszínűen megható „félkörű” szivárványt.

Csillaghullás...

Isten szétszórta a Csillagokat.

Földön botorkáló ember valahányszor föltekint, mindig lát feje fölött egyet-
 egyet.

Jut mindenki feje fölé csillag, és megteheti azt gyermekmosolynak, elhalt ked-
 ves égből biztató fényjelzésének, angyalszemnek – ki milyen éjszaka áll csillaga
 alá...

Egyszer egy ima, mely önző emberi kívánságokkal szállt a magasba, eltévedt a csillagok között, és amikor látta, hogy az égitestek nem kérnek semmit, ő is csillag akart lenni. Isten meghallgatta kívánságát. És az Ember újból kért, és még sok százszor pénzt, hírt, dicsőséget – csak „Szentséget” nem!

Azóta lehullott már sok százezer csillag, és végigpatakzott könnyként az ég arcán.

Szégyenből tette, mivelhogy az Ember csak kérni tud...

Látomások...

Látomás 1939-ben.

Füledt nyári éj van és az emberek lelkére súlyos álomként nehezedik valami bizonytalanság. A jövő, a kenyér, a béke, a tisztesség!

Az ég fekete bársonyán pedig ott fekszenek a fenyítő karikás, fényes ostor csomói, a csillagok, és idegesen türelmetlenül vibrálnak. Várják a pillanatot, amikor lecsaphatnak, lecsördíthetnek a föld testére és bolygó lakóira. Lezuhanhatnak az emberekre, akik az égre, az Istenre, a csillagokra mertek esküdni. Esküdni, hogy nem lesz többé aljasság, háború, hogy a föld marad az ember fészke, Káin barázdája lesz munkahelye, temetője. Esküdni mertek, hogy nem kell a madár s a fellegek elérhetetlen birodalma, nem kellene a bolygók tűzméhében fogant titkok és kincsek.

És a csillagos tér csomórengetege várja a fizetség, a rázuhanás napját, attól a perctől fogva, hogy az Isten megbánta, hogy műveinek teremtő tárlatán bemutatta a Sár-robotember nevű alkotását. És várja a nagy titkú Csönd a felhőkárpitok mögött a Jajszimfónia döbbenetes, megrázó nyitóakkordjait.

De ezt a csöndet, várakozást megzavarja most egy gyermek sírása, ki a Kenyér-gond és Élنيakarás utcasarkán fölébred koldusanyja ölében. Vézna kezével anyja fonnyadt melléhez kap és megrázza, mint vészjelző harangot. Tejet, életet, jövőt kér, követel!

És a csillagok Isten intésére most álomba ringató mesefényjátékba kezdenek, és nem haragszanak már a gyermek kedvéért az emberekre, mert ők is hullócsillagoknak születtek...

Egy fogolytábor a megtévelyodott világ egy sarkában. A tábort háromszoros árammal telített drótsövénny veszi körül. Ha alszik a tábor, a drótcsomók beszélgetni kezdenek egymással a sok titokkal terhes csöndben.

Mindenik csomó tud mártír-mesét, mely ott játszódtott le nála.

Sokszor gyászolt már a zsidó, temette a jelent, siratta a jelent. A múlt letűnő nappal úgy is meghal mindennap. És senki nem tud úgy gyászolni, mint ő, ezt tragikusan megmutatta és főnségesen megtanulta a két szentély romjainál, hol az Isten gyújtott egekig lángoló halotti mécseset.

Jochanán ben Zakkai rabbi a „meghalt zsidó jelen” örök szimbóluma. Ő világosodik meg nekem, amikor az utcai zajban zsidót gyalázó szitkokat hallok és hallgatnom kell...

Látlak jelen fájdalomában megvajúdott én zsidóságom Rabbi Jochanan képében, akit a hatalom Vespasianusához visznek „halottként” tanítványai, a halálra ítélt örök Jeruzsálemből. Ám él a holtak hitt zsidó jelen – és Jabneh a zsidó jövő –, a magasabbrendű megváltás, a szellemi halhatatlanság világot magába záró „koporsójában”. És örökké lesznek ilyen „gyászmenetek”, és mindig a megrugdalt fiatalok viszik majd a koporsót az Élet felé.

Kenyérmorzsák

Az istenadta kenyéren rések vannak, lélekablakok. Rajtuk keresztül nézzük egy-egy a Holnapot, míg magunk is Múlttá morzsolódunk...

Az őshajdani kenyér elgurult útjára, és utána küldé az éhes költő a tekintetét, ragyogását a Nap, sóhaját az Isten.

És a kenyér gurult barnán, gurult nagy gyomrú városok felé, míg a mohóság kése szíven nem találta.

A morzsakönnyekeket széjjelvitte a szél aztán azok felé, akik látták elgördülni nagy sejtések hajnalán.

Azóta és örökké, ha kenyérmorzsák hullnak el a légben, mint meghalni készülő madarak, éhes költő utána veti tekintetét, ragyogását a Nap, sóhaját az Isten...

Bibliás percek

A Szentírást csak Isten írhatta, éppen azért, mert olyan emberi...

„És vett egy követ és feje alá tette és álmodott.”
(Genezis)

Ha kő ér, Izrael tudd meg, hogy Jákob kőpárnájából való, figyelmeztet, hogy megfelekedte a kő oltárrá emeléséről, fogadalmadról, mert neked csak Istenről szabad álmodnod.

„Lajtorja a földön s angyalok föl és le jutnak rajt.”

(Genezis)

Csodás látomás, mi a lajtorjában sűrűsödik, csak kőpárnán lehet ilyet álmodni. És csak Isten csillagszöttes égtakarója alatt. Csodalétra, nincs rajta megállás, föl és le, le és föl, akár Jákob gyermekeinek, létrán ők a fokok, taposva lehet rajtok fölfelé jutni. Lehet kettőt föllépni, egy-egy fok kimarad néha megtaposás alól, de lefelé nincs fokozat, csak zuhanás. Tetejére nem lehet fölhágni, mert őre vigyáz rá a Szent, aki megsejté Jákobnak minden álmát és két szeméből folyó könny, amint a kőpárnák fölé csorgott, formálta a létrát, mely örök és örökké az éghez támaszkodik. És mindig lesznek Jákobok, akiknek csak útszélre hullott kövek lesznek vánkosaik – és könnylétráról álmodnak majd a halhatatlan csillagok alatt.

„Sátrakban lakozzatok!”

(Leviticus)

Apám, amíg itt szorgoskodott a földön, a bánat és gond volt sátra, amelynek sűrű tetőzete mögül alig csillant meg a biztató Esthajnalcsillag. Most, hogy a fedetlen égi sátorba tért, csak a csillagokat, égi fényt lát maga körül, Isten könnyeiből font glóriát.

Apám, amikor fáradt testedre feladtuk a fehér halotti ruhát, végigcsókoltam, minden zugát könnyeimmal áztattam. Ott a te jó szíved körül, ha valami melegséget érezel – az én könnyeim azok –, akkor dobbanj föl isteni ritmusra, Te mindig érettünk dobbanó szív, és izenj, küldj csókot, vigaszt egy Sátor felett remegő csillagfényben...

„Menj be népem kamráidba – míg elvonul a harag.”

(Jezsajás)

A csiga, a védtelen, sokszor csemegeje a habzsoló ingyencnek. A csiga tud kúszni, de ha bántják, behúzódik házába, ahol egyedül van bánatával. A csiga erős: viszi sorsa és bánata erejét meghaladó házát. A csiga bölcs. Ő nem siet, ő ráér, mert ő az örökkévalósággal méri földi útjait. A csiga nem bánt senkit, a csigát gonosz gyerekek kínozzák.

A csiga sokszor csöndes helyeken, a múlt kertjeiben, temetőben, a halhatatlanság sírkövein kúszik a magasba, és onnan néz le a megtett útra.

A csigát lerántják onnan is, ahová csak ő tudott feljutni. A csiga mindig úton van. A csigát csábítják, hogy jöjjön ki, hagyja el régi, szerintök égő házát és akkor kap tejet, vaját, holnapra is marad.

És van úgy, hogy a csiga csábításokra ki is bújik, de csakhamar szomorúan tapasztalja meg gondolatlanságát. A csiganak körbe, csavarba futnak vonalai, ez megtanította az ügyeskedőket arra, hogy ily nevű gépeket alkossanak, ezeken keresztül sokszor értéktelen holmik, tömegek lendülhetnek a magasba. A csiga szorgalmával, sorsküzdelmével beüzüstozi útjait, bármerre is halad.

A csiga szereti a helyet, ahol életterhét cipeli és odatapad hűséggel a röghöz.

„Kérdezd – és a tenger halai is elbeszélnek neked.”

(Jób)

Tengerek mélyén csodálatos halak élnek, foszforeszkáló szemük világítanak sötét vizek alján.

Ha a bűn mély tengerébe merülsz, lelkedben kigyúl egy csodás láng, a lelkiismeret, a bűntudat. Ez a kis fény kivezet a mélységből az örökkévalóság magasságába...

„Minden porból való – és porrá válik.”

(Prédikátor)

Visszatér minden őseleméhez, a porhoz, amely száll az Úr tenyeréből, életet, kezdetet, és véget visz atomjaiban.

Porszem, mely a Nap sugárecsetéhez tapad, és fénysseregben vonul Isten felé.

A vihar megforgatja, víz megköti a rögökhöz.

Ó Uram, ne vess majd vissza a földre, az én lelkem örökké égi gyermek, mely mindig csak álmok vánkosán pihent. Ó, ne engedd napként lehullani a bánat Oceánba, ha közeleg a nagy Alkonyat.

Szeretnék cseppfolyós anyag lenni, eső vagy földi könnycsepp. Ott szeretnék tanýázni egy kopasz faágon ősszel, mikor minden fa fekete gyertyaként áll az esthómályban és ágai az ég felé kondulnak...

Szeretnék könnycsepp lenni, egy Apám sírja fölé boruló fán! Hideg fagyasszon, eső növeljen, Nap heve forraljon. Köd ezüstözzön, de legyen könny, melybe Apám bús, sápadt arcát fürösztetni küldöd én Istenem.

És ha majd már könnycsepp lettem, itass napsugárral föl. Sűrűsödjek felhővé, mely örökké ott lebeg az Apám koporsóját őrző föld és drága lelkét őrző menny között.

Sokszíniú bánat

1942

Igéret

Ígéret a vetett mag a megfagyott rög alatt.

Ígéret a felkelő Nap pecsétje életegünkön.

Ígéret a felhők mögött reszkető csillag.

Ígéret a mosoly és a búcsú csókja.

Ígéret a szerenád és a könnyes ima.

Ígéret egy nagy úr kézfogása....

Ígéret, melyben sokszor meghal

– Soh'sem élt szegény gyermekem....

Menedékhely

Álmok szigetén kis kunyhót béreltem

Melybe néha betéved a Nap.

És ott hagyja sugarait aranyfonálnak,

Melyből gondolataim szövögetem.

Ott tanyázik a beszédes Csönd is

Az el nem mondott imádság s vallomás

A meg nem született gyermek és dal

Ott virul a lemondásból fakadt virág.

Ott terem a simogatás azok arcára,

Kiknek itt csak pofon, könny jutott.

Ott izzik a meddő ajkak csókja,

Ott a meg nem értett álmok napja.

Minden lemondás és meghalt álom

Újra kél a kis bérelt kunyhóban.

Ide menekszem ha fáj lent a téglahordás

Mert ebben megfér Isten szelíd, magam bús világa

Szeretem a rövid verset, ihletnek szent szalmalángját,

ezt a drága kis lehulló meteorvilágot.

A rövid vers teremtő ige, a megfogott gondolat, az elkapott szín,

a megfogant eszme...

Szeretem a rövid verset, világ van benne

Nagyajándékot az élet kevés szóval kísér,
nagy ajándékot kevés szóval ad az Isten.

Szeretem a szomorú rövid verset, meghalt vágyak
Sírfeliratát, a rövid életkölteményeket, miknek
csengő ríme: fájdalom, könny, Isten...

Jegyesség

Megcsókolt a bánat és szólt,
Te leszel a párom a jegyesem
Halk léptű leszek a szíveden
Mely tövises szőnyeg...
Sírok lelkeken mely csupa
Elröppent dalfoszlány...
És nevetek lelkeken mely színes
Meghaló szivárvány.

1942. VI. 17.

Mérték

Térdig gázolok a fűben...
Amely mint szolgálatra kész szabósereg
Mértéket vesz, hogy a földtől mily magasra
Vagyok és az Égtől mily messze...

Majd fekszem én a halálban
És sírom fölött fűszál legénykék
udvariasan hajlonganak
És ha akkor Isten rámveti a
Napsugárméterét akkor tudni fogom
Hogy valóban nagyot nőttem a
Halál óta.....

A nagyító

Látszerész előtt visz el utam, a kirakatban
 nagyító üveg alatt csodásan nőnek a
 képen a betűk. Áldott jótékony nagyítás.
 Az Isten is ezt teszi. Őskezdetből a Nap
 nagyító lencséjét szegzi a földnek.
 Mennyei jószág van ebben. Isten akarja
 hogy a Nap alatt nagynak, óriásnak
 érezzük parányiségunkat.

1942. VII. 1.

Pitypang

A boldog ifjúkor százvirágos rétjén
 Álom pitypangok nyúltak az égre
 Vártak, hogy álmofejtőjüket
 Valaki elfújja a légbe, kérdve.

És elszállt a sok bohó pihe
 Boldogság virág lehelete
 Vágyak illanó pillangói szálltak, tűntek a semmibe.

Oh azóta álmok virágrétjén
 Pitypang hadak némán, tétlen várnak
 Várnak szívbeli édes jóslatra
 De ott álmaid már nem várnak.
 Most csak nézek új rétek felé
 Nézek a fölém boruló égre
 Hol Isten szétfűjt pitypangjai –
 A csillagok ragyognak az éjbe’.

És most öreg gyermek újból kérdezek
 Mint ifjúságom hajnal idején –
 De most mást – most alázattal kérdezem
 Szeretsz-e még édes Istenem?...

Lemondás

Egyszer én is Mózes akartam lenni
Vágyak csipkebokráról Sinájra jutni
átvenni ott a nagy a nagy beteljesülést
Kőtáblát, hivatást, erőt, reményt.

És feljuték évek keservi után
Átvevém Asszonyomat, a Jutalmat
39-et írtak, s háború a gond árnyát veté
Sebzett lelkünk, tört reményünk elé.
Az örült világ a halál Molochja előtt
Táncot lejtett és vérbort áldozott.
S vágyaim kőtábláját még alig tartám
A bálvány láttán kezem lehanyatlott.
Pedig úgy szerettem volna hogy lenn dal fogadjon
Hogy kacaj csengettyűje legyen a szent zene
Hogy tapsoljon a világ az ajándéknak
Melyben álomvilágom boldog ígérete.

Epitáfium

Apám itt hagyott
Egy márvány lapot
Sír fedelének,

Tört szívemé a feladat
Borult csillagok alatt
E kőbe írt ének

Mit vések rá, mily verset
Sebszaggató vad-nyerset
Vagy – tán szelíd dalt,

Mely száll mint az ima
És Isten fogja karjaiba,
Mint csillagot, mely meghalt?!

Úgy hagynám a követ szívesen
Hogy jó lelkének is úgy tesszen
Nincs rajt se név se kor.

Pedig ha jó a magány, az éj,
a gyász, a bús, a mély,
Rettentő sebem újra forr.
Ordítani szeretném sírja feliratát
Mely zúg, üvölt ködön, éjjen át
„Nagy vagy Apám. Emléked nő mint a gondolat!”

De miért is írnék, hisz van rajt' felirat
Ha fölötte nap lehull és megvirrad
És sírja vadvirágán álmokat bontogat

„ÉS KÉSZÍTS SZÍNARANY LÁMPATARTÓT...”

– GONDOLATOK A KNESZET-KERT MENÓRÁJÁNAK ANALÍZISÉHEZ –

Elhangzott Debrecenben, a „Testvéreinket keressük” – Zsidó Hitközségek
IV. Nemzetközi Tanácskozása keretében.
2002. május 25.

Trumá hetiszakaszában olvashatjuk a címben foglalt idézetet, abban a fejezetben, amely a pusztai Szentély részletes leírását tárja elénk. Ez a gondolat ihleti meg a modernkori zsidó szobrászat reprezentánsát, akinek műve jelkép és történelmi krónika, s egy ország szimbóluma egyszerre. (1)

Mai előadásom témája: *Menorát há-Kneszet*, a Kneszettel szemben lévő Menóra, illetve a rajta található reliefek. Azok a domborművek, amelyek a zsidó történelem kiemelkedő fejezeteit, mondhatnánk úgy, fundamentumait dolgozzák fel.

Nem tudom, hogy a jelenlévők közül mindenki volt-e már Jeruzsálemben? Aki nem volt, az képzelje el a világ talán legszebb vagy egyik legszebb városát, nagy világvallások elindítóját, több ezer éves történelem őrzőjét. Ebben a városban, amelyet háromezer esztendővel ezelőtt Dávid király alapított, szinte alig van szobor, érthető módon, hiszen a Tízparancsolat egyike arra tanít bennünket: „Ne készíts magadnak faragott képet...”

Létezik-e tehát zsidó művészet, figurális ábrázolás?

A kérdés így nem adekvát. A menóra a zsidóság talán legismertebb és legelfogadottabb szimbóluma az egész világon. Beszélhetünk persze más szimbólumokról is: magén Dávidról, etrogról, lulávról, de talán a legősibb szimbólum a menóra.

Kialakulásának forrása Mózes második könyvében, az Exodusban található. Szól az Örökkévaló, s azt mondja Becálélnak, az első iparművésznek, hogy készítsen a Szentély számára megfelelő kultikus műveket. Ezek közül az egyik a tiszta aranyból, egy darabból készült menóra. Égett benne az olaj huszonnégy órán keresztül, fényt, melegséget sugárzott. Valamilyen transzcendentalitást közvetített az ember és Alkotója között.

A menóra végigkíséri tulajdonképpen az egész zsidó történelmet, hiszen a pusztai Szentély után az első és a második jeruzsálemi Templomban egyaránt betöltötte hivatását. Hogy mi lett a menóra sorsa? Csak hipotéziseink lehetnek. Reményeink szerint egyszer talán mégis megtalálják, illetve hívő emberként teljes hittel azt vallom, hogy majd amikor eljön a Mesiách, a Megváltó, akkor újból a régi pompájában és az eredeti helyén fog állni a Templomban. A Kneszettel szemben álló menórának hat, illetve a közepén található egy plusz ággal hét ága van, ahogy a Bibliában elő van írva. Mi köze az ókori menórának ehhez a mai menórához?

1877-ben, Németországban született Benjámin Elkáná, szobrászművész. A németországi zsidóüldözések elől Angliába költözött, ahol elismert művésszé nőtte ki magát. Zsidó ember lévén, valami olyat szeretett volna alkotni, amelyben benne van a zsidó történelem.

Az álom megvalósulni látszott. 1952-ben a londoni parlament alsó házának képviselőcsoportja Izraelben járt, s a képviselők azt kérdezték a Kneszet akkori elnökétől, hogy ők angolok mit adhatnának kompenzációként, ajándékképp Izrael államának. A felvetésre a válasz egy modernkori menóra volt. Egy olyan menóra, amely valamilyen formában szellemi örököse az egykori jeruzsálemi Templomban állott menórának.

Az angol képviselők, hazatérésük után fél évvel, megbízást adnak Elkánának, aki megtervezi, majd 1956-ban elkészíti, és bronzba önti ezt a szimbólumot, amelyet azóta úgy hívunk: A KNESZET MENÓRÁJA.

E Menóra azóta is ott tündököl az izraeli parlamenttel szemben: a jobb és bal oldalon három-három karon és középen lévő oszlopon kirajzolódik a zsidó történelem legfontosabb eseménysorozata. (2)

Jesája (bal oldali első kar, első dombormű)

A menórán megjelennek reliefek, és olvashatók interpretációs, üzenetértékű szövegek. Zechárja próféta klasszikus mondata a jobb oldali karon kezdődik, majd a bal oldali karon folytatódik. Magyarul annyit jelent:

„Nem hadsereggel és nem hatalommal, hanem szellemmel, így szól az Örökkévaló, a Seregek Ura.” (Zechárja 4,6) A három, jobb oldali kar közül a legszélsőről szólok ezután. Újból egy klasszikus idézet, ezúttal Jesája próféta mondata:

„És lakozik a farkas a báránnyal, és a párduc a gödölyével heverész, és a borjú s az oroszlánkölyök és a hízóbarom együtt léssen. És egy kisiú vezet őköt. Tehén és medve legelésznek, együtt heverésznek kölykeik, és az oroszlán pedig, mint az ökör, szalmát eszik.” (Jesája 11.6-7)

Ennek az idézetnek a megvalósítása az első kompozíció, melynek háttérében papi lepelben Ézsaiás próféta látható, aki két kezével mutat azokra az állatokra, amelyek a jesájai szövegben szerepelnek, és jobb oldalon a kicsi gyerek, aki őket vezeti, irányítja, és óvja a békességüket. (3)

Johánán ben Zákkáj (bal oldali első kar, második dombormű)

Rabbi Johánán ben Zákkáj legnagyobb tanítómestereink egyike, Hilél és Sámáj iskoláinak folytatója, talán zsidó történelmünk egyik legzseniálisabb alakja. Nevéhez sok minden fűződik. A Menórán ábrázolt klasszikus történet arról szól, hogy a rómaiak elfoglalják Jeruzsálemet, minden elpusztul. A mester látja a felégetett Jeruzsálemet, s akkor megfogalmazza a híres mondatot: „Add nekem Javne városát s bölcsseit...” (Talmud, Citin 56b)

A zseniális Johánán ben Zákkáj ugyanis érzi, hogy elpusztult az ókori Jeruzsálem, az ókori Izrael, ám lesz valami olyan, amelyet úgy neveznek, hogy spirituális Jeruzsálem, amely elpusztíthatatlan. A zsidó szellemiség, amit nem lehet elvenni. Köveket el lehet hordani. Házakat el lehet pusztítani, de a belül lévő szellemiséget nem.

A kép bal oldalán Johánán ben Zákkáj széttárt kezekkel a magasságok felé imádkozik, lent pedig a későbbi Javnében tanuló emberek láthatók. Ezen a kompozíción három elem vegyül. A felső sávban lehet látni Jeruzsálem pusztulását, a bal oldalon Johánán ben Zákkájt, aki fohászkodik és kéri Javne városát és a bölcséket, a bölcsességet, a pedagógiát, s alul pedig a mestereket, akik még tanulnak, majd tanítani akarnak.

A spanyol aranykor (bal oldali első kar harmadik dombormű)

Két ember, két személyiség. Aki valaha látott Rámbámról, Izrael egyik legnagyobb filozófusainak egyikéről portrét, megismeri rögtön azt az ominózus turbánt, amely ott van a bal oldali ember fején. Jobb oldalon egy másik, a lírának, a költészetnek a szimbóluma. Maga a relief egy speciális nevet kapott, a spanyol zsidóság XII-XIII-XIV. századi aranykorszaka. Vannak a zsidó történelemnek kiragadott különleges csomópontjai, melyeket nem borít árnyék, hanem fényesség hatja át. Az egyik ilyen tündöklő korszak a spanyol aranykor.

A spanyol zsidóság aranykorának zseniális gondolkodói közül kettőt emel ki Benjámin Elkáná. Az egyik Rámbám, a filozófus, a másik Júda Hálévi, a költő. Rámbám életművéből a művész, a zseniális gondolkodó, a *Jád háházáká* című 14 kötetes zsidó törvénykönyvét ábrázolja. (4) A görög filozófiából Arisztotelész nevét emeli ki. A klasszikus zsidó hagyományt egyesíti a görög bölcsesség erejével, az arisztotelészi elmélettel, s mind a kettőn ott pihen a Rámbám-i áldó kéz. A másik oldalon a poétika szimbolikus figurája látható. Ő a költészet reprezentánsa, Júda Hálévitől, Slomo ibn Gavriolig, akik a középkori Spanyolországban megteremtik a modern kori költészet, ha úgy tetszik, vallásköltészet alapjait. (5)

Bábel folyóinál (bal oldali első kar, negyedik dombormű)

Ha az e karon lévő utolsó képre nézünk, klasszikus jelenetek juthatnak eszünkbe: „Bábel folyóinak partján ültünk és sírtunk. Könnyeink potyogtak, amikor emlékeztünk Cionra.” (Zsoltárok 137,1) Migdál Bábel – Bábel tornya. Bábelnek városában, a folyó partjainál ülve siratják *Ciont*. Büszkén emelkednek a magasba az idegen kultuszt terjesztő reprezentatív épületek. A statikus falak, a klasszikus formák a hatalmat és a nagyság érzetét sugallják. Előttük hömpölyög az örökkévalóságot, és az állandó változatosság diszharmóniáját jelképező folyó. Tarajos hullámai szinte a szív ritmusában pulzálnak. S a folyó hordalékában elsodródik az épülettörmelék, a szennyáradat, az emberi verejték és a fájdalom gyümölcse, a könny. A medálion előterét három figura uralja. Egyikük arcát kezébe temeti, a második görnyedő mozdulata és alácsukló feje a végtelen fájdalmat, s a reménytelenséget tükrözi. A profilból ábrázolt harmadik személy a magasságok felé emeli áhítatot rejtő tekintetét.

I. e. 586-ban Babilónia királya, Nabukadnecár elpusztította Jeruzsálemet. Őseink száműzetésbe kerültek. A gáluti életben sem veszítették el azonban hitüket. A totális asszimiláció csábításának ellenállva híven őrizték az ősi föld hagyományait, élt bennük a remény, hogy egyszer visszatérhetnek az egykori határok közé. A Bábelbe elhurcolt hívek tudták, gondolták, hogy meghallgattatik az ima. Közel a Jeruzsálembe való visszatérés ideje. Közel az óra, amikor mindez nem marad fohász, hanem beteljesedik az álom. (6)

JEGYZETEK:

1. A Szentélyben egykoron használatos világítótest a menóra. S aki elkészítette, az első zsidó művész Becalél, akit Isten megáldott – *...bechochmá, bitevuná, uvedáát...* – azaz: *...bölcsséggel, értelemmel és tudással...* A későbbi korban a menóra a jeruzsálemi Templom megszentelt tárgya lett, s amikor i. sz. 70-ben Vespasianus császár hadvezér fia, Titus elpusztítja a fővárost, megsemmisülnek, illetve eltűnnek a Szentély kegytárgyai is. Vajon mi lett a menóra sorsa? Az ókori zsidóság tanítása szerint a menóra nem más, mint a zsidóság egyik identifikációs tényezője, függetlenségünk és azonosságtudatunk szimbóluma. Amikor megvizsgáljuk elődeink kőbe vésett dokumentumait, a sírköveket, menórák jelzik a zsidóság jelenlétét. Már az ókori zsidó ország területéről számos menóra típust ismerünk, de Izrael területén kívül is megjelenik e motívum. Talán legautentikusabb az i. sz. 83-ban elkészült Titus diadalív, amelynek belső reliefsjén a diadalittas római katonák vállukon viszik a Szentélyből elrabolt szent tárgyakat. Titus elpusztította az ókori zsidó országot, felégettette a Szentélyt, s az ókori Róma sárba akarta taposni a zsidó nemzetet, s a zsidó szellemiséget. Titus fejezte be a Colosseum építését, amely a mai napig jelzi a korabeli Róma nagyságát. Játszi könnyedséggel tiporta el a korabeli kultúrákat, s ideológiákat. E korszak tárgyi dokumentumaiból hadd emeljünk ki még néhányat. Rómából az I-III. századból maradt reánk az ún. Randin-i szarkofág, a harmadik század első feléből a Dura Europos-i zsinagóga freskósorozata, a III. századi esztergomi sírkő, a szintén harmadik századi, Rómában levő Via Appia-beli katakomba, a IV-V. századból, a törökországi Szardiz városából való sírkő, a IV. századi, Tunéziában, Hamman városában talált mozaik. Mind-mind menórát ábrázolnak. A későbbi évszázadok során a szétszóratásban élt zsidó nép a lelkében vitte magával a menórát, illetve a menóra eszméjét. A középkortól kezdve a menóra és a chánukija a független gondolkodási rendszerek, a lelki autonómiának, az önálló szellemiségnek, s a megváltásba vetett hitnek lett kifejező jelképe.
2. A művész 1877-ben született Dortmundban. Gyermekkorában kapott zsidó neveltetése egész életére szól. Fialat korában kereskedőként élt Antwerpenben. A művészettel csak később kezdett el foglalkozni. Először Münchenben tanult, majd Párizsban és Rómában élt néhány évig. Amikor 1934-ben Németországból emigrálnia kellett – alkotásait szülőföldjén elpusztították –, Londonban telepedett le, s itt élt 1960-ban bekövetkezett haláláig. A szobrászat több ágával is foglalkozott, munkái között medáloktól kezdve emlékművekig sok mindent megtalálunk. Korának több híres személyéről – Churchill, James Rothschild – készített mellszobrot. A jeruzsálemi Menóra elkészítésére 1952-ben kapott megbízást. A mű 1956-ban készült el 4,57 x 3,65 m méretben. A Menóra előtt már Elkana két hasonló reliefekkel díszített gyertyatartót készített, ahol azonban csak vallási tárgyú motívumokat alkalmazott. A Menóra 1966-ban – a Kneszet elkészültekor – került

- mai helyére. Korábban Izrael Állam Parlamentjének King George utcai portálja előtt állt. E monumentális alkotás több mint négy tonna súlyú, s 29 reliefet tartalmaz.
3. Jesája ben Ámoc Jeruzsálemben született. A hagyomány szerint unokaöccse volt Ámácjának, Júda királyának. A királyi udvarban is nagy tekintélynek örvendett. Próféta működése kb. négy évtizedet ölel fel i. e. 740–700-ig, Júda királyságának legmozgalmassabb és legválságosabb évtizedeiben. Assíria ekkor éri el hatalmának a tetőpontját. Egymásután foglalja el a szomszédos államokat, és mintegy negyven év múlva, i. e. 702 körül, Júdát is csak a Gondviselés menti meg a pusztulástól. A katartikus politikai és szellemi áramlatok korában hirdette újra Jesája az I-ten szentségét, mindenhatóságát. Szenvedélyes hévvel, hivatástudattal törekedett népe szívébe átültetni a Gondviselésbe vetett hitet.
 4. A nagy gondolkodó, kinek neve az elmúlt 700 év alatt mindvégig megtartotta közismertségét, s hatást gyakorolt mind a zsidó, mind a keresztény vallásfilozófiára, Rámbám vagy ismertebb néven: Maimonidész (1135–1204) volt. Blau Lajos, a Rabbiképző néhai rektora, a zseniális tudós szerint a rámbámi életmű a XI–XII. századi irodalmi virágkor csúcspontjának és befejezőjének is tekinthető, mivel halálával hanyatlás áll be. Kompetens történészek véleménye szerint élete szimbolikusan megoszlott Kelet és Nyugat között. Cordovában született, de 1148-ban az almohádok betörése és zsidóüldözése miatt el kellett menekülniük. Fezben telepedett le, ahonnan 1165-ben kellett elmenniük. A korabeli Egyiptom fővárosában, Fosztátban talált nyugalmat, és Szaladin szultán udvari orvosa, valamint a zsidó közösség ismert és elismert vezetője lett. Amikor meghalt – a hagyomány szerint –, zsidók és arabok egyaránt meggyászolták. Földi maradványait elvitték a Szentföldre, és Tvejrá (Tibériás) városában helyezték örök nyugalomba. Sírját, a kever ávot jegyében, ma is tömegek látogatják.
 5. Júda Halévi (1085–1140) Toledóban született. Először Mose ibn Ezra figyelt fel rá, s dicsőítő verset intézett hozzá. Talmudtudását Jichák Alfázi iskolájában szerezte, és ifjúkorában bejárta a régi spanyol zsidó kultúra központjait is. Patai József, immár klasszikussá nemesült antológiájában gyönyörű héber verseit ültette át magyarra. Kaufmann Dávid szerint Jehuda Halévi a „számkivetés látnoka” volt. Élete utolsó szakaszában minden vágyakozása Cion felé fordult, halhatatlan himnuszokat, imákat írt, amelyek beilleszkedtek a zsidó istentisztelet, tisá beávi imarendjébe. A nemzeti eszmét énekelte, Izrael nagyságát a múltban, szenvedéseit a jelenben, reményeit a jövőben. A költő idős korára elhagyta családját, és Jeruzsálembé indult, bár azt sohasem érte el. Egyesek szerint C'fátban temették el, a legenda szerint egy arab vagy kereszties lovag taposta el, miközben Jeruzsálem városát dicsőítette.
 6. Hává Oszfeld-Szará Bác: *Má meszáprim há-távlitim*. (Jerusalajim, 2002)

A MEGVÁLTÁS KÉPZETE A KNESZET-KERTI MENÓRA RELIEFJEIN

Elhangzott Debrecenben, a Kápolnási utcai zsinagógában
„A remény él...” – Zsidó Hitközségek V. Nemzetközi Tanácskozása keretében.
2003. május 23.

Mindig meghatottan állok itt, a debreceni közösség tagjai, hívei előtt, különösen ebben a gyönyörű szép zsinagógában, amely a múltra emlékeztet. Az elmúlt öt évben rabbiként szólhattam e helyen, most oktatói minőségemben *A megváltás képzete a Kneszet melletti Menóra reliefjein* című előadással készültem.

Néhány szót tehát magáról a *megváltás* fogalmáról. Héberül a megváltást a *geulá* szóval jelölik. A nagy történelmi világvallások és a zsidóság közötti egyik teológiai különbség a megváltás fogalmának identifikálásában van. Engedtessek meg, hogy most a zsidóság szemszögéből mutassam be, mit jelent a megváltás képzete, illetve annak tükröződése a figuralításban. (1)

A modernkori zsidóságnak van egy nagyon fontos és alapvető imádsága, amelyet szombatunként mondunk el zsinagógáinkban:

„אבינו שבשמים צור ישראל וגואלו, ברוך את-מרית-ישראל,
ראשיח צמיחה גאלתנו.”

„MENNYEI ATYÁNK, IZRAEL SZIRTJE ÉS MEGVÁLTÓJA ÁLDD MEG IZRAELT, ÁLDD MEG IZRAEL ÁLLAMÁT, MEGVÁLTÁSUNK SARJADÓ RÜGYÉNEK ELSŐ MEGNYILVÁNULÁSÁT.” (2)

A zsidóság teológiai képzetében a megváltás a jövő záloga, a jövő egyik lehetősége, amire lelkiekben, érzelmeinkben, hitünkben állandóan készülünk kell a világ Alkotója, és az emberek iránti alázatunkban és szeretetünkben. Az ókor világában a megváltás egyik képzetéhez tartozott a Mózes II. könyve által jelzett klasszikus idézet, amelyben így szól az Örökkévaló Becalélhoz, Uri fiához: „...készíts nekem menórát, amelyet elhelyezek a Hajlékban.” (3)

Az első menóra tehát az ókor világában a pusztai vándorlás helyén, a pusztai vándorlás otthonában, a Hajlékban, a Miskánban találtatott. A későbbiek során a főbb sivatagi vándorúton, a honfoglalás során a silói Szentélyben, majd később az

első és a második Templomban. Utolsó lelőhelye a második Templom, mely a polgári időszámítás szerint 70-ben a tűz martaléka lesz, amikor a római császár, Vespasianus imperátor fiával, Titussal elfoglaltatja és megsemmisítteti az ókori Júdeát és benne fővárosát, Jeruzsálemet. Ezzel megszűnik az ókori zsidó állam, és helyébe lép a szellemi Izrael.

A menóra mindig a *megváltás* üzenetét hordozta magán, és nem véletlen, hogy az a szimbólum, amelyet itt alkalmam van bemutatni, ennek a megváltás üzenetének különböző történelmi asszociációi, prefigurációi. (4)

Amikor Önök Titus diadalíve előtt állnak Rómában, láthatják a menórát ábrázoló reliefet, amelyet feltehetően zsidó rabszolgák cipelnek, s amelyet a történettudomány szerint a polgári időszámítás szerint 83-ban építettek Titus, a győzedelmes hadvezér tiszteletére, aki akkor tért vissza Rómába a fél világ meghódítása után. Titus diadalívét látva az ember az ókor adta hatalmas erőt, lehetőséget érezheti át. (5)

Az elrabolt menóra Titus római diadalívén

Tavaly nyáron – ha szabad egy személyes élményt is megosztani Önökkel –, Rómában jártam. Megnéztem mindazt ami több ezer év vallástörténete, kultúrtörténete, művelődéstörténete. És nem messze, a Tevere partján imádkoztam a régi zsinagógában, és hallottam azt a különlegesen szép specifikusan szfárádi (itálki) melódiát, amely a római zsidók sajátja. S ott álltam Titus diadalíve előtt, kezemben az imakönyvem. Hevesi Simon gondolatai villantak föl előttem, aki egyszer Ramszesz sírja előtt azt mondta: „...hol lesz már Ramszesz, amikor az én kis imakönyvem ...”

Titus diadalíve előtt állva, azt gondoltam: Hol van már az ókori barbarizmus, amikor a mi imakönyvünkből még mindig mondjuk:

”...קדוש קדוש קדוש ה' צבאות...”

”...SZENT, SZENT, SZENT AZ ÖRÖKKÉVALÓ, AZ ÉGI SEREGEK URA...”(6)

A menóra képe Titus diadalívén márványba van vésve. S akkor jutott eszembe, villant át előttem ez a kép, amelyet itt most Önök látnak. A Kneszettel szembeni Menóra, amely természetesen nem utóélete az ókori menórának, hanem egy történelmi párhuzama. Valamire szeretné emlékeztetni az embert, felhívni a gondolkodó és érző ember figyelmét. (7)

Ennek a Kneszettel szemben lévő különleges, reliefekkel borított Menórának a középső ágának reliefjeiről szeretnék néhány gondolatot Önökkel megosztani.

MOSE RÁBBÉNU

Mózes, Áron és Húr

Középen láthatják Mózeszt, a zsidóság legnagyobb tanítómesterét, s mellette két embert. Az egyik Áron, a másik Húr. A tórai szöveg azt mondja:

”והיה כאשר ירים משה את-ידו וגבר ישראל, וכאשר יניח ידו וגבר עמלק...
ואהרן וחור חמכו בידיו...” (8)

Kivonul az ókori zsidóság Egyiptomból, megy a sivatagi úton, amikor hátba támadja őt ámálék népe. Refidimnél háborúra kerül a sor, és Mózes imádkozik, a magasságok felé emeli a karját. De a karja gyenge. És Mózes karját nem bírja tartani a magasságban hosszú ideig. Ekkor két igen erőteljes, dinamikus személyiség: Áron és Húr odaáll mellé, és tartja a mózesi kezét, hogy az végig a magasságban lehes-

sen. Ezt a gondolatot kiegészíti és illusztrálja a Talmud, Ros Hásáná traktátusának 29a oldalán lévő mondat:

”היה כאשר ירים משה את-ידו וגבר ישראל...”

„AMIKOR MÓZES KEZE A MAGASSÁGOKBAN VOLT, AKKOR MEGERŐSÖDÖTT IZRAEL?”

”וכי ידיו של משה עושה מלחמה או שוברת מלחמה? אלא לומר לך: כל זמן שהיו ישראל מסתכלין כלפי מעלה, ומשעבדין את לבם לאביהם שבשמים - היו מתגברים, ואם לאו - היו נופלים.”

A Talmud a következő interpretációt fogalmazza meg:

„VAJON AZ DÖNTI EL A HÁBORÚ SORSÁT, HOGY A MÓZESI KÉZ FENN VOLT A MAGASSÁGOKBAN? NEM ÍGY VAN! MINDIG, AMIKOR IZRAEL NÉPE A MAGASSÁGOK FELÉ NÉZ, A VILÁG ALKOTÓJÁT, AZ ISTENT KERESI, ÉS HÁLÁVAL, IMÁDSÁGGAL, ÉS CSELEKEDETTEL SZOLGÁLJA AZ Ő URÁT, AKKOR LESZ GYŐZELME A SZÓ FIZIKAI ÉS SZELLEMI ÉRTEL-MÉBEN EGYARÁNT.”

Tehát a Mózes által megfogalmazott hit erősségét és erősítését szimbolizálja az első kép.

TÍZPARANCSOLAT

עשרת הדיברות

A *Tízparancsolat*, amely egyformán fontos a nagy történelmi vallásoknak. Mint közös történelmi, vagy vallástörténeti, vagy ideológiatörténeti örökség, amelyet azonban nem egyformán vallunk meg, értelmezünk, proporcionálunk.

A zsidóság világlátása szerint a jobb oldalon is öt és a bal oldalon is öt parancsolat van. A jobb oldali öt parancsolat az ember és Isten közötti kapcsolatot határozza meg, a másik oldalán, a másik öt parancsolat az ember és ember közötti kapcsolatokat determinálja. Ezeket a parancsolatokat tekintette és tekinti a zsidóság hite alapjának. A *Tízparancsolat*, amely úgy kezdődik:

„ÉN VAGYOK AZ ÖRÖKKÉVALÓ A TI ISTENETEK, AKI KIHozTALAK TI-TEKET EGYIPTOMBÓL, A SZOLGASÁG HÁZÁBÓL.” (9)

Azaz az Örökkévaló a világ Alkotója, aki azt mondja magáról: „ÉN VAGYOK...” Ő az, aki az első parancsolatban a *szabadságról* beszél. „...AKI KIHozTALAK TI-TEKET EGYIPTOMBÓL, A SZOLGASÁG HÁZÁBÓL”, és adtam helyette a *szabadság* fogalmát. Ez is a megváltás képzetének egyik pillére.

BIBLIAI ASSZONYOK

Ráchel és Rut

A következő képen két nőt ábrázol a művész. Jobb oldalon a magasabbik: Rut. A bibliai Rut tekercsének, történetének főszereplője, aki mind a zsidóságnak mind a kereszténységnek nagyon fontos személyisége, noha más-más megközelítésből. Tudjuk és ismerjük a történelmi-teológiai különbségeket.

Rut, a kalászszedő. Rut, aki betér a zsidóságba és Dávidnak lesz a dédnagyanyja.

Mellette a bal oldalon lehet látni Ráchel alakját. Ráchelt, a zsidó történelem egyik legszimpatikusabb, drámai sorsú nőalakját. (Ráchel azon az úton van eltemetve, amelyet manapság mi – politikai okok miatt – nem mindig tudunk meglátogatni.)

Ráchel nagyon sokat tett azért, hogy férje – a zsidóság egyik alapítója – lehetőleg minden nehézséget elkerülve, tudja hivatását végezni. Tudjon az lenni, aki volt, a három ősapák egyike. Ráchel élete tele volt fájdalommal, meg is halt nem sokkal második gyermekének születése után.

A gondolat azonban tovább élt, Jeremiásnál olvassuk azt a mondatot, amely Ros Hásánákor, a máftirban felhangzik:

”... קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים רחל מבכה על-בניה ... כי אינו.”

”...HANG HALLATSZIK A MAGASSÁGOKBAN RÁCHEL SIRATJA GYERMEKEIT ... MERT NINCSENEK.”

És szól tovább Jeremiás, a próféta és azt mondja:

”כה אמר ה' מגעי קולך מבכי ועיניך מרמעה כי יש שכר לפעלתך.
יש-תקיה לאחריהך נאם-ה' ושבו בנים לנבולם.”

„ÍGY SZÓL AZ I.TEN: TÖRÖLD LE SZEMEDRŐL A KÖNNYEKET, TÖRÖLD LE ARCODRÓL A SÍRÁST, MERT VAN REMÉNYE, LESZ REMÉNYE A TE UTÓDAIDNAK. ÉS VISSZATÉRNEK GYERMEKEID A HAZÁJUKBA.” (10)

E két asszony, Rút és Ráchel kapcsolata, megint valamit szimbolizál a megváltás képzetéből.

A „CSONTLÁTOMÁS”

A „csontlátomás”

A kohanita családból származó Ezékiél Jojákin király idején került száműzetésbe, mintegy hét évvel Nebukadnecár okkupációja után. Ezékiél a babiloniai Tel-Avivban fejt ki prófétai hivatását. (11) A reményét a nép veszni látja, de a próféta Isten ígérését tolmácsolja.

Van visszatérés.

Van jövő.

A megváltás közeleg.

Ezékiél 37. fejezete a *hazatérés* biblikus előképe, amely nem csak álom volt csupán, de be is teljesedett történelmi anakronizmus.

A dombormű közepén áll a próféta. A kép alján csontváz-emberek, a földi porhüvely teátrális megnyilvánulása. A sodró lendület, az eltökélt szándék nem más, mint a jövő üzenete. A nép „feltámadásának” plasztikus és drámai képét álmodja újra a művész. A „tetszhalott” állapotában lévő nép ismét szellemmel lesz teli, s visszatér országába.

Világtörténelmi szempontból is példaértékű jel ez. (12)

”כה אמר אדני ה' לעצמות האלה הנה אני מביא בכם רוח וחיים. ונתתי עליכם גידים והעלתי עליכם בשר וקרמתי עליכם עור ונתתי בכם רוח וחיים...”

„ÍGY SZÓL AZ ÚR, AZ ÖRÖKKÉVALÓ E CSONTOKNAK: ÍME ÉN HOZOK BELÉTEK SZELLEMET, HOGY FELÉLEDJETEK, ÉS ADOK REÁTOK INAKAT ÉS HOZOK REÁTOK HÚST ÉS VONOK REÁTOK BÖRT ÉS ADOK BELÉTEK SZELLEMET, HOGY FÖLÉLEDJETEK...”

A sivat Cion megvalósult. Majd ismét közbeszólt a történelem...

A VARSÓI GETTÓ LÁZADÁSA

A varsói gettó lázadása (1943)

Egy más történelmi korszak. Egészen más milió, de ez még mindig a Kneszet Menorájának a közepső ága, s ez nem más mint a varsói gettó lázadása.

A történelmi Lengyelország fővárosában, 1943-ban. Akkor már a barna vagy zöld – épületeket, városokat, zsidó közösségeket, emberi lelkeket, s milliárdnyi potenciális reményt – sodró pusztító áradat beborítja egész Európát. Elfoglalja és veszélyezteti a civilizációkat, következményeit tudjuk.

Hatmillió zsidó testvérünk, ezen belül hatszázezer magyar-zsidó vált mártírrá. Millió számra halnak meg honfitársaink: emberek a Donnál, a munkaszolgálatban, a különböző koncentrációs táborokban. Tengernyi megpróbáltatás, lemondás, fájdalom, a mai napig szinte kiheverhetetlen.

Varsóban 1943-ban volt egy maradéknyi bátor ember, aki azt mondta: nem leszünk vágóhídra vezetett állatok. Ha kell saját vérünkkel fogjuk eloltani a tüzet.

(13) "... אשרי וטוב לי שהייתי בין ראשוני הלוחמים היהודים בגטו..."

És a varsói gettó hősei szembeszálltak a világ legnagyobb hadseregével a fasiszta Németországgal. Hosszabb ideig tartva magukat, mint bárki más korábban. Az utolsó emberig harcoltak, mert nem akarták engedni, hogy a barbarizmus győzzön.

Népünkért és hitünkért harcoltak. A varsói gettó emlékművén a megváltás képzetéhez a mágen Dávidot, a Dávid-csillagot, a zsidóság szimbólumát, viselő ember is hozzátartozik. Ezt akarták leszakítani és megsemmisíteni ami bizonyos mértékben meg is történt. A gettó elesett, de a zsidó hősiességnek volt miből táplálkozni.

E pár „győzedelmes” nap, megváltoztatta a népünkről kialakult világképet. Példaértékű tetté nemesedett....

S'MÁ JISZRÁÉL...!

Halld Izrael...!

Két szó, amely talán számunkra a legfontosabb, és talán számunkra a legszebb. Ez a két szó úgy hangzik: *S'má Jiszráél...* – Halld Izrael... Ez az első mondat, amelyet megtanítunk gyermekeinknek, és ez az utolsó, amelyet itt a földi létben elmondunk amikor még tudatunk van. S azt mondjuk: *S'má Jiszráél háSém Elokénu háSém echád!* Valljuk teljes hittel, hogy az Örökkévaló a mi Isténünk, az Örökkévaló az egyetlen egy!

Ez a mondat adott erőt a mi elődeinknek a fájdalom idején, a szenvedések a különböző megpróbáltatások és lemondások óráján, és ad hitet és erőt az újrakezdéshez, a mindenkori újrakezdéshez.

Ez a mi megváltásba vetett hitünk egyik forrása.

AZ ORSZÁG ÉPÍTÉSE

Az ország építése

A következő kép a modernkori teológiai gondolkodás egy nagyon fontos elemét ábrázolja, amely nem más, mint *binján háárec* – Izrael építése. A modernkori Izraelé, ahol mezőgazdák, fizikai munkások, a szellem emberei együtt építik a modernkori Izraelt. Ám *Medinát Jiszráélt*, Izrael földjét minden nap veszély fenyegeti.

Pár nappal ezelőtt Magyarországot megrázta a több mint harminc külföldi turista autóbusz-vonat balesete. Pihenni jöttek, s halál lett osztályrészük. Egész Európa gyászolta őket. Ártatlan emberek voltak.

S belegondoltam: Mindeható Istenünk, hisz Izraelben majdnem minden héten van hasonló eset, ám a gyilkos terrort lassan már „természetesnek” veszi a világ. Fi-

gyelmeztető jelek pedig mindenütt vannak. New York, London, Tokió, Bagdad, Moszkva stb, stb.... Mégis, mintha a világ nem érezné a rá leselkedő veszélyt. Pedig a veszély közeledik!

A KNESZET MENÓRAJA

A Menóra

A Menóra azonban ott áll, és mára már „zarándokhelyé” lett. Emberek odamennek és ránéznek a történelemre és mondják:

”אני מאמין באמונה שלמה בביאת המשיח, ואף על פי שיתמהמה,
עם כל-זה אחכה-לו בכל-יום שיבא.”

„HISZEM TELJES HITTEL, HOGY ELJÖN A MESIÁCH, ANNAK ELLENÉRE, HOGY EGYELŐRE MÉG KÉSIK, TELJES HITTEL HISZEM, HOGY MIELŐBB ELJÖN.” (14)

Megköszönve megtisztelő figyelmüket és türelmüket, kívánom, hogy sok szépséget, spirituális élményt kapjanak ezalatt a két nap alatt, ettől az igen érdemes és nagyszerű közösségtől, Debrecentől, amelynek vezetői megadták az elmúlt öt évben, számomra több alkalommal is, hogy itt beszélhettem és szólhattam Önökhöz.

Kívánom, hogy az elkövetkezendő szombat, adjon lelki üdülést, a kikapcsolódás lehetőségét, lélekben és fizikumiban egyaránt.

JEGYZETEK:

1. זאב וייס-אחוד נצר: הבטחה ונאוה, ירושלים. 1996.
2. Az ima kialakulásáról és háláchikus hátteréről lásd többek között:
לסדר התפילות ליום העצמאות עם הליכות היום, מקורות, ביאורים מלוקטים.
ליקוט הרב משה צבי נריה, ירושלים. 1996, ע" 136-139
A megváltás imádságainak vallási hátteréről lásd:
הרב ערין אבן-ישראל שפיינמלץ: הסדר והתפילה, ירושלים. חש"ד, ע" 346
3. A hétágú arany menóra a pusztai Szentély (Miskán) egyik legfontosabb tárgya volt. Leírását lásd: M.II. 25,31-40.
4. צ"מ רבינוביץ: נאוה בחסידות, ירושלים. 1957.
5. אבינעם דנין: צבעי חומות ירושלים והמנורה בשער סיפוס, כתב עת ומאגרי מידע, שבע וארץ..
6. Jesája 6,3.
7. Miről beszél ez a Menóra? 1951-ben a brit parlament küldöttsége Jeruzsálemben jár, és az akkori izraeli parlament házában tesz látogatást. Akkor a parlament nem ott volt, mint ma, hanem a King Georg utcában. Keresik a nemzeti szimbólumot, hiszen minden országnak van nemzeti szimbóluma. A modernkori Izraelnek nem volt. S akkor a brit parlamenti küldöttség hazatér Londonba, és azt az ajánlatot teszi, hogy készítenek egy Menórát, egy menóra alakú formációt, amelyen rajta lesz a zsidó történelem egy-egy szimbóluma egy rövid utalás erejéig. A gondolatot tett követi és 1952-ben egy németországi születésű, de a vallása miatt az 1930-as években, Németországból Angliába menekült zsidó szobrász Benjámin Elkáná, vagy ahogy inkább ismeri a történet Benó Elkáná kap megbízatást, hogy készítsen egy menórát. Egy menórát, amit majd elhelyeznek a modern Izrael államának parlamentjében, a Kneszetben. Elkáná el is készíti, azonban egy háláchikus kérdés vetődik fel: El lehet-e helyezni faragott képet – amelyen dombormű van -, a Kneszetben? Tekintettel voltak természetesen a Kneszet vallásos képviselőinek álláspontjára is, kik szerint inkább ne a Kneszeten belül, hanem a Kneszeten kívül helyezték el a Menórát. Ezért 1956-ban az akkori Kneszet előtt állítják fel Elkáná művét. Evekkel később kerül mai helyére.
8. M.II. 17,11-12.
9. "אנכי ה' אלקיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מביח עבדים."
10. Jeremiás 31,14-16. Nem véletlenül került e szöveg a Ros Hásána ünnepének háttátájába. Aktualizálják a szentírási textust, amikor ez a mondat várja az alijázót a tel-avivi Ben Gurion repülőtéren.
11. Város Dél-Babilonban, amely Ezékiél 3,15-ben szerepel.
בסעוה הבינו אח השם בשם עברי, אך מקורו בעצם בביטוי אכדי שמשמעו
"חל רנבול". האנציקלופדיה של התנ"ך, ירושלים. 1987
12. A gazdag filológiai, inter-transzdiszciplináris exegézist is tartalmazó irodalomból kiemeltem:

- פרופ' גרשון ברין: ספר יחזקאל. תל-אביב. 2002
13. מדברי מדכי אגילבין: מפקד גסו ורשא.
14. Máimuni, Izrael kiváló törvénytudója, bölcse. Vallásunk lényegét összefoglaló hitelveket 13 pontban gyűjtötte össze: שלשה עשר עקרims